

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

ILYÉS ZOLTÁN

MEZSGYEVILÁGOK

Etnikus interferenciák és
nemzeti affinitások térbeli mintázatai
a Kárpát-medencében

LUCIDUS KIADÓ

KISEBBSÉGKUTATÁS KÖNYVEK

A KISEBBSÉGGUTATÁS KÖNYVEK megjelent kötetei

Ádám M.-Cholnoky Gy.-Pomogáts B.(szerk.): *Trianon.*

A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban (elfogyott)

Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély (elfogyott)*

Balogh Balázs-Bodó Barna-Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás,közösségépítés, szórványgondozás*

Barna Gábor: *Búcsújárók*

Barta János-Papp Klára (szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...”*

Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez

Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása(kétnyelvű)*

Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza (elfogyott)*

Cholnoky Győző (szerk.): *Kárpát-medencei önismeret*

Donesev Toso (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon*

Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*

Erős Vilmos (szerk.): *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban*

Fábrí István (szerk.): *Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében*

Fehérvári Győző: *„Dahol új utat mutattam...” A Kalevala és a Kalevipoeg keletkezéstörténete, kapcsolatrendszere és hazai jogadtatása*

Fried István: *A közép-európai szövegüniverzum*

Gereben Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás*

Gulya J.–Kerényi F.(szerk.): *Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén*

Kalász M.–Kovács J.I.–Balogh F.A.–Komáromi S.: *Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből*

Knieszsa István: *Helynév- és családnév vizsgálatok*

Knieszsa István: *Kelet-Magyarország helynevei*

Knieszsa István: *Magyarország népei a XI. században (elfogyott)*

Kovács József László: *A soproni Parnasszus. Sopron – Ödenburg kétnyelvű irodalma a kezdetektől napjainkig*

Köpeczi Béla: *Erdélyi történetek*

Köpeczi Béla: *Rákóczi útjain*

Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*

Kristó, Gyula: *Early Transylvania (895-1324)*

Lőkös István: *Horvát-magyar és szerb-magyar irodalmi interferenciák*

Lőkös István: *Nemzettudat, nyelv és irodalom*

Lukács István: *A megváltó Mátyas király színeváltozása a szlovén néphagyományban és szépirodalomban*

Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*

Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában*

Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiség-politikája*

Miskolczi Ambrus: *Eposz és történelem*

Miskolczi Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között*

Miskolczi Ambrus: *Határjárás a román-magyar közös múltban*

Miskolczi Ambrus (szerk.): *Magyar utazók a Duna-tájon*

Miskolczi Ambrus: *Románok a történeti Magyarországo*

Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*

ILYÉS ZOLTÁN

MEZSGYEVILÁGOK

ILYÉS ZOLTÁN

MEZSGYEVILÁGOK

Etnikus interferenciák és
nemzeti affinitások térbeli mintázatai
a Kárpát-medencében

LUCIDUS KIADÓ • BUDAPEST, 2008

A kötet megjelenését a Szülőföld Alap támogatta

Sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző
Miskolczy Ambrus
Szász Zoltán

Borítóterv, tipográfia: Drobek Ödön

Olvasószerkesztő: Mezey László Miklós

Felelős kiadó: a Lucidus Kiadó ügyvezetője

ISBN 978-963-9465-47-3

ISSN 1585-3144

© Ilyés Zoltán

© Lucidus Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülése, valamint a Könyves Szövetség tagja

ELŐSZÓ

RÉGI FOGALMAK – VÁLTOZÓ KONTEXTUSOK

A határfogalom társadalomtudományi recepciója, elméleti kérdései	13
Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén	21
Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához.....	32
Gondolatok a Körnöcbánya és Németpróna környéki egykori német településterület nyelvsziget-néprajzi kutatása kapcsán.....	47
Az emlékezés és az újratanulás terei – A „honvagyturizmus” mint tér- és identitás-szervezés	62

KÁRPÁT-MEDENCEI NÉMET IDENTITÁSOK
ÉS ASSZIMILÁCIÓS UTAK

„A Szepesség a szepesieké” – szepesi német autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek a két világháború között.....	73
A nemzeti identitás és az etnikus tradíció változásai és szimbolikus megjelenítésük egy szlovákiai német közösségben	84
Az etnikai kép változásai a vingai járás falvaiban a XVIII. század elejétől napjainkig.....	100

ROMÁN–MAGYAR INTERFERENCIÁK CSÍKBAN
ÉS GYIMESBEN

A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík megyében.....	131
„Kozsókos mefisztók” és „hazaszerető papok” – a csíki görög katolikus papság igazodás-kényszerei a millenium évtizedében.....	152
A gyimesi „ezeréves határ” olvasatai.....	168
Közeli idegenek, távoli ismerősök. A székelyek és a magyarországiak sztereotípiái a gyimesi csángókról	186

ELŐSZÓ

A kötet a szerző az etnikai földrajztól a diskurzusanálízisig ívelő kísérleteit sorakoztatja fel, melyben az elmúlt 10 évben végzett terepmunkák, levéltári kutatások és forrásfeldolgozó munkák révén feltáruló multietnikus területeket, történeti identitásrégiókat értelmezi, ahol a kulturális minták, etnikus tudáskészletek és nemzeti affinitások rendkívüli változatosságával találkozhatunk. Ezek a történeti régiók mára részben imaginárius tájként, emlékeztétrégióként élnek tovább a magyarok vagy a kárpát-medencei társnépek hagyományában. A szerző *mezsgyevilágoknak* tekinti azokat a történeti magyar nyelvterület periferiáján elhelyezkedő multietnikus régiókat, illetve településeket, ahol az újkori telepítések, migrációk és asszimilációs folyamatok révén többnyelvű, vegyes kulturális repertoárral, gyakran többes nemzeti lojalitással rendelkező csoportok, közösségek jöttek létre. Így sorolódhat a válogatásban egymás mellé a többnemzetiségű Bánát, a közép-szlovákiai német nyelvsziget, a román pásztormigráció által érintett Csík megyei havasi határszél és a magyar szimpátiájú Szepesség. Ezek a mindenkori nemzetállami lojalitáskényszereknek és homogenizációs törekvéseknek kitett *kisvilágok* egyaránt példázzák a nemzetépítés fölülről ható mechanizmusait és a lokális közösségek belső identifikációs és elkülönítési gyakorlatait.

A válogatás első részének írásai azokat a javarészt hagyományos fogalmakat járják körül, melyek az etnikai, kulturális térbeliség értelmezését segítik: határ, kontaktzóna, szórvány, nyelvsziget. Ezek a patinás, de rendre újrafelfedezett, „utóhasznosított” fogalmak egyszerre igénylik a használat- és értelmezéstörténeti perspektívát és a társadalomtudományos újraértelmezést. Így válik a *határ* klasszikus elválasztó térelemből a társadalomtudományokban egyfajta permeabilis, hatásközvetítő hártává, illetve a kulturális összeolvadást elősegítő „határországgá”, mi több, a személyközi interakciók értelmezési keretévé. A néprajzban már az 1980-as években bevezetett *kontaktzóna* szerencsésen küszöböli ki a statikus határfogalomból adódó nehézkességet, így a döntően diakron perspektívát érvényesítő munkákban használata ma is előrevivő. A klasszikus diaszpóra fogalomtól eltérő használati kultúrájú, sajátosan kárpát-medencei *szórvány*-fogalom érzelmi töltete, nemzeti szubjektivitása szükségessé teszi a recepciótörténeti elemzést éppúgy, mint az asszimiláció és integráció változatainak, és a szórványok önreprezentációinak tipologizálását. A *nyelvsziget* meghatározóan a német néprajzban és dialektológiában használt fogalma egyszerre példázza, hogy miként válhat egy szakmai terminus ideo-

lógiailag terheltté, és mit tehet a szaktudomány, hogy lefejtse róla a nemzeti kizárólagosság bilincseit.

A több tanulmánynál érvényesített *etnodemográfiai* aspektus fő vonalaiban feltárja a történeti identitásváltozási folyamatokat, a nyelvcsere és a nemzetválasztás egy-egy régióra jellemző változatát. A népszámlálások, egyházmegyei sematizmusok és egyházi anyakönyvek jelentette adatbázisok a vegyes etnikumú területeken számos, a szűkebb értelemben vett etnikai földrajznál továbbmutató következtetésre is módot adnak. Az anyanyelv, a felekezet, a nemzetiség és a magyar nyelvtudás összevetése történetileg finomíthatja az identitásváltásról, asszimilációról kialakított képet. Ám ezek a feldolgozások sem helyettesíthetik a – nemritkán „múltban végzett” – terepmunkát, az interakciók, találkozások, beszédesemények mindennapos lefolyásainak mikroszintű elemzését, amelyből kibomlanak a minták, értékek és kényszerek olykor ellentmondásos együttesei, a nemzeti önértelmezések és narratívák meghatározta nagy történeteken belül rejtőző egyéni, kisközösségi asszimilációs, nyelvváltási pályák és lojalitástörténetek, röviden: a *finom különbségek*.

Mecenzéf lokális szinten, a gyimesi „ezeréves határ” már nagyobb léptékben példázza, hogy a helyi megőrző hagyomány és emlékezés, vagy tágabban a nemzeti emlékezetpolitika és a kortárs örökségdiskurzusok miként konstruálnak etnikus és történeti legitimációs tereket. A tanulmányok egy része felvillant olyan örökségeket, történeti affinitásmodelleket és rejtőzködő narratívákat is, amelyek az intézményesített nemzetbeszéd révén jobbra elfedődnek. Olvasatunkban a mindenkori nemzetállamok és nemzeti elitiek igyekeznek újrainni vagy elfeledtetni a köztes identitásokat: felülírták a *mezsgyék* nemritkán egyéni és kisközösségi érdekek vezérelte lojalításait, többes kötődéseit, egyértelmű kiállást, nemzetválasztást és ezzel „sorsvállalást” követeltek. A *hungarus-tudat* változatos szövésű, gyakran elhallgatott formációi minden kárpát-medencei szomszéd-népnél megtalálhatók és felfejthetők: számunkra ehhez a történeti Szepesség és a részben máig háromnyelvű Mecenzéf kínál kimeríthetetlennek látszó forrást.

1989 után a kisebbségi magyarok körében éppúgy mint a maradék német közösségekben hangsúlyos igény jelentkezik a különbségek újratanulására, az elkülönböződésre, a lokális identifikációra. Kortárs – egyes elemeiben posztmodernnek nevezhető – tendencia a tradíció felvállalása, újratermelése, és erőforrásként való hasznosítása, menedzselése, amelyet már nem lehet pusztán a hagyományos nemzetállami dichotómiákban (pl. többség – kisebbség, uralkodó – elnyomott, őshonos – betelepített, asszimiláló – asszimilált) értelmezni.

Az akkulturációs/asszimilációs pályákat sokféle lokális és mikroregionális tényező szervezi, módosítja: így a csíki románok asszimilációjának számos változatával, szimbolikus aspektusával találkozhatunk. A helyi magyarok és

románok kapcsolattörténete egyszerre szól az elitek adminisztratív és szimbolikus ellenőrzéséről, az egyes csoportok közötti határok megszervezéséről, az elkülönződés határfenntartó mechanizmusairól és az ezt mintegy ellensúlyozó, a különbségeket felülíró helyi szövetségekről. A határkonstruálás és -fenntartás során rendre újratermelik a különbségeket, nemritkán sajátos érdekek szerint „etnicizálnak”, távolítanak el csoportokat. A mélyfűrésok nyomán látszik, hogy a regionális érdektagoltság, a társadalmi státusz és presztízs különbségei és az eltérő mobilitási stratégiák miként alakíthatják az etnikus különbségeket. Ezek a különbségek minden integrációs törekvés ellenére nemcsak nagyobb – ha úgy tetszik: nemzeti – léptékben, hanem kisebb régiók, tájak népességén belül is megszerveződnek. Alkalmanként arról is szólnak, hogy az egyes néprajzi, táji csoport igyekszik saját helyét kijelölni a néprajzi vagy éppen a nemzeti kánonban. Az elitek identitásformáló, integráló szerepe okán tekintetünket mágnesként vonzották a lokális és regionális sajtótermékek, melyekben a helyi elit közvetítette és reflektálta a nemzetépítési folyamatban megfogalmazódó elvárásokat, helyi szinten meghatározta az értékeket és igazodási pályákat. A helyi értelmiséget például hazafias és hazafiatlan kategóriákba sorolták, bizonyos csoportokat és szereplőket stigmatizáltak stb. A kötet utolsó két tanulmánya a gyimesi határ-turizmusról és a gyimesiekről szerveződő sztereotípiákról szól, arról hogy a kíváncsi tekintet, a hagyományra és folklorisztikus értékekre kihegyezett érdeklődés, az *ellenvilágok*, asylumok megalkotásának igénye miként szervezi újra, menedzseli az identitást, a hagyományt, hogyan mobilizál megkopott identitáselemeket, narratívákat, míg másokat háttérben tart, elfed.

RÉGI FOGALMAK – VÁLTOZÓ KONTEXTUSOK

A HATÁRFOGALOM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI RECEPCIÓJA, ELMÉLETI KÉRDÉSEI

A geográfiában a határ térfelosztási eszköz és sokat vizsgált általános térelem. Többnyire *elválasztó* vonalként, *végpontként*, valaminek a *széleként* értelmezzük. Segítségével megkülönböztetjük a határtalan *teret* a *területtől*, amely lehatárolt térrész. A határ alapvető funkciói szerint lehet *elválasztó térelem*, *gát* (pl. természeti határok, államhatárok), *szűrőzóna* (kapukkal: vásárvonal, vásárváros), *perem és ütközőzóna* (térben előrehaladó folyamatok mozgó peremzónája: frontier, oikumené – szemioikumené folyton változó határa), *kontaktus-, konfrontáció- és interferenzia-zóna*.¹

Georg Simmel híres esszéjében a határ funkcióit, működését a *híd* (összekapcsol, egyesít, győz a társadalmilag konstruált kettészakítottság fölött) és az *ajtó* (a „kint” és a „bent” közötti áramlásokat szabályozza) metaforáiba sűríti.²

A társadalomtudományok egyre hangsúlyosabban fordulnak az *identitásbeli és társadalmi határzónák* sokkal illékonyabb, metaforikus jelensége felé. Ezen belül is sokan a különböző jelentésvilágokat elválasztó kulturális határvonalakat hangsúlyozzák. A „metaforikus” és „reális” határ-definíciók ugyanakkor nem feltétlenül különülnek el élesen egymástól, a kettő dialektikusan hat egymásra.³

A kutatási preferenciák és módszerek által meghatározva beszélünk/bezéltünk politikai, adminisztratív, kulturális, társadalmi, etnikai, nyelvi, vallási, mentalitásbeli, pszichológiai, szexuális, „faji” stb. határokról. Az említett „határfunkciókat” szinkron és diakron perspektívából vizsgálva, feltűnik, hogy gyakran egymásba oltódnak, átalakulnak, hibridizálódnak. Az államhatár lehet egyben kulturális interferenzia-zóna és vásárvonal, az idők folyamán teljesen elkülönítő *gát* funkciója először szűrőzónává, majd kontaktuszónává módosulhat. A határok szelektíven, az egyes társadalmi csoportok, etnikumok, állampolgárok irányában különböző mértékben nyitott kapuként is működhetnek.

¹ Vö. Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest, 1998. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 140-143. p.

² Simmel, Georg: *Brücke und Tür*. In: uő: *Das Individuum und die Freiheit. Essays*. Frankfurt am Main, 1993. Fischer Taschenbuch Verlag, 2-12. p.; Vö. még Böröcz József elemzésével: Böröcz József: A határ: társadalmi tény. *Replika* XIII. évf. (2002) 47-48. sz. 133-142. p. 134-135.

³ Donnan, Hastings – Wilson, Thomas M.: Határok és antropológia Európában. *Replika* XIII. évf. (2002) 47-48. sz. 117-131. p. 119.

Az antropológiában a kultúrák közötti távolságok, a kultúrán belüli különbségek válnak hangsúlyossá, a társadalomtudományokban a *kulturális határok* fontos kutatási témává váltak. „*Határvidékek nemcsak a hivatalosan elismert határokon ismerhetők fel, hanem a nemi, életkor, státusz vagy az élettapasztalatok terén adódó különbségek kevésbé formális*” és formalizálható metszéspontjain is.⁴ A határoknál és a határmenti régiókban (és máshol) léteznek *felfogásbeli választóvonalak*.⁵ Határok, mindazon helyek, ahol – bárhol is legyenek – a másságukat feladni nem kívánó különböző kultúrák kerülnek kölcsönhatásba.⁶ Így a józsefvárosi piacon vagy egy kamionparkolóban éppúgy „*határesemények*” játszódhatnak/játszódhatnak le, mint egy diszkóban, kocsmában vagy egy vonaton.

A társadalmi térbeliséget vizsgálva a határ fogalmát nagyon nehéz tehát pusztán térelemként értelmezni. A hagyományos etnikai földrajzban vagy néprajzban valamilyen szempont szerint a „*többségi elvet*” alkalmazzák.⁷ A valóságban azonban – mint arra többen rámutattak – inkább folytonos térbeli átmenetekről, átmeneti zónákról, kontaktuszónákról van szó. A néprajz térbeli vizsgálati bázisán kifejlődött *érintkezési* vagy *kontaktzóna* fogalom olyan sávokként gondolható el, „*ahol a két egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek*.”⁸ Ezeket a megfontolásokat igazolják és egyben finomítják az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet által indított Kárpát-medencei „*nyelvhatár-kutatások*.” Az már kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a nyelvhatárt (mint gyakran használt történeti, etnikai földrajzi kategóriát) nem

⁴ Rosaldo, Renato: *Culture and Truth: The remaking of Social Analysis*. Boston. 1989, Beacon Press. 29. p.; Magyarul idézi: Donnan – Wilson i. m. 121. p.

⁵ Alvarez, Robert R.: The Mexican-US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands. *Annual Review of Anthropology* XXIV. évf. (1995) 447-470. p. 448.

⁶ Alvarez, Robert R. – Collier, Georg. A.: The Long Haul in Mexican Trucking: Traversing the Borderlands of the North and the South. *American Ethnologist* XXI. évf. (1994) 3. sz. 606-627. p.

⁷ Vilkkun, Kustaa: Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. *Magyar Tudomány* XX. évf. (1975) 752-760. p.

⁸ Keményfi Róbert: A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: Ujváry Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István. [Folklor és Ethnographia 85.] Debrecen, 1994. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék. 13-22. p. 13-14.; Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. [Gömör Néprajza L.] Debrecen, 1998. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék. 36-37. p. Az első iránnyadó magyarországi tanulmány ebben a vonatkozásban: Paládi-Kovács Attila: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Szabadfalvy József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon I.* [A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XV.] Miskolc, 1984. Herman Ottó Múzeum. 61-73. p.

értelmezhetjük statikus választóvonalként. Nemcsak diakron perspektívából vizsgálva érzékeljük folytonos változásban, a szinkron vizsgálatok során is bebizonyosodott: a különböző kultúrákat elválasztó határ – így az etnikai térképeken ábrázolt nyelvhatár is – szituatív: más és más módon átjárható az egyes etnikai és szociális csoportok számára.

Sokkal helyesebbnek tűnik tehát mentalitáshatárokról, a megélés és a meg tapasztalás határaitól vagy olyan szimbolikus határokról beszélni, amelyek a határt átlépők cselekedeteit szervezik, átmenetileg vagy huzamosabban mobilizálják, átstrukturáltatják velük kulturális repertoárjaikat, etnikus szimbólumkészletüket.⁹ A nyelvhatár mint statikus fogalom nem számol a gazdasági és infrastrukturális változásokkal (utak, vasutak építése), a polgárosodás és a modernizáció összetett folyamataival, amelyek az interkulturális kommunikatív helyzetek, ún. „találkozások” megsokszorozódását eredményezik.¹⁰ Ezeknél a „találkozásoknál” a határ metaforikus jelentésének minden kulturális találkozásra való kiterjesztése jelenik meg, amivel nem minden társadalomkutató ért egyet. Az etnikai, a nemzetiségi vagy a nyelvhatár egyfelől a statisztikai számadatokhoz köthető tudományos konstrukció, másfelől ugyanakkor vannak reális, empirikusan feltérképezhető, „kitapintható” megnyilvánulásai is. A nyelvhatár megrajzolói nem számolnak a népszámlálók olykor kimondatlan intencióival vagy hangoztatott elvárásaival, a megszámláltak igazodási kényszerével, a beolvadást vagy a disszimilációt leplező „mimikri-magatartásával.”¹¹ A fenti vitatható, kartografikusan gyakorta megjelenített határfelfogást teszi zárójelbe és finomítja, differenciálja a néprajz térbeli vizsgálati bázisán kifejlődött érintkezési vagy kontaktzóna fogalom. A „kulturális mezsgye” megközelítés különösen megfontolandó a modern és/vagy posztmodern diffúzió, a tömegkommunikáció, a világháló, a globalizáció folyamatainak ismeretében. Fredrik Barth szerint „a kultúra globális, empirikus változatos-

⁹ I.d. Köstlin, Konrad: Roots and Rituals: Managing Ethnicity. Ein Vorwort. In: Roots and Rituals: Managing ethnicity. SIEF-Information-Bulletin. New Series No. 2. Amsterdam, 1997. Meertens-Institut; idézi Keményfi Róbert: Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. *Kisebbségkutatás* XI. évf. (2002) 2. sz. 376-384. p. 379.

¹⁰ Bíró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagyi József (szerk.): *Egy-más mellett élés*. [Helyzet Könyvek. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja] Csíkszereda, 1996. Pro Print Könyvkiadó. 247-283. p. 249-251.

¹¹ Ilyés Zoltán: Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, 2003. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 77-88. p. 77.

sága folytonos jellegű s nem tagolható egymástól élesen elkülönülő, integráns egységekké.”¹²

A szociológia felől közelítve a területiális lehatárolások (mindig) valamilyen szociális lehatárolódás eredményei: a kortárs társadalomtudományi határkutatások már nem elsődlegesen a határ fajtájára kérdeznak rá, hanem áramlás-szociológiai szempontokkal, kvalitatív módszerekkel a határok szituációk és cselekvések, identitások és múlt-narratívák formájában konstituálódó hatásait vizsgálják.¹³ A történeti szociológia és a kulturális antropológia a diszkurzivitást vizsgáló irányzatával találkozhatunk a határváltság nemzeti narratíváit és lokális párbeszédeit, „átbeszéléseit” elemző munkákban.¹⁴ Hasonlóképpen figyelmet kapott a határlebontás, a vasfüggöny megbontásával, lebontásával kapcsolatos helyi és államközi politikai diskurzus.¹⁵ A határ, határvidék általában sűrű szimbolikával rendelkezik: határkövek, katonai létesítmények, vámpéletek stb. idézik a versengő múltak és nemzetépítések ütközőterületeit: az egykori határok, határvidékek a rivalizáló olvasatok és szemiozis aktivitástereivé válnak,¹⁶ beépülnek a nemzeti emlékezetbe, misztifikálódnak, mozgósító, szervező erejük erősödik (ld. Gyimes, Vereckei-hágó, Dévény-Hainburg).

Maria Lezzi a határokat cselekvések elindítóiként és/vagy következményeként értelmezi. Megkülönböztet adminisztratív kereteket és szervezeteket, valamint regionális népességet, illetve népességcsoportokat. Vizsgálatainak

¹² Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* VII. évf. (1996) 1. sz. 3-25. p. 6.

¹³ Hadas Miklós: Határtérség és modernizáció – Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar-szlovák-ukrán hármasság körzetében. *Regio* V. évf. (1994) 2. sz. 31-44. p.; Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András: A határmentiség paradoxonai: Jánosomorja és Andau (1990-2000). In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 113-140. p.; Jeggle, Utz: Határ és identitás. *Regio* V. évf. (1994) 2. sz. 3-18. p.; Váradi, Monika Mária: Pinkamindszent (Allerheiligen). Verlustgeschichte einer Grenzgemeinde. Ein alternativer Forschungsbericht. In: Haslinger, Peter (szerk.): *Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*. [Wiener Osteuropa Studien, 11.] Frankfurt am Main, 1999, Peter Lang, 141-156. p.; Váradi Monika Mária – Wastl-Walter, Doris – Veider, Friedrich: A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio* XIII. évf. (2002) 2. sz. 85-107. p.

¹⁴ Kovács Éva: Határvaltság diskurzusok: Komárom 1918-22, 1938. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, 2000, Teleki László Alapítvány, 181-212. p.

¹⁵ Baumgartner – Kovács – Vári i. m.; Kovács Éva: Határmitoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. *Replika* XIII. évf. (2002) 47-48. sz. 143-156. p.

¹⁶ Ilyés Zoltán: Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben. [A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.] In: Biczó Gábor (szerk.): *[vagabundus] Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, 2004, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 189-212. p.

középpontjában gazdasági és igazgatási szereplők a határokkal és határváltozásokkal kapcsolatos cselekvései álltak.¹⁷

A politikai-adminisztratív határok cselekvés- és attitűdszervező erejét több kortárs amerikai társadalomkutató is tanulmányozta az Egyesült Államok és Mexikó határvidékén.¹⁸

Martinez egy határrégió összes népességcsoportjának határokat átszelő, átívelő interakcióit vizsgálta *oral history* segítségével, és ennek alapján viselkedéscsoportokat különített el a Mexikó–USA határrégióban. Alapvetően *nemzeti* és *transznacionális* beállítódottságú népességcsoportokat és alcsoportokat különített el.¹⁹ Minden csoport speciális határra vonatkozó, a határ által meghatározott csoportspecifikus magatartásmintával rendelkezik. A „*transnational borderlanders*” kategóriájába olyan személyek tartoznak, akik a szomszéd állam vagy nemzet tagjaival jelentős kontaktusokat építettek ki, megkísérelnek úgy cselekedni, hogy a határt mint akadályt legyőzzék, és minden lehetőséget kihasználjanak, hogy a másik oldalon bevásárolhassanak, ott tanuljanak, dolgozzanak, vagy egy ideig ott éljenek. Az alcsoportok etnikus kritériumok és a határátlépő kontaktusok foka szerint tagozódnak.

Martinez szerint a „*borderland milieu*”-ben öt indikátor befolyásolja különösen a határrégiókon belüli életet:

1. *Államok közötti orientáció:* Az államok egymás közötti viszonyától, a határ menti népességgel koncentrációtól és a gazdasági körülményektől függ (kereskedelem, turizmus, migráció, információcsere, kulturális kapcsolatok, személyes kapcsolatok).
2. *Állami konfliktusok:* A határrégiók lakossága különbözik a belső államtér népességétől, különösen a vitatott határu országokban, vitatott határmenti területeken, illetve az államok közötti krízisszituációkkor vagy kisebb belső állami konfliktusokkor.
3. *Etnikus (kulturális) konfliktusok:* Minél nagyobbak a határ két oldalán élő népesség közötti ellentétek, annál nagyobb a belső összetartás. Ezek

¹⁷ Lezzi, Maria: Über die Grenzen – Eine Wegbeschreibung des Projektes „Auswirkungen der EG-Aussengrenze auf die Raumordnungspolitik in Schweizer Grenzregionen. *Regio Basiliensis* XXXIV. évf. (1993) 1. sz. 19–24. p.

¹⁸ Alvarez i. m.; Alvarez – Collier i. m.; Anzaldúa, Gloria: *Borderland/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco. 1987, Spinster/Aunt Lute Press; Martinez, Oscar. J.: *The Dynamics of Border Interaction: New approaches to border analysis*. In Schofield, Clive H. (szerk.): *Global Boundaries: World Boundaries*. Vol. 1. London – New-York. 1994a, University of Arizona Press. 5–10. p.; Martinez, Oscar J.: *Border People – Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands*. Tucson. 1994b, University of Arizona Press

¹⁹ Martinez 1994b i. m.

az ellentétek az etnikum, vallás, vármok, értékek és gazdaság eltérő állapota miatt alakulhatnak ki, erősödhetnek fel.

4. *Elzártág, elkülönültség*: Izolált helyzetben – többnyire a belső hatalmi központtól távol – az állampolgárok egy különös típusa formálódik, akiknek érdekei nincsenek szinkronban a kormányzatával vagy az ország kultúrájának fejlődésével.
5. *További faktorok*: A határ régiókban mások a beállítódások az állam törvényeivel szemben, mert ezeket nem egy átmeneti zóna számára alkották.

A határ régiókban, kontaktzónákban olyan kisebbségi csoportok alakulnak ki, amelyeknek tagjai egyidejűleg *több világban* képesek (kénytelenek) élni. Ez előny (ld. többnyelvűség, multikulturalitás) és akár hátrány (előítéletek, félelem az idegenektől) is lehet egyszerre. A *borderland milieu* tehát döntően meghatározza a határ régiók, a határokon túllépők interakcióit (a kettő egymással kölcsönhatásban van). Az *életformáktól*, megélhetési stratégiáktól függően a határ többé vagy kevésbé erős befolyást gyakorol az érintettek életvilágára.

Többen a határokat és a határvidékeket a kulturális stílusok keveredéséből adódó átmeneti kultúrák helyszíneiként értelmezik. A határvidékek kulturális értelmezésénél heurisztikus, vezető fogalmakká váltak a *hibridizáció*, az összeolvadás, a *melting pot* koncepciói.²⁰ A „perem és határvidék” a posztmodern szubjektum természetes életvilágának adekvát kifejezése. A határvidéken újféle identitások jönnek létre: több helyen egy harmadik „kulturális határország” jön létre.²¹ A határok ebben az értelemben a kulturális játszmák és kísérletek terepei, egyben a dominancia és a hatalomgyakorlás kiemelt helyszínei is.

A társadalmi szereplőkön túl fontos a *politikai* szereplők funkciója.²² A nemzetállam kiépítésével a határvidékeken megindul egy kisajátítás, egy kényszerített (elvárt, javasolt, támogatott) igazodási folyamat, illetve jelenvalóvá lesz egy igazodási igény. A határváltozásokkor ez a kisajátítási igény az

²⁰ Gupta, Akhil – Ferguson, James: Beyond „Cultura”: Space, Identity, and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology* VII. évf. (1992) 1. sz. 6-23. p.; Frída Balázs: „A másik felé...” A közeledés és az elkülönülő szimbolikus stratégiái a gyimesi interetnikus kontaktzónában. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, 2003. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 26-39. p.

²¹ Anzaldúa i. m.

²² Barth, Fredrik: *Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference*. Oslo –Bergen, 1969, Universitetsforlaget

új államnemzet (vagy privilegizált államalkotó társnemzet) politikai szereplői felől kommunikálódik. Ennek irányítói, főszereplői: a helyi és regionális adminisztratív és kulturális elitek, az állami szolgálatban álló intelligencia, olykor a katonai elnyomó apparátus. Ez a határtérsegek kulturális homogenizációját idézheti elő. A XX. századi közép-európai határváltozások nyomán az utódállamokban bekövetkező telepítések, migrációk, adminisztratív átszervezések mind ezt a homogenizációt – végső soron az asszimilációt és nemzetváltást – szolgálták. A fentiekből nyilvánvaló tehát, hogy a (mesterséges) politikai határok „termelnek, termelhetnek” kulturális, etnikai határokat is. A belső közigazgatási határok és az autonómiák határai is ugyanúgy termelhetik a kulturális és etnikai határokat (ld. a székelyföldi magyar megyék és a korábbi magyar autonómiák a tömörszerűség tapasztalatát és élményét erősítő hatását, vagy a „székelyföldiség”, „hargitaiság” mint egyszerre magyar és regionális tudat kialakulását).

Mindezek ellenére a határokon gyakran érezhető egy sajátos – akár a különböző etnikumokat is egybekapcsoló – „kikülönülés”: létrejönnek a már említett kulturális „*határországok*” mint a köztes minőségek terei. A romániai Bánát számtalan belső, a helyiek által átléphető kulturális határrán túl éppen a közeli államhatárok mintaközvetítő ereje miatt maradt meg a Ceaușescu-féle Románia legnyitottabb, legpolgárosultabb és legtoleránsabb régiójának.

A történeti és az empirikus vizsgálat számára egyaránt fontos tapasztalat, hogy az egykori államhatárok és belső adminisztratív határok a változások után mintegy virtuálisan vannak jelen: továbbra is élnek a korábbi határtudatok, az egykori belső közigazgatási határok mentén szerveződő kapcsolatok, a régi közjogi, adminisztratív és érdekvédelemmentési minták.

A határmentiség az elmúlt másfél évtized magyarországi társadalomföldrajzi kutatásainak egyik legfontosabb irányzatává vált. A határmentiség nem feltétlenül jelent perifériát²³, de Magyarország esetében egy sor olyan határmenti térség van, amely társadalmi, gazdasági kulturális perifériának, depressziós térségnek minősül. Jelen vázlatunkban nem tudjuk áttekinteni azt a nagyszámú publikációt, amelyek ebben a tárgykörben hazánkban születtek (Baranyi B., Baukó T., Gurzó I., Kocsis K., Hardi T., Molnár J., Pál Á., Rechnitzer J., Süli-Zakar I. stb.). Ezek jórészt a hagyományos társadalomföldrajz, illetve a regionális tudomány és a szociálgeográfia módszertani bázisán, a kelet-közép-eu-

²³ Éger György: Térségi és etnikai elemzések: alapterületek, értelmezési keretek. In: Éger György – Langer, Josef (szerk.): *Határ: régió, etnikumok Közép-Európában*. Budapest, 2001. Osiris – MTA Kisebbségkutató Intézet, 19-51. p. 38.

rópai politikai-gazdasági rendszerváltások nyomán koncipiált eurorégiókkal, mint lehetséges együttműködési terekkel kapcsolatban születtek és térségfejlesztési, regionális kooperációs irányokat vázolnak fel.

Végezetül Utz Jeggle nyomán felhívjuk a figyelmet a határnélküliség, a határok feloldódásának veszélyére, a sebezhetőség-érzet, a labilitás megnyilvánulásaira is. A határok dekomponálása előhívhatja a kiszolgáltatottság, a biztonságérzet megszűnésének új érzéseit, és újfajta határ-recepciókat indukálhat a társadalomtudományos gondolkodásban és kutatásban.²⁴

²⁴ Jeggle i. m. 8. p.

NYELVHATÁR/KONTAKTZÓNA ÉRTELMEZÉS A SZÉKELYFÖLD KELETI PEREMVIDÉKÉN

BEVEZETÉS

A hagyományos, normatív definíció szerint az etnikai, nemzetiségi vagy nyelvhatár azon községek határán fut végig, amelyekben az egyik nemzetiséget vallók vagy nyelvet anyanyelvként beszélők száma az 50 százalékot meghaladja. A vegyes etnicitású – kettőnél több etnikumú – településeken relatív etnikai, nemzetiségi vagy nyelvhatárról beszélhetünk.¹

Joggal felvetődhet a kérdés, hogy beszélhetünk-e a fenti értelemben nyelvhatárról a szélesedő kommunikáció, az erősödő társadalmi és lakóhelyi mobilitás, a migráció korában? Még ha el is fogadjuk a hagyományos etnikai térszerkezeti vizsgálatok bázisán megszerkesztendő nyelvhatár-fogalmat, és -képet, helyesebb egy állandóan változó, mi több, a személyes interakciók során akár naponta újraformálódó választóvonalról beszélni. Nyelvhatárról valójában csak egy olyan ideáltipikus rurális térben beszélhetnénk, ahol minimális a tartós kilépések aránya, gyakorlatilag nincsenek etnikai, nyelvi értelemben vehető vegyes házasságok, a házasságok csak intrakulturálisak, nincsenek beköltözések, nincsenek nagyobb népességmozgások, belső kolonizációk, betelepítések.

A fentiekből az is kiolvasható, hogy a nyelvhatár meghatározásának bizonytalanságai folytán az etnikai határ és a népi kultúra határának definiálása is problematikus. Abból a metodológiai tényből következően, hogy az első világháború előtti népszámlálások jórészt az anyanyelvre kérdeztek rá, a nemzetpolitikai írásokban és a trianoni változások revíziója szolgálatába álló etnográfiai, földrajzi munkákban később is a nyelvhatár terminus terjedt el, amely nem reflektált az akkulturáció során előállt változatos kulturális és identitásmintázatokra (státuszkompenzációs motivációjú nyelvcseré, nemzetváltás, többes identitás, többnyelvűség, diglosszia stb.). További probléma, hogy az anyanyelvi adatok a mindenkorai népszámlálási felvételkor reflektálatlanul hagyták és hagyják a modern szociolingvisztikában posztulált téziseket, miszerint a származása és azonosulása/azonosítása, a nyelvtudás foka és a nyelvtudás funkciója alapján egy személynek több anyanyelve is lehet, illetve más-más le-

¹ Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. [Gömör Néprajza L.] Debrecen, 1998, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, 35-36. p.

het az anyanyelve a különböző definíciók szerint, valamint egy személy anyanyelve élete során többször is változhat.²

A VILÁGI ÉS EGYHÁZI IGAZGATÁSTÖRTÉNET ÉS A KULTURÁLIS HATÁROK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Abból kiindulva, hogy a multietnikus területeken a mindenkori közigazgatási és egyházigazgatási változtatások egyben az etnikai-kulturális kép homogenizálására tett makroszintű kísérletekként is értékelhetők, az alábbiakban megpróbáljuk a kulturális, nyelvi, és vallási inhomogenitás területeivel összevetni a Csík megyében végbement adminisztratív változásokat.³

A székely falvak külső havasi területeinek egy része a XVII-XVIII. században moldvai birtokosok kezére került, ezeket 1769-ben egy közös osztrák-török határjárás, a *revindikáció* során foglalták vissza.⁴ A *de jure* és *de facto* államhatár közel másfél évszázados eltérése, az alkalmasszerű ellenőrzés és a kis népsűrűség lehetőséget teremtett a vándorló, korlátozottan *transhumáló* román pásztoroknak, hogy területeket foglaljanak, megtelepedjenek, és ezzel kialakuljanak azon havasi, román eredetű telepek csirái, amelyek az állandósuló és egyre jobban ellenőrzött határ mögött elvezettek egy széles kulturális kontaktzóna létrejöttéhez.

A XIX. századi változások jórészt a katonai körzetek módosításaiból adódtak. Különleges a 85 százalékból román többségű Maroshévíz (Gyergyó- vagy Oláh Taplicza) helyzete, amely Orbán Balázs szerint eredetileg Gyergyó része volt, a vármegyei possessorok csatolták később Torda vármegyéhez.⁵ Maroshévíz az 1854-es közigazgatási módosítás során Gyergyóhoz került, majd 1861-ben ismét újjászerveződött a régi rendszerű székbeosztás, Maroshévíz nélkül.⁶ Az 1876-77-es megyerendezés során a székek egyesítésével, Csíkszereda székhellyel (Maroshévíz nélkül) létrehozták Csík vármegyét.

² Skutnabb-Kangas. Tove: *Nyelv: oktatás és a kisebbségek* (Kisebbségi Adattár VII.) Budapest, 1997. Teleki László Alapítvány, 13. p. Vö. Kontra Miklós: *Cigányaink, nyelveik és jogaik. Kritika* XXXII. évf. (2003) 1. sz. 24-26. p.

³ Vö. Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* VII. évf. (1996) 1. sz. 3-25. p. 6.

⁴ Endes Miklós: Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest, 1938. Szerző, 226. p.

⁵ Orbán Balázs: Átrándulás Gyergyó-Topliczára. In: uő: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népművészeti szempontból II. Csík-szék*. Pest, 1869, Ráth Mór Bizománya

⁶ Szász Zoltán: Az abszolutizmus kora Erdélyben. In: uő (szerk.): *Erdély története III.* Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, Budapest 1425-1508. p. 1435-1436.

1920 után a román többségű Galócást, Gyergyósalamást és Gyergyóvárhegyet (1910-ben a három településen 92 százalékban román anyanyelvűek éltek, 43 százalékuk beszélt magyarul) Maros megye maroshévízi járásához, a gyergyótölgyesi járást (1910-ben a járásban 62 százalékban román anyanyelvűek éltek, 22,5 százalékuk beszélt magyarul) Neamțhoz csatolták.⁷ Az 1930-as román népszámlálás eredményeinek községsoros publikációi az 1938-as közigazgatási változást tükrözik: Gyergyóbékás, Almásmező (korábban Gyergyóbékás része), Gyergyótölgyes ismét Csík megyéhez, a volt gyergyótölgyesi járás többi községe (Bélbor, Borszék, Gyergyóholló), valamint a már említett Galócás, Gyergyósalamás és Gyergyóvárhegy Maros megyéhez tartoztak.⁸ 1940-ben, a második bécsi döntés után visszaállították az eredeti megyét.

1950 és 1952 között Gyergyó területe a Marosvásárhely központú Maros-tartomány, Csík és Kászón vidéke a Brassó központú Sztálin-tartomány része lett. 1952-től 1968-ig Gyergyóbékás, valamint Gyimesbükk és a körzetében elterülő Rakottyás, Magyarcsügés, Gyepece és Kostelek Bacău tartomány része volt. Az egykori Csík megye többi része egységesen a Magyar Autonóm Tartomány (1952-1960), illetve a Maros-Magyar Autonóm Tartomány (1960-1968) területéhez tartozott, Maroshévíz, Gyergyószentmiklós és Csíkszereda rajonokba beosztva.⁹

Gyimesbükk és körzete 1968-tól Bacău megye, Gyergyóbékás és a gyimesi kirajzásból lett Háromkút Neamț megye része. Az egykori Csík megye többi része, kiegészülve Maroshévízzel Hargita megyéhez került.¹⁰ Gyimesbükknek a Bacău központú adminisztratív egységbe történő átsorolásával kívánta a román etnopolitika a kontakthózába tartozó községet román dominanciájúvá tenni, ami az ortodoxok (volt görög katolikusok) magyar nyelvűsége és a magyar nyelvű római katolikus pasztoráció miatt máig nem következett be.¹¹ A Hargita megyéhez került Maroshévíz és a két világháború között Maros- és Neamț megyékhez is tartozó észak-gyergyói községek jelentik az 1992-ben 85

⁷ Șematismul clerului Archidieceesi Mitropolitane Greco-Catolice române de Alba Julia și Făgăraș pre anul 1929. Blaj, 1929; Vofkori László: *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*. [Balaton Akadémia Könyvek 18.] Vöröshereány. 1996. Balaton Akadémia. 64-65. p.

⁸ Manuilă Sabin: *Recensământul general al populației Românei din 29 decembrie 1930. Volumul II: Neam. Limbă maternă, Religie*. București, 1938, Institutul Central de Statistică; Vofkori i. m. 46. p.

⁹ Vofkori i. m. 48-52. p.

¹⁰ Vofkori i. m. 52-56. p.

¹¹ Ilyés Zoltán: Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön. In: Pál Ágnes – Szónokiné Ancsin Gabriella (szerk.): *„Határon innen – határon túl”* Szeged, 1996. József Attila Tudományegyetem, Gazdasági Földrajzi Tanszék – Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Földrajz Tanszék. 63- 71.p. 68.

százalékos magyar többségű megyében a helyi románság kulturális központját, nemzeti-ideológiai háttérként. A 8 településen magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya az 1941. évi 48 százalékról 1992-re 29 százalékra apadt.¹²

Az egyházigazgatási változások egyrészt új plébániák, parókiák szervezésében, másrészt az egyházmegyék területi átrendeződésében, illetve az egyházi joghatóság változásaiban nyilvánultak meg. A Csík megyei római katolikus egyházközségek a politikai-adminisztrációs változások ellenére mindig a Gyulafehérvári Római Katolikus Püspökség, illetve Érsekség juriszdikciója alá tartoztak. A századforduló táján több kezdeményezés indult a szórványhelyzetű, beolvadóban lévő római katolikusok támogatására. Kápolnaépítkezések történtek Gyergyóhodoson (1898) és Bélborban (1899). 1898-ban önálló templomot és egyházközséget kapott az addig csak örmény katolikus plébániával rendelkező Csíkszépvíz. 1900-ban tették le a békási híveket is pasztoráló gyergyótölgyesi egyházközség templomának alapkövét. Az EMKE támogatásával az 500 gyergyóbékási római katolikus önálló egyházközséget és lelkészt kapott 1913-ban. 1914-ben Csíklázárfalván szerveztek római katolikus plébániát. A helyi közeletben a pasztorációs, hitéleti szempontokon túl már a XIX. század végén is hangsúlyt kapott az új egyházközségek nemzetpolitikai szerepe, a magyarság erodálódását megakadályozó küldetése (ld. a Csíki Lapok évfolyamait az 1890-es évekből).

1940 után az addig görög katolikus, magyar nyelvű Kostelegen és a két-nyelvű Vaslábon szerveztek római katolikus egyházközségeket, amelyeket kihelyezett lelkészek adminisztráltak.¹³ Ez összefüggésben volt a székelyföldi görög katolikusok második bécsi döntés utáni átíratási, átíratkozási hullámaival.

A csíki görög katolikusok a balázsfalvi székhelyű Gyulafehérvár-Fogarasi Érsekség gyergyói esperességéhez tartoztak. 1912-ben a Christifideles Graeci bulla alapján létesített hajdúdorogi magyar – hivatalosan azonban görög szertartásnyelvű – görög katolikus püspökséghez csatoltak 35 székelyföldi, többségében magyar anyanyelvű görög katolikus egyházközséget. Így jött létre a püspöki külhelynökség (Székelyföldi Vikariátus) Székelyudvarhely központtal. A csíki esperesi kerülethez került Csíkszentgyörgy, Csíkszépvíz, Gyimesbükk, Kászonimpér, Gyergyóalfalu, Gyergyószentmiklós, Csíklázárfalva, Csíkszentdomokos és Vasláb. Az első világháború után a Székelyföldi Vikariátus egyházközségei ismét a balázsfalvi érsekségbe tagozódtak. Ekkor alapították meg a

¹² Az 1968-ban Neamț megyéhez került Gyergyóbékást nem számítottuk be.

¹³ *Catalogus Vicariatus Claudiopolitani Dioecesis Albae Juliensis Transilvaniensis...pro anno Domini 1944 Claudiopoli*

csíkszeredai parókiát is.¹⁴ A két világháború között Moldva felől megindult az ortodox egyház lassú beszivárgása, Gyergyóbékáson, Gyergyószentmiklóson és Csíkszeredán építettek templomokat. A görög katolikus egyház 1948-as betiltása után a parókiákat és a templomokat az ortodox egyház vette át.

A római katolikus egyházigazgatással ellentétben az ortodox egyházigazgatási egységek „rugalmasabban” alkalmazkodtak a változó belső közigazgatási határokhoz. Így kerültek például a Bacău és Neamț megyéhez csatolt egyházközségek a románvásári metropolia fennhatósága alá. Az 1990-es évek elején a Hargita megyei parókiák a Hargita-Kovácsna megyei Ortodox Püspökség joghatósága alá kerültek. A csíkszeredai székhelyű püspökség a román-magyar kontaktzónában támogatja a templomépítést. Az 1990-es évek közepétől a gyimesi Bükklokon és a Sánc-pataknál, az „ezeréves határ” közelében ortodox kolostorok kezdtek el működni. Itt az ortodox hívőkön kívül a római katolikus egyházba tért korábbi görög katolikusok liturgiahasználati hagyományaira is támaszkodnak.¹⁵

AZ AKKULTURÁCIÓS ÉS ASSZIMILÁCIÓS/NEMZETVÁLTÁSI FOLYAMATOK VIZSGÁLATA

A székelyföldi nyelvhatár, illetve kontaktzóna-kutatás első, a *történeti akkulturációs és nemzetváltási folyamatokat* értékelő fázisában a Keleti-Kárpátok a volt Csík vármegye területére eső területén az etnikai térszerkezet változásait kívántuk megragadni a népszámlálási adatokkal és egyházmegyei sematizmusokkal jól dokumentált 1850-1944 közötti időszakot vizsgálva.¹⁶ A részletes községszerinti adatsorok és az egyes tartozék-telepek helyenként rendelkezésre álló adatai segítségével megkíséreltük leírni a Csíkba betelepült román népesség akkulturálódását és asszimilációját. Az akkulturáció a kulturális antropológiától kölcsönzött definíciójának bevezetése azért tűnt szükségesnek, mert egy adott kisebbségi etnikum – esetünkben a Csík székre zömmel a XVII-XVIII. században betelepülő románság – *kulturális kontaktusok* révén kapcsolatba került a több-

¹⁴ Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Iulie și Făgărașului...pre anulu 1871; Șematismul 1929 i. m.

¹⁵ Ilyés Zoltán: Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: Keményfi Róbert – Szabó László (szerk.): *Varia. Ethnographica et Folcloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára*. Debrecen, 1997, KLTE Néprajzi Tanszék. 72-80. p. 78-79.

¹⁶ A részletes történeti etnodemográfiai elemzést ld. Ilyés Zoltán: A kulturális kontaktzóna történeti változásai a Székelyföld keleti peremvidékén az egykori Csík megyében. In: Klamár Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Aszód, 2005, Petőfi Múzeum, 56-76. p.

ségi etnikummal, amelytől különböző értékeket, szokásokat, viselkedési normákat, nyelvi elemeket, kézműves és agrártechnikákat, intézményeket, mentalitást vett át fokozatosan, és azokat beépítette saját struktúrájába. Ez még nem jelent teljes beolvadást, de elvezethet az asszimilációhoz. Bár az etnikumok közötti „határok” nem egyformán „átjárhatók”, az akkulturáció legtöbbször kölcsönös, a többségi népcsoport is vesz át kulturális elemeket, mintákat a kisebbségtől, amit a vizsgált területen jól bizonyítanak a székelyek román kölcsönszavai, az állattenyésztés technikái és terminusai, vallási és temetkezési szokások, babonák. Ez a kölcsönös folyamat különösen erős volt a Keleti-Kárpátok gyéren lakott kulturális kontaktövezetében.¹⁷ Ezt a történeti akkulturációs folyamatot és lokális változatait igen nehéz – és természetesen elégtelen – pusztán a népesség demográfiai, anyanyelvi, nemzetiségi, vallási statisztikái alapján megragadni. Ebben a vonatkozásban jobbra a vallás és az anyanyelv, valamint az anyanyelv és a nemzetiség¹⁸ számbeli különbsége, a magyar nyelvismeret aránya szolgálhat értékelhető adatokkal. Jóval kevesebb információt olvashatunk ki a községso-ro-san már nem rendelkezésre álló statisztikákból a társadalmi és térbeli mobilitás erősségéről, bizonyos vagyoni kategóriákban és foglalkozási ágakban való alul- vagy felülreprezentáltságról. Az akkulturáció fokára következtethetünk az egyházi összeírások és a népszámlálások vallási adatainak ütköztetésekor vagy az egyházi anyakönyvek vizsgálatakor, hiszen a vegyes házasságok aránya, az endogámia/exogámia foka utalhat egy közösség kulturális-nyelvi beolvadására vagy éppen megmaradására, izolálódására.¹⁹ A XIX. század utolsó évtizedétől sok településen (különösen a székely többségű falvakban) gyakorivá váló vallás-, illetve esetünkben rítusváltoztatások az asszimiláció definitív jellegére utalnak, hiszen a nemzetiségi kérdés kiéleződésével fokozatosan előítéletekkel telítődő, etnikai sztereotípiáktól sem mentes többségi környezetben, az eredeti liturgikus nyelvhez végsőig ragaszkodó görög katolikus klérustól elidegenedve, több „román valláson levő” igyekezett a származásra utaló „legkonzervatívabb” bélyeget is eltüntetni.²⁰

¹⁷ Ilyés 1996 i. m. 65-68. p.

¹⁸ Ez utóbbi két kategóriára együttesen csak az 1930-as, 1966-os és 1992-es román és az 1941-es magyar népszámláláson kérdeztek rá. – Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850-1992 között*. Budapest – Csíkszereda, 1998, Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, 5. p.

¹⁹ Ilyés Zoltán: Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841-1930). *Demográfia* XLII. évf. (1998) 2-3. sz. 285-299. p. A szöveget ld. a jelen tanulmánykötetben.

²⁰ Ilyés Zoltán: A csík-megyei görög katolikusok identitásváltozásai (1850-1944). *Székelyföld* V. évf. (2001) 7. sz. 88- 105. p. A szöveget ld. a jelen tanulmánykötetben.

A vizsgálatok eredményeként az alkalmoszerűen a telepek szintjéig lebontott állami és felekezeti népszámlálási adatsorok és a felekezetiileg vegyes házasságok kiértékelésével, valamint egyéb indirekt bizonyítékokkal meghatároztuk és területileg finomítottuk a ma Hargita, Neamț és Bacău megyékhez tartozó *kevert műveltségű* zónát, ahol a *kulturális-etnikai kettősség* a legkifejezettebb. Ebben a kevert műveltségű, kettős identitásrepertoárral rendelkező zónában figyelembe kell venni a nem feltétlenül etnikumhoz kötődő *lokális identitásokat*, a közjogi, birtokjogi és közigazgatási helyzet identitásalakító erejét is. Példaként említjük a székely–telepítvényes, a székely–román, illetve a székely–csángó dichotómiák máig élő identitásnarratíváit és etnikus sztereotípiarendszerét.²¹ A XIX. század végétől nacionalizálódó, kisajátító diskurzus keretében a mindenkori helyi politikai-kulturális elit igyekezett a „lebegő”, ide is–oda is tartozó (vagy bizonyos értelemben sem ide, sem oda nem tartozó: ld. gyimesi csángók), *kettős identifikációjú* (még pontosabban: nemritkán szituatív módon megjelenített, kettős etnikus identitásrepertoárral rendelkező), az akkulturáció különböző fokán álló közösségeket a maga (nemzeti) oldalára csábítani vagy kényszeríteni.

A századfordulós Csík vármegyei sajtót áttanulmányozva szembevetendő, hogy az általunk kulturális kontaktzónaként értelmezett területen a szolgabíró-ságok, körjegyzőségek illetékességi területének „optimális” kialakításával, új egyházközségek szervezésével, a papi államsegély megvonásával vagy megadásával, a felekezeti iskolák állami iskolákká való alakításával, állami tan nyelvű iskolák létesítésével, a felekezeti iskolák tanítói államnyelv tudásának ellenőrzésével igyekezett a helyi elit általánossá tenni a magyar nyelvhasználatot és a magyar állam iránti maximális lojalitást.²² A Trianon utáni két évtizedben szintén bőséggel találunk példát a most már román adminisztratív elit homogenizáló törekvéseire: névelemzés alapján történt egyházi és iskolai átsorolások, a „államvallás” preferálása a munkahelyeken, kulturális szerveze-

²¹ Ilyés Zoltán: Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben. [A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.] In: Biczó Gábor (szerk.): *[vagabundus] Gyula tiszteletére*. Miskolc, 2004. Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék. 189–212. p.; Ilyés Zoltán: Közeli idegenek, távoli ismerősök. A székelyek és a magyarországiak sztereotípiái a gyimesi csángókról. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. [Tér és Terep. Az MTA Etikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve 5.] Budapest, 2006. Balassi Kiadó. 120–132. p. A szövegeket ld. a jelen tanulmánykötetben.

²² Ilyés Zoltán: „Magyarul beszélünk” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. [Kriza Könyvek I.] Kolozsvár, 1999. Kriza János Néprajzi Társaság, 6–21. p.

tek missziói, nyelvtanfolyamok szervezése jelzik ezt az aktivitást. A fenti felsorolás illeszkedik a Barth által az etnicitás makroszintű konstituálódásaként leírt folyamatba, amikor az állami politika, a bürokrácia nemzeti ideológiák mentén, formális kritériumok alapján osztogat jogokat és emel tilalmakat, és olykor az erőszak alkalmazásától sem riad vissza.²³

KÍSÉRLET A TÖRTÉNETI KULTURÁLIS KONTAKTZÓNA MEGHATÁROZÁSÁRA

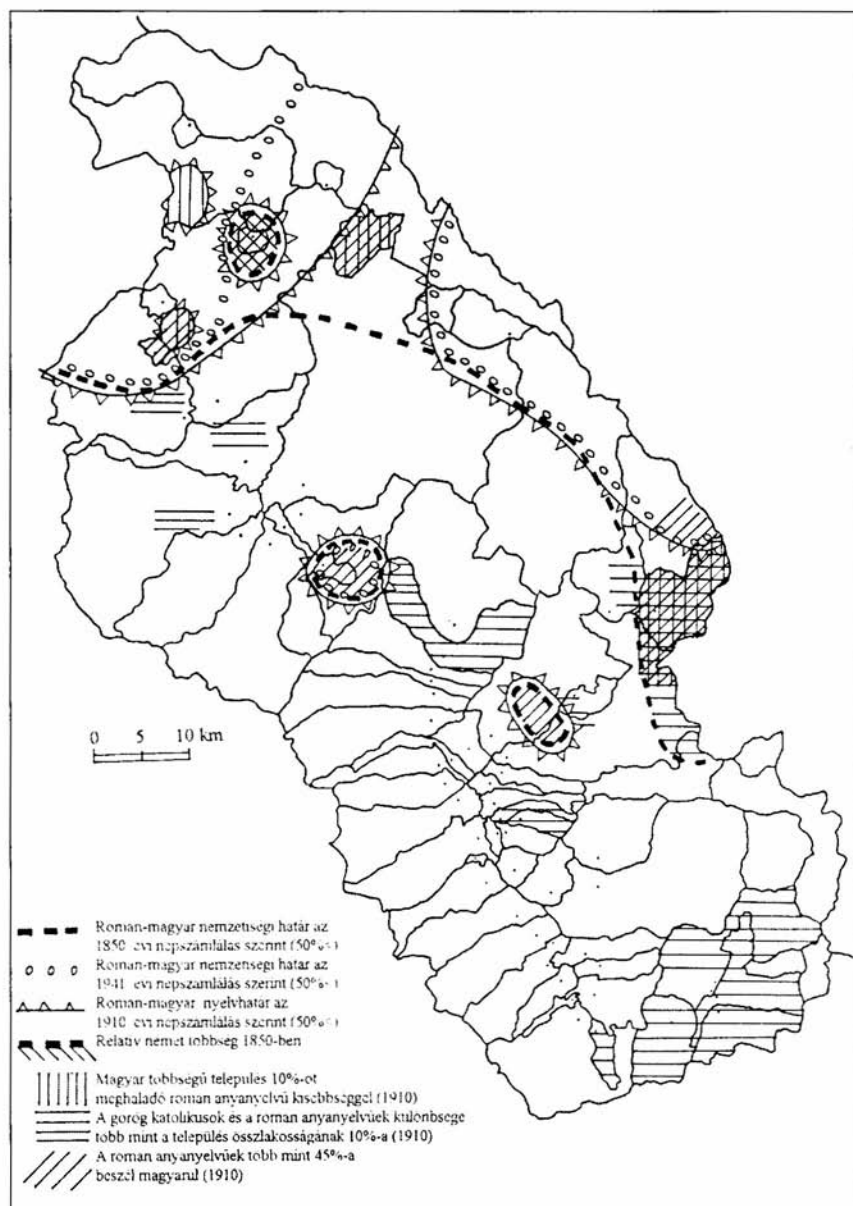
A történeti Csík vármegye etnikai-kulturális kontaktzónáit ábrázoló térkép a XIX. század közepétől a XX. század közepéig magyar etnikai expanziót jelez. Az 1850-es „nemzetiségi határ”, amely a megye északkeleti és északi részén Kosteletől Gyergyóvárhegyig folyamatosan húzódik, 1941-re Gyergyótölgyesenél és -Hollónál megszakad, és így két kisebb román dominanciájú zóna különül el a keleti határszélen (Rakottyás – Gyergyóbékás) és a megye északi részén (Bélbor–Salamás–Várhegy). Hangsúlyozzuk, hogy a havasi terület rendkívül gyéren lakott, a völgyekben az akár 10-70 km hosszú folyamatos láncolatokat alkotó településeket 10-30 km-es távolság is elválaszthatja. Több száz négyzetkilométernyi területen csak a nyári periódusban tartózkodott és tartózkodik ma is ideiglenes pásztornépesség. A havasi térbeélés évszakos különbségeiből adódóan a legeltetés és a szénakészítés idején ma is gyakori, hogy román pásztorok jelennek meg a székely közbirtokosságok havasain, vagy a szénafüveket kaszáló székely gazdák a román telepek szomszédságában végzik munkájukat. A havasi területek túlnyomó része birtokjogilag a székely falvakhoz tartozott (és tartozik ma is), tehát az adminisztratív és szimbolikus felügyeletet a magyarok, a székely közbirtokosságok tisztségviselői gyakorolták. A többszálú kontroll alkalmi és rituális, amellelt hogy kontúrosabbá tették a székelyekkel szembeni szimbolikus határkonstrukciókat, a magyar nyelv ismeretére is sarkallták a havasi telepek lakosait. Ezt a területileg különböző mértékben jelentkező tendenciát tükrözik az 1900-as, 1910-es és 1941-es népszámlálások magyar nyelvtudásra vonatkozó adatai. 1910-re a román anyanyelvűek kétnyelvűsége Csügement, Gyimesbükkön, Rakottyáson, Lóvészen, Bükklokon, Vaslábon, Gyergyótölgyesen, Borszéken, Gyergyóhodoson és Gyergyóvárhelyen volt a legnagyobb, meghaladta az 50 százalékot. A magyar nyelvtudás viszonylag magas foka köszönhető azoknak az állami iskoláknak is, amelyeket a századforduló

²³ Barth i. m. 19. p.

táján igyekeztek olykor a görög katolikus felekezeti iskolák rovására vagy a gyenge román felekezeti pasztorációjú, amúgy is kétnyelvű közösségekben létesíteni.

Az 1850-es népszámlálás alapján még egységes, de korántsem egységes intenzitással beélt havasi román etnikai zónában 1910-re Kostelek, Csügés, Gyimesbükk, Gyergyótölgyes és Észak-Gyergyóban Borszék, Székpataka és Gyergyóhodos válik magyar anyanyelvi többségűvé. Stabilabb román etnikai-nyelvi izolátumnak tekinthető a havasi kontaktzónán kívül eső Vasláb és környéke, kisebb mértékben Lóvész és Bükklok. 1910-ben a magyar anyanyelvű görög katolikus népesség aránya az össznépességet tekintve meghaladta a 10 százalékot a havasi kontaktzóna területén Kostelegen, Csügésen, Gyimesbükkön és a gyimesközéploki Hidegség-patakán, a székely többségű területeken a Kászoni-medencében, Lázárfalván, Pálfalván, Csomortánban, Csíkszenttamáson, valamint néhány kisebb gyergyói telepen (Güdüc, Eszenyő, Borzánt).

A kulturális interferencia-jelenségekben gazdag térségek egyrészt a népességvándorlást és –keveredést predesztináló szorosokban (Gyimes, Tölgyesi-szoros, a Maros-völgy Észak-Gyergyóban), és a szorosok medencék felőli elvégződésénél (pl. Lóvész, Pálfalva, Csomortán), másrészt az intramontán kismedencékben és határszéli havasi telepeken (Kászón, Bélbor, Rakottyás, Kostelek stb.) összpontosulnak. Területi szóródásukban döntő továbbá az egykori birtokjogi helyzet: Vasláb és részben Lázárfalva telepítvényes falvak, ahová a csíki földesurak telepítettek román jobbágyokat. Csíkszenttamás, Pálfalva, Csomortán és a kászoni falvak erős román betelepüléstől érintett községek. A többi, szintén telepítvényes jogállású telep – zömmel a határszáron – a csíki és gyergyói székely falvak távoli havasi közbirtokosságain a XVII-XIX. században jött létre korlátozottan transzhumáló moldvai vándorpásztorok, csíki-gyergyói székely telepesek és később széles rekrutációjú faipari munkásság meghonosodásával. Kulturálisan, vallásilag, nyelvileg egyes területeknek tekinthetők: helyenként sajátos átmeneti, mindkét nép etnikus szimbólumait, identitásjegyeit használó, azok közül – időben és térben – változó arányban válogató csoportok (pl. gyimesi csángók) és emlékező efemer érzületközösségek (pl. az 1930-ban és 1941-ben magyarnak iratkozó gyergyóhollói románok) jöttek létre. A XX. század második felében az 1940-es évek magyar világának tapasztalatai, a szinkretikus jellegű görög katolikus egyház 1948-as betiltása fokozatosan kiteljesedő nemzeti „elkülönülést”, „letisztulást” hozott. Az erősödő nemzetállami nyomással párosulva (vagy azzal éppen szembeszegülve) a helyi elitek mintakényszerítő ereje a magyarság egy része, vagy éppen a román, románajkú vagy „román vallású” csoportok nemzetváltását okozta. (1. térkép).

1. TÉRKÉP. *Etnikai kulturális kontaktusok Csík vármegyéjében az 1850., 1910 és 1941. évi népszámlálások alapján*

KITEKINTÉS A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉRE

A XX. század második felében a havasi kontaktzónában – Gyimesbükk és Borszék kivételével – a magyar népesség csökkenése figyelhető meg. Ezek a magyarság szempontjából negatív demográfiai tendenciák csak részben magyarázhatók a beolvadással. A csökkenés további magyarázatául szolgál a magyarérzelmű zsidóság eltűnése, illetve elpusztítása, és a korábbi fűrészüzemekben foglalkoztatott gyergyói székely munkásság elvándorlása. Az államhatár megszűnésével fontos helyzeti energiák gyengültek meg. Bizonyos zónákban ez a jelentőségvesztés már Trianon előtt jelentkezett, hangsúlyosabban azonban az államhatár tényleges megszűnése nyomán teljesedett ki. A rajonok, tartományok, később megyék határváltozásai (Békás, Gyimesbükk és térsége) a kettős hagyományú és identifikációjú népességben az eddigi, többnyire spontán integrációs tendenciákkal ellentétes folyamatokat indítanak el: felerősítik a magyarok egy részének nyelvi asszimilációját és nemzetváltását (Gyergyóbékás, Gyergyótölgyes), valamint az egykori görög katolikusok eltávolodását (Gyimes). Ez utóbbinak okai a máig kellően fel nem tárt visszaélések az 1940-es években (erőszakos átíratások, a görög katolikus egyházközségek megszüntetése). A vegyes etnikus identitásrepertoárral rendelkező görög katolikusok egy része a római katolikus, másik része az ortodox egyházba lép át 1948-ban, ez a felekezetváltás egyben nemzetváltás is. Káoszban, Gyimesben jelentős a magyarul is beszélő, illetve csak magyarul beszélő ortodoxok száma. A Bacău megyei Gyimesbükkön az általánosnak mondható magyar nyelvűség ellenére csekély az 1989 után újraindított magyar iskolák iránti igény. A román iskolarendszerben végzett értelmiségiek sikeres ellenmintát képviselnek a magyar iskoláztatással szemben. Mindkét nemzetiség, illetve felekezet részéről 1989 után intenzív szimbolikus térfoglalás és múltkiszajátítás kezdődött: kolostorok, egyházi és oktatási központok, templomok, kápolnák épültek.²⁴ A lelkészek és értelmiségiek bizonyos kitüntetett helyzetekben intenzíven forgalmaznak etnocentrikus, disztantív, illetve kiszajátító jellegű narratívákat.

²⁴ Ilyés Zoltán: A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben. *Székelyföld* VII. évf. (2003) 5. sz. 109-122. p.

SZÓRVÁNYKUTATÁS, SZÓRVÁNYÉRTELMEZÉS. MEGJEGYZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCE SZÓRVÁNYKÖZÖSSÉGEINEK TÁRSADALOMTUDOMÁNYI VIZSGÁLATÁHOZ

BEVEZETÉS

Áttekintésünkben nem vállalkozunk a szórvány/diaszpóra fogalom etimológiájának, használatörténetének bemutatására.¹ Elfogadjuk, hogy a szórvány kifejezésnek/fogalomnak kialakult egy sajátosan kárpát-medencei magyar használati kultúrája, amely a Trianon-traumától és az általa előhívott nemzetpolitikai, kisebbségpolitikai törekvésektől éppúgy nem függetleníthető, mint a herderi indíttatású nyelvnemzet/kultúrnemzet megőrző, defenzív tudománykultúrájától. A tanulmány szerzőjének célja inkább az, hogy néhány tipológiai szemponttal differenciálja a kárpát-medencei magyar (és nem magyar) szórványokat és dichotomikus ellentétpárok segítségével mutassa be asszimilációs-integrációs útjaik, nyelv- és nemzetváltási (vagy választási) folyamataik eltéréseit, végül néhány módszertani, szemléleti ajánlást tegyen a különféle helyzetű és dinamikájú szórványközösségek a kisebbségkutatás keretében történő interdiszciplináris vizsgálatára.²

A szórványok pontos kvantitatív behatárolásai, asszimilációelméleti meghatározásai és társadalomtudományos körülírásai ellenére a kárpát-medencei ősszmagyar diskurzusban, a tudományos, politikai és laikus nyilvánosságban valamiféle hallgatólagos közmegegyezés szerint minden szórvány, ami nem a

¹ A fogalom történetének, használatának bemutatását ld. Keményfi Róbert: A többretegű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, 2005. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 78-90. p.; Tóth Pál Péter: Diaszpóra/szórvány. In: Ilyés – Papp (szerk.) i. m. 108-114. p.

² A 2003. december 12-én a „Kárpát-medencei szórványkutatás diszciplináris háttere és aktuális irányai a 21. század első évtizedében” című kerekasztal beszélgetésen az alábbi tipológiai és szórványértelmezési szempontokat vetettük fel: allochton – autochton; rurális – urbánus; szigethelyzet – diszperz helyzet – tömb-peremi helyzet; a kulturális, nyelvi, etnikai beolvadás különböző fokozatai; nyelvallapot, nyelvmegtartás, nyelvcseré, többnyelvűség, nyelvi kompetencia; nemzeti identifikáció; iskolázottság, anyanyelvi iskolázottság (és ennek lehetősége), beiskoláztatási stratégiák; gazdasági helyzet; vallás, egyházi háttérintézmények, egyházi szórványkép és -ismeret; társadalmi rétegzettség, státusz; kisebbségjogi háttér; kisebbségpolitikai, anyanyelvi, kulturális intézményrendszer; a szórványok, mint emlékeztető-közösségek; hagyományokkal rendelkező és „hagyománytalan” szórványok; hagyományápolás, hagyománykonstruálás; „modern” szórványosodás, szubkulturális szórványok. Ld. még Bodó Barna kritikai megjegyzéseit és a szórványképet árnyaló elemzését. – Bodó Barna: Szórvány-narratívák. In: Ilyés – Papp (szerk.) i. m. 43-51. p.

többségi magyarsághoz tartozik, amelyet bizonyos diszperzió, térbeli keveredettség, – érzelmesebben megfogalmazva – magára hagyatottság jellemez. Ez a besorolás nem reflektálja a szórvány/diaszpóra fogalomhoz szorosan kötődő „szétszórás”, a migráció momentumát, hiszen a szórvány-diskurzus referenciális bázisát adó kárpát-medencei szórványok többsége regressziós szórvány, azaz egy vélelmezett etnikai tömb, mint eredeti állapot széttöredezésével, pusztulásával alakult ki. A több szerző által is meghatározott kvantitatív kritériumok érvényesítése is igen egyedi és változatos. A különféle megközelítésekben szórványként definiálódik a közel ezer fős lápos-völgyi Domokos éppúgy, mint Bukarest több tízezer fős magyarsága, vagy a reformátusok egy mezősi faluban lakó 2-3 fős maradéka.

TIPOLOGIAI KÖZELÍTÉSEK

Allochton - autochton

A kortárs szórványtipológia egy lehetséges szempontja lehet az *allochton-autochton* szórványközösségek megkülönböztetése. Itt formális korszakhatárként használhatónak tűnik, hogy a török Magyarországról való kiűzése nyomán bekövetkező telepítési és migrációs hullám nyomán keletkezett szórványokat allochtonoknak tekintsük. A migráció momentumán túl jelentős tartalmi komponensnek érezzük, hogy az allochton szórványok nem saját táji csoportjuk körében, kulturális, nyelvi közegében telepedtek le. Ebben az értelemben akár a palóc kirajzás alföldi telepei is allochton szórványoknak tekinthetők, hiszen nem saját néprajzi/etnikakulturális csoportjuk körében került sor a megtelepedésre, igaz, a későbbi kulturális hasonulás következtében elhalványuló diszkontinuitásokat csak avatott etnográfiai vagy nyelvészeti kutatás tárhatja fel. Az allochton–autochton megkülönböztetés sokkal termékenyebb módjának tűnik a közösségek eredethagyományukhoz/eredetükhöz való saját viszonyulásának elemzése. Ebből a perspektívából allochtonnak tekinthetünk minden olyan szórványközösséget, amely kulturális emlékezetében, történeti narratíváiban még őrzi az eltérő etnikus és kulturális közegbe való telepítés vagy letelepülés tényét, körülményeit. Autochton ezzel szemben az a szórványközösség, amely emlékezetében, identitás-narratíváiban az elsőbbség, a törzsközség konstrukcióit forgalmazza.

Az allochton szórványközösségek sajátos, kevésbé vizsgált típusát képviselik az ún. *iparos szórványok*.¹ Ezek a nagy újkori telepítéspolitikák (ld. Bánát),

¹ Nagy Ödön: Szórvány és beolvadás. In: Záhony Éva (szerk.) *Hitel. Kolozsvár 1935-1944. II. kötet Tanulmányok, repertórium*. Budapest, 1991 [1938], Bethlen Gábor Könyvkiadó, 145-162. p. 146.

a kárpáti hegységkeret montánipari perifériáinak használatba vétele (pl. Bereg, Máramaros) és a későbbi kapitalista, majd szocialista iparosodás/iparosítás következtében lezajlott migrációk során kerültek foglalkozásában, szakmai kultúrájában, vallásában eltérő vagy más etnikumú és nyelvű csoportokba, közösségekbe. Az allochton–autochton dichotómiát két lápos-völgyi (volt Szolnok-Doboka vármegye, ma Máramaros megye) magyar szórványközösség – Domokos és Gereblye – példáján mutatjuk be.

Gereblyét az 1847-ben az Oláhlápos (Lápuş) melletti Rójahidán beinduló állami vasolvasztó és öntöde faszén-szükségletének fedezésére telepítik a román többségű Tökés (Groşi) mellé, a Cibles kincstári erdeinek peremére. A személynevek és a családtörténeti hagyományok alapján megállapítható, hogy a mesteremberek etnikai rekrutációja széles volt: magyar, szlovák-morva, német és román.² A származási terület jórészt a Felvidék keleti német (cipszer, grüндler) és szlovák, ruszin-szlovák nyelvterületét jelentette. A római katolikus vallás és pasztoráció, a közös munkanyelv szükségessége okán és a magyar adminisztratív nyelv hatására a vegyes eredetű közösség belső „koiné”-jévé a magyar nyelv vált, anélkül hogy mélyebb és tartósabb kötődés alakult volna ki a magyar nemzeti szimbólumok irányában. Joggal feltételezhetjük, hogy a letelepült szakiparos népesség egy részének otthonról örökölt, magával hozott *hungarus tudata* is hozzájárult a nyelvi egységesüléshez, magyarosodáshoz. A hétköznapiakban és ünnepeken nem jelentkezett karakteres nemzeti identifikáció és hagyománykonstruálás, részben továbbéltek (és ma is hallhatók) a szlovák és német eredet családtörténeti identitáselemei. Ehelyett a római katolikus vallás és a specialista szerep, a szakmai kultúra tartotta fenn a különbség tudatát és gyakorlatát. A XIX. század végére kialakult gereblyei magyarnyelvűséget és magyar szórvánnyá válást egy közel fél évszázados és részleteiben még fel nem tárt akkulturációs, nivellálódási folyamat előzte meg. Kádár József a századfordulón megjelent Szolnok-Doboka vármegyei monográfiában már a telepések nyelvfelejtéséről írt.³ Ennek ellenére a közösséggé szerveződés és a nyelvi-etnikai öntudatosodás jeleit lehet regisztrálni az 1910-es évektől. A közel 200 fős római katolikus szórványközösség 1910-ben kőtemplomot épít, 1925-ben létesítik az iskolát, 1958-ban a művelődési házat.⁴

² Kós Károly: Lápos-vidéki szénégetők és szénégetés. In: Dr. Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. Bukarest, 1978, Kriterion Könyvkiadó, 64-72. p. 64.

³ Kádár József – Réthy László – Tagányi Károly: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* I/II. Ds. 1905, Szolnok-Doboka vármegye közönsége, 29. p.

⁴ Kós i. m. 64. p.

Hangsúlyozni szeretnénk – és ez egyfajta kulcsot kínál a maroknyi közösség fennmaradásának megértéséhez – hogy Gereblye esetében nemcsak idegen nyelv- és felekezeti területen, hanem idegen életforma-területen történt a megtelepedés. A máig fennmaradt gereblyei magyarnyelvűséget kettős értelemben is a szórványhelyzet formálta. Egyrészt a meghatározó román tömb közepén élő közösség létszáma a hivatalos népszámlálások szerint sohasem érte el a 300 főt. Másrészt a századfordulótól mindennaposra váló munkamigrációk során a közösség alkalmilag szerveződött töredékei otthonuktól több száz kilométeres távolságban, többnyire román kulturális közegben dolgoztak. A mesterség megkövetelte kooperáció és munkaszervezet, a római katolikus vallás elegendő disztantív, határkonstruáló faktorként hatott. A magyar nyelv, a mesterség és a vallás mint identitáshordozók és identitásjelek erodálódása fokozottabban az 1960-as évektől következett be, amikor a közösség alkalmazkodott az országosan jellemző gazdasági trendekhez. A hagyományos szénégető mesterség vesztett jelentőségéből, gyakoribbá, egyszersmind rendszertelenebbé, a kisközösség és a családok által kontrollálatlanná váltak azok a „kulturális találkozási helyzetek”, amelyekben szituációfüggően és individuálisan képviselnek sajátuk tartott kulturális, etnikai elemeket.⁵

Domokos (Dămăcușeni) autochton szórványközösségét a magyar nyelvűség, a református felekezet, a földbirtoklás és mezőgazdaság primátusa, a mobilitás még a környező román fálvaknál is alacsonyabb foka és egészen a közelmúltig a románságtól való mentális és szimbolikus elhatárolódás jellemezte. Mára a földhöz való viszony intenzitása generációfüggő lett, a falut elhagyó fiatalabbak földjeinek egy része adminisztratív, demográfiai és mentalitásbeli okok miatt fokozatosan a környező román községek lakosainak tulajdonába megy át, így az egyik legfontosabb identitáskomponens, a közösség korábbi „sensus communis”-a számolódik fel.⁶

A lápos-völgyi példához hasonlóan az öt egykori máramarosi koronaváros középkori – nem minden esetben magyar – eredetű népességének vallása, etnikus tudata és reprezentációi, asszimilációs útja nem identikus az e településekre vagy környékükre a XVIII-XIX. században települt sváb parasztnépesség vagy a vegyes származású szakiparos népesség magyarságtudatával. Visk, Técső és Máramarosziget autochton, református magyarsága és a huszti, hosszú-

⁵ Ilyés Zoltán: A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allochton szórványközösség fennmaradásában. *Erdélyi Múzeum* LXII. évf. (2000) 3-4. sz. 128-138. p. 134.

⁶ Biczó Gábor: Asszimiláció- és identitásváltás küszöbén: Egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. *Erdélyi Múzeum* LXII. évf. (2000) 3-4. sz. 139-146. p.

mezői sváb eredetű magyarok vagy a részben cipszer eredetű rahóiak, a felvidéki szlovák, német eredetű kerekhegyiek vagy gyertyánligetiek a felekezeti különbségeken túl, eltérő gazdasági mentalitással, házassági preferenciákkal, társadalmi kapcsolatrendszerrel, mobilitási pályákkal és eltérő nemzettudattal rendelkeztek.

Rurális – urbánus

Másik közkeletű kategorizálási mód a *falusi(as)* és *városi(as)*, *rurális* és *urbánus* szórványközösségek megkülönböztetése. A városi szórványoknál jelentősséggel bír a szórványközösség kora, illetve annak esetleges többszöri „újrátöltődése”. Ebben az esetben az allochton/autochton megkülönböztetés irreleváns lehet. A dél-erdélyi szász városokba és bányászati központokba viszonylag későn (a XIX. században) nyílt lehetőség a magyarok tömeges betelepülésére, amely nem szervezetten, hanem a munkaerőpiaci kínálat függvényében, spon-tán módon és rapszodikusán folyt. Medgyes, Brassó, Nagyszeben vagy éppen a Zsil-völgy magyar lakosságának nemcsak betelepődési kora, hanem területi, vallási rekrutációja is igen vegyes. Ez nemcsak a közösséggé válást és a szór-ványközösség összefogását, gondozását nehezíti meg, hanem a kutató számára is olykor megoldhatatlannak tűnő feladatokat jelent. Az urbánus szórványok nehezebben kutathatók és átláthatók, a kultúra bizonyos szegmenseiben nem nyilvánvaló és nyilvános, nehezebben mutatkozik meg. Az egyletek, kulturá-lis egyesületek, rendezvények és a városi értelmiség vizsgálatával ugyanakkor diakronikus hosszmetsetben képet kaphatunk a városi szórványközösségek konstitutív folyamatairól.

A településhierarchia szintjei, vagy a települések korábbi jogállása sze-rint további finomítások lehetségesek, amelyek reflektálnak a helyi hatalmi viszonyokra éppúgy, mint a települések textúrája által predesztinált kapcsolati hálókra.

A székely falusi közbirtokosságok területén létrejött határszéli, részben román eredetű ún. telepítvényes falvak és a székelyföldi falvakba betelep-edett román zsellérrétegek akkulturációs útjában, századfordulós nemzetvá-lasztási gyakorlatában éppen a település típusa és jogi helyzete által meg-határozott szimbolikus hatalomgyakorlási és érdekérvényesítési minta és az etnikus kontroll intenzitáskülönbsége eredményezett eltéréseket. A székely községekben lakó román eredetű – a fogalom klasszikus értelmében szór-ványhelyzetű – görög katolikusok már a XIX. század közepétől növekvő hajlandóságot mutattak a római katolikusokkal való vegyes házasságra, nem törekedtek etnikus diszkontinuitás megjelenítésére. Elfogadták és adoptál-ták a székely életmódmintát, mentalitást, a századfordulótól jelentkezett a

törekvés az egyedüli „etnikus bélyegként” megmaradt „keleti rítus” megváltoztatására.⁷

A települési textúra, a kulturális kapcsolati hálók és a szimbolikus értékközvetítés összefüggéseit példázza a német lakosságú, Bars megyei Pálos-nagymező és Dóczyfűrész a Madaras-hegység távoli hegyi tanyáira, szlovák környezetbe kiköltöző német családjainak akkulturációja: a kiköltözők már az 1930-as években szlovákul beszéltek, a német értékek és minták iránti affinitásuk azonban megmaradt, alkalmmal fel is erősödött.⁸

Ahogy városi közösségekben is találunk rurális mentalitású vagy életmódú szórványokat⁹, a rurális szórványközösségek életformája, mentalitása sem minden esetben agrárjellegű. A falusias küllemű kárpátaljai Gyertyánliget (Kabolapolyán, Kobilecka Poljana)¹⁰ a vasipar virágzó időszakában a lakosság nagy része számára „kváziurbanus” körülményeket kínált a szomszédos ruszin falvakhoz viszonyítva. Ugyanakkor a gazdasági depresszió, a hagyományosan primátust élvező vasipar leépülése „elparasztosodási”, ruralizálódási folyamatot indított el, a szomszédos ruszin mezőgazdálkodás vált kényszerűen mértékadó, legitim megélhetési normává, amely együtt járt a munkaképes fiatalabb korosztályok gazdasági migrációjával. A történetileg, hagyományosan érvényes vasiparos szakmunkás–paraszt vagy nem ruszin–ruszin dichotómia az elkülönböződés legfőbb színterének (vasgyár) az ötvenes évektől bekövetkező „felhígulásával”¹¹, majd a ’90-es évekbeli dekomponálódásával veszített érvényességéből, feloldódott. Több egyéb ok miatt is a fiatalabb generációk nem törekszenek etnikus/kulturális különbség megjelenítésére, számukra már nem releváns az idősebb korosztályok erősen a szakmához kapcsolódó magyar

⁷ Ilyés Zoltán: „Magyarul beszélünk”. Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csikszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. [Kriza Könyvek I.] Kolozsvár, 1999, Kriza János Néprajzi Társaság, 6-21. p. 10.

⁸ Ilyés Zoltán: Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a Bars megyei németeknél. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1998, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Földrajz Tanszék, 321-332. p. 330.

⁹ A kolozsvári *hóstiátik* közössége ebben a tekintetben autochton, városi, rurális életformájú és mentalitású közösség (volt).

¹⁰ A kárpátaljai kutatást az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet szórványkutatási programja keretében végeztük 2003-ban.

¹¹ A gyertyánligeti vasgyárban XX. századi fénykorában – a szovjet időkben – 1200 ember dolgozott, külön buszok szállították a munkásokat a szomszédos Apsáról, Lonkáról, Bocskórról és Kaszó-Polyánáról. Ez meglátszik a község épített környezetén (több helyen épültek jellegzetes „blokkok”) és a környező falvakhoz képest nagyobb lélekszámán is.

(esetlegesen szlovák és német) identifikációja és emlékezetkultúrája.¹² A telephelyek kimerülésével, a gazdasági átrendeződéssel, a technológiai váltással, a modern gyáripár konkurenciájával számos bányász-íparos szórványközösség kényszerült hasonló adaptációs formákat kialakítani.

A szintén kárpátaljai Kerekhegy (Okruhla) jórészt német eredetű, az 1780 körül telepített falu sóbányászati telephely volt, ahonnan a sóbányák beszakadása és felhagyása miatt már a XIX. század elején megindult a katolikus népesség átvándorlása a környező jelentősebb bányász és ipari központokba.¹³ Legtöbben Aknaszlatinára (Szolotvina) költöztek. Még a két világháború között is ingáztak a szlatinai sóbányába, többen vásároltak lakást, és végleg ott maradtak. Az ukránság elmúlt évtizedekben történt folyamatos beköltözése az idősebb „öslakos” magyarság szemében negatív jelenség, ami nem(csak) a hagyományos bányász/íparos–földműves megkülönböztetésből következik, hanem abból a közkeletű vélekedésből, hogy a szomszédos településekről beköltözők egy része eredeti közösségében a helyi társadalom pereméről szakadt ki.

A bányászati, ipari funkciók megszűnésével, sok egykor virulens íparos-bányász szórvány elnéptelenedik, megindul a specialisták átvándorlása a számukra perspektívát kínáló közepes vagy nagyobb ipari központokba. Így válik Resica, Oțelu Rosu, Vajdahunyad, Gyalár és Kalán a kisebb bánáti, hunyadi montán-ípari telepek szakembereinek befogadójává. Ózd és Miskolc-Diósgyőr az Alsó-Szepesség gründler specialistái és a gömöri munkásság számára kínált munkalehetőséget: a XIX. század végétől a bányászat, a hámoripar korábbi felvidéki központjaiból (Gölnic-völgy – „Hungertal”, Rozsnyó környéke) indul meg a szakíparos népesség beáramlása. Ózdon a szlovák és német származású vasmunkások még az 1930-as években is egymás között saját nyelvjárást beszélték.¹⁴ Rudabányára a gömöri német bányászvároskából, Dobsináról buléner bányászok költöztek a XIX. század utolsó évtizedeiben, fokozatosan elmagyarosodtak, a XX. század közepére már csak evangélikus vallásuk emlékeztetett eredetükre.

A településhierarchia szerinti szórványbesorolás mellett a klasszikus centrum-periféria felosztás is magyarázó erővel bír a szórványdinamika reflektá-

¹² Ennek egyik a közösség emlékezetében még nyomokban képviselt példája az „öbetleheses” játék, amely a magyaron kívül német és szlovák nyelvű betéteket, dalokat is tartalmaz. utalva az íparos közösség egykori többnyelvűségére, vegyes eredetűre.

¹³ Melika, Georg: Deutsch-ruthenische Wechselwirkungen in Kultur und Alltag in den Waldkarpaten. *Jahrbuch der Ostdeutschen Volkskunde* XXXVII. évf. (1994) 194-219. p. 196-197.

¹⁴ Paládi-Kovács Attila: Az ípari munkásság. In: uő (főszerk.): *Magyar Néprajz* I/III. – *Társadalom*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó, 239-308. p. 256.

lásakor. A periférikus, depressziós térségek társadalmi-gazdasági mozdulatlansága, hagyományrendje konzerváló, megtartó hatású lehet, míg a városi, városközeli vagy a határközeli helyzet folytonos etnikus határátlépésekre ösztönöz. Jelenleg – éppen a hagyományos térségekben – felerősödő örökség-sítési diskurzusok, a tercierizálódás és a turizmus kínálnak a szórványkutatás számára releváns témát.

Végül a szórványközösségek belső és a más kultúrájú környezetükhöz, a többségi magyarsághoz viszonyított térbelisége is kínál – ugyan vitatható – hármas besorolási lehetőséget. A *szigethelyzetű* szórványok közel homogének, bizonyos belső normarendszerrel, belső világgal, saját igazodási szempontokkal rendelkeznek (pl. Domokos, Szék, Magyardécse). A *diszperz helyzetű* szórványoknál a többségi etnikum számban (de nem feltétlenül szimbolikusan felértékelt helyekben és szimbólumtermelésben) meghatározó. A szórvány-népességnek minősülő csoport olykor elenyésző kisebbséget alkot egy-egy településen (pl. a Mezőségen Komlód, Oroszfája), ezek legtöbbször a Vetési László által maradványfalvaknak, maradék közösségeknek nevezett autochton magyarságú települések.¹⁵ A *tömb-peremi helyzet* a kisebbségi diskurzusokban sajátos frontier-helyzetként értelmeződik: a Székelyföld peremein megfigyelhető leszakadásra, fragmentálódásra figyelmeztetve (pl. Gyergyóholló, Gyergyótölgyes, Székpataka) sokan az elkerülhetetlen szórványsors vízióját vetítik ki az egész erdélyi magyarságra.

Epifánikus és rejtőzködő közösségek

A szórványok egyben narratív- és emlékezetközösségek, az emlékezés-kultúra fontos konstitutív eleme a szórványidentitás kialakításának. Keszeg Vilmos kolozsvári folklórkutató azt vizsgálta, hogy milyen súlya van a szórványban élők narratív gyakorlatában a szórványsorsról való beszélésnek, mennyire válik a szórványsors egy életpálya, illetve életforma metaforájává.¹⁶ Az *epifánikus* (önfelmutató, önreprezentáló) szórványok egyben nyilvánosan is *emlékező* szórványok. Etnikus tudatuk, nemzeti kötődésük és sérelmeik nemcsak a szűk körű, családi enkulturáció és elbeszéléskultúra révén hagyományozódnak, hanem nyilvánosan is megjelenítik, ritualizálják múltjukat, hagyományait: emlékműveket emelnek, ünnepelnek, templomot újítanak. Nem elhanyagolható hatása van ebben a lelkészeknek, akik a szórványban élők számára sok-

¹⁵ Vetési László: A könyv, és ami azután következik. *Erdélyi Múzeum* XLII. évf. (2000) 3–4. sz. 302–311. p. 304.

¹⁶ Keszeg Vilmos: Szórványsors történetekben. *Erdélyi Múzeum* L.XII. évf. (2000) 3–4. sz. 159–163. p. 159.

szor egyedül közvetítik és reprezentálják a nemzeti kultúrát és közösséget.¹⁷ A helyi és a nemzeti hagyományok ápolása egyben hagyományok teremtését, konstruálását is jelenti: a múlt kitalálását, megszerkesztését és felépítését. Az epifánikus szórványközösségek a múltból, az épített és természeti környezet kulisszáiból szelektíven, bizonyos belső és kollektív nemzeti konvencióknak és intencióknak való megfelelés jegyében örökségesítenek. Egyfelől a nagy nemzeti narratívák a lokális történelembe illeszthető epizódjait emelik ki, stilizálják, virtuálisan beemelve magukat a nemzet nagy közös múltjába, másfelől a lokális, belső használatú történeteket is megörökítik. A Beszterce-Naszód megyei Cegőtelke közössége a közeli – a történeti Magyarország határvidék menti templomaiban sok helyen megörökített – kerlési csatának (Szt. László legenda) állított emlékművet. Buziásfürdő (Temes megye) magyar közössége az itt szívesen tartózkodó Deák Ferenc rendszerváltás körül eltűnt kőpadját készíttette el a „haza bölcse” tiszteletére.

A szlovákiai Mecenéz megfogytakozott német közösségének többretegű emlékezet- és ünnepkultúrájában a Szlovák Nemzeti Felkelésről való megemlékezés éppúgy megfér, mint a korábbi hungarus tudat emlékeként megmaradt kétnyelvű milleniumi emlékmű gondozása. A közösségnek ezeken túl vannak saját belső identitáserősítő ünnepei: így a nyelvjárási hagyományt képviselő Peter Gallus római katolikus lelkész és dialektusban író költő rappi (Rapovce - Losonc mellett) sírjánál való rendszeres megemlékezés és szimbolikus sírjának mecenézfi felavatása.¹⁸

Több felvidéki város példázza a XIX. és a XX. század fordulóján a nemzeti nyilvánosság felé magyar többséget kommunikáló népesség egyfajta „mimikri-magatartását”. Keményfi Róbert a felvidéki Jolsva kapcsán a közösség „etnikai kaméleon” magatartásáról tudósít. A kisváros a csehszlovák népszámlálásokkor szlovák, a magyar népszámlálásokkor magyar többséget mutatott.¹⁹ A közösség – nemritkán csak deklaratíván – hasonul a környezetéhez vagy az államnemzet által kínált, elvárt vagy rákényszerített nemzeti mintákhoz, anélkül hogy saját etnikus repertoárjában, kommunikációs formáiban, annak

¹⁷ Uo. 159-160. p

¹⁸ Ilyés Zoltán: A nemzeti identitás és az etnikus tradíciók változásai és ezek szimbolikus megjelenítése egy szlovákiai német közösségben. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* [Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II.] Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó, 61-75. p. 69-72.

¹⁹ Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése.* [Gömör Néprajza L.] Debrecen, 1998, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék

többnyelvű, kulturális és nyelvi kódváltásokkal sűrűn átszőtt mindennapi gyakorlatában gyökeres váltás történne. Ezért lehet nagy különbség a különféle főhatalmak alatt végzett egymás utáni népszámlálások etnikai, nemzeti, sőt anyanyelvi statisztikái között. A látszólagos, mímelte hasonulást előhívó kényszerek nem ismeretlenek a kelet-közép-európai nemzetállamok XX. századi történetében. Az egyének, családok, kisközösségek legitim – a kárpát-medencei kisebbségi diskurzusokban azonban többnyire megbélyegzett – túlélési technikája ez. Tanulságos Peéry Rezső felvidéki magyar publicista visszaemlékezése, amelyben köpönyegforgató, a magyar, illetve a csehszlovák nemzetiségi elnyomást egyaránt kiszolgáló, kismemesi származású, hivatalnok nagybátyját idézi:

„Csak semmi neheztelés kedveseim. Megváltozták a viszonyok, ahogy felénk mondják Nyitrában. Most a kenyér a fontos, a szent kenyér és nekünk az államnál nem könnyű a dolgunk. Mi nem vagyunk szabadpályán mint te, lieber Herr Schwager. Alkalmazkodnunk kell, kérnélek szépen. És lehet-e alkalmazkodni másképpen, mint egészen... Nem akarok vagonlakó lenni ötven esztendővel... Tisza Pista hat uns verspielt, ki hitte volna. Fájdalmas dolog, nehéz dolog. És a fele úton nem lehet megállni. Wenn schon, denn schon, kérném alássan. Mit tehettem volna – megoldottam a kérdést, lieber Herr Schwager, po nyitrianszki... A demokrácia szép dolog és ha egy kicsit tótul kell beszélni hozzá, hát ezért hehehe nem megyünk a szomszédba. Nem lehet másként odafőnni a Nyitra milá Nyitrában... Mann muss gute Miene machen, proszim ponyizsenye. Ők győzték, ahogy nálunk mondják. Új idők, új emberek... Minekünk államiaknak mindig alkalmazkodnunk kellett, kérlek alássan. Wir waren grossmütig in Ungarn, addig nyomtunk el a szlovákocskákat, amíg szépen ők lettek az urak felettünk. Teraz szu onyi pányi, und wir müssen uns fügen... Mindenben új módi járja, kedveseim. Node este a Zoboron tovább táncoljuk a csárdást, kérnélek szépen... És mi is történt? Nem nagy dolog. Azelőtt a konyhán beszéltünk tótul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van. A hivatalban povedálunk szlovákul. Odahaza pedig magyarul, ennyi az egész. kérem alássan.”²⁰

A pragmatizmus, a mimikri ilyen markáns jelenségeivel természetesen leggyakrabban az első generációs kisebbségeknél találkozunk, a további generációknál teret nyernek a végleges beolvadási, hasonulási tendenciák. A társadalmi mobilitásra való késztettség, a falusi vagy városi környezet, a korábbi kétnyelvűség, a kisebbségjogi helyzet mind változatos alkalmazkodásokat, kompromisszumokat, mimikriket alakított ki.

²⁰ Peéry Rezső: *Requiem egy országrészért*. [Pannónia Kiskönyvtár] Pozsony, 1993. Pannónia Könyvkiadó, 36-37. p.

Az asszimilálódott közösségek emlékezetében vagy környezetük elkülönítődési hagyományában rendszerint megőrződik és munkál az eltérő származás, etnikai eredet tudata. Az „etnomnemonikus” szórványokban a politikai változások és a migrációk, életmódváltások előhívhatják és mobilizálhatják egykori etnikus identitásuk reminiscenciáit. Ezt az *atavizmust* a többségtől eltérő felekezet, a személynevek csengése vagy akár az eltérő foglalkozási hagyomány tartja fenn, és ez beindíthat azonosítási, illetve azonosulási folyamatokat. A leggyakrabban idézett példa a moldvai katolikusok esete, akiket definitív nyelvi asszimilációjuk után több évtizeddel is a szomszédos ortodox románok magyaroknak (unguri) tekintenek. A fentiek magyarázzák a Vetési László által *szakrális kétnyelvűségnek* nevezett jelenséget, amikor a közösség – bár már alig érti – ragaszkodik eredeti templomnyelvéhez, függetlenül saját etnikus tudatától, nemzeti önbesorolásától, közösségi vezetői vagy a lelkész esetleges intencióitól. A pasztorációs szempontok, a lelkigondozás eredményességének igénye azonban nemritkán éppen a lelkészek felől indítja meg a templomi nyelvi normák átalakítását.

Gyertyánliget és Kerekhegy filiális katolikus közösségeiben a liturgia nyelve magyar, de az evangéliumot és a szentbeszédet egyre gyakrabban ukránul (is) elmondják, ezzel igazodnak a hívek nyelvallapotához. A gyermekek, ha mondják is magyarul a templomban a Miatyánkot, már nem értik. Ennek a folyamatnak a következő állomása, amikor a magyar oktatási intézményekben nem beszélnek magyarul, sem a foglalkozásokon, sem a szünetekben. Gyertyánligeten, Nagybecskón és Aknaszlatinán az 1990-es évek végén a Karitás és több magyarországi alapítvány támogatásával magyar egyházi óvodákat alapítottak. Gyertyánligeten és Nagybecskón ezek az óvodák – a nem elhanyagolható magyar állami és alapítványi támogatás ellenére – nem magyar és nem katolikus óvodák. A szülők többsége ukrán, a magyar szülők gyermekekkel otthon nem vagy alig beszélnek magyarul. Az óvodák nyelve így ukrán, az óvónők a magyarul tudó gyermekekkel ugyan elkülönítve próbálnak foglalkozni, ünnepekkor egy-két verset betanítani, többnyire azonban ezek a gyerekek is ukránul beszélnek egymással és a társaikkal. Ma Gyertyánligeten csak 4-5 olyan óvodáskorú gyermek van, akikkel magyarul (is) lehet beszélni. Az ilyen intézményekben egyedi interkulturális programok, az adott kultúrára, kisközségekre és befogadói korcsoportra szabott speciális nyelv-, ének- és kultúratanítási módszerek jelentenek a megoldást. Ha lehet mégis haszna ezeknek az intézményeknek, az pontosan az említett, jó értelemben vett „etnikus atavizmus” kialakítása és fenntartása.

A SZÓRVÁNYOSODÁS „KÉSŐ MODERN” ÚTJAI

A korábbi statikus, „szesszilis” népességet feltételező szórvány-fogalom a „világfalu”, a felgyorsult kommunikáció, a peregrinus életformák és a migráció terjedése korában hovatovább tarthatatlanná válik. A „modern nomádok” kulturális mobilitásukkal, áramlásukkal, permanens továbbvándorlásukkal olyan szimbolikus eszközöket és gyakorlatokat birtokolnak, amelyek maguk is hozzájárulnak a globális világ megteremtéséhez.²¹ Érdeemes felfigyelni korunk elit- és szubkulturális szórványainak létrejöttére a szomszédos többségi nemzetek nagyvárosaiban. Ezek a csoportok mozgékonyak, speciális szakismeretekkel, érdekérvényesítéssel, jelentős szimbolikus tőkével rendelkeznek és a többségi nemzethez változatos formális és informális kapcsolatokkal kötődnek. Bukarest, Prága, Kijev, Pozsony és újabban Brüsszel kortárs magyar (kisebbség)politikai, kulturális, művészi, tudományos és gazdasági eliteszortjai rendkívül adaptív és mobilis közösségek, nemcsak az anyanemzettel és a többségi nemzetekkel tartanak kapcsolatot, hanem a nemzetközi porondon is jelentős mozgásterrel, kapcsolati potenciállal és kommunikációs rutinnal rendelkeznek.

A Nyugat-Európában és Amerikában „újra- és újratermelődő” magyar elit-értelmiség tekintélyes része a „peregrinus szórványok” kategóriájába sorolható. A globalizációval ezek transznacionális jellege erősödik: szinte életformává válik a fiatal kutatók rendszeres pályázása, munkahely- és (befogadó) kultúra-váltása.

A gazdasági rendszerváltás nyomán lehetővé vált egy szűk réteg számára külföldi nyaralók, apartmanok vagy üdülőbérletek, üdülési jogok vásárlása akár távoli, egzotikus helyeken is (Florida, spanyol tengerpart). A *szabadidős, rekreációs szórványok* jórészt efemer, statisztikai eszközökkel nehezen megragadható, folyton cserélődő populációk, amelyek a turizmus jelenséggörbébe is utalhatók. A horvátországi (és korábban a vajdasági) magyarok közül nagy számban vettek üdülőket a horvát tengerparton, amelyeket jelentős részben turisztikailag is hasznosítanak. Bár a horvátországi magyarság demográfiai súlypontja még nem tevődött át Dalmáciába, a folyamat figyelemreméltó és várható további erősödése.

A mobilitás és diaszpóráképződés másik formáját a vendégmunkások, menekültek és emigránsok képviselik, akik társadalmi, gazdasági és kulturális marginalizáltságukat, stigmatizáltságukat kívánják felszámolni.²² A külföldi munkavállalással, a vendégmunkával, a kereskedelmi célú utazásokkal, foly-

²¹ Niedermüller Péter: Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika* X. évf. (1999) 38. sz. 105-121. p.

²² Uo.

tonosan fluktuáló, *efemer munkavállaló csoportok* jönnek létre az ipar, a mezőgazdaság és a szolgáltatások különböző területein dolgozók köréből. A közösségi összetartás legnyilvánvalóbb jeleit az olaszországi és izraeli moldvai csángó vendégmunkás-diaszpóra mutatja, amelyre már a moldvai katolikus egyház is felfigyelt és papokat küld a közösségek lelkigondozására.

Továbbgondolandó Sik Endre és Tóth Pál Péter felvetése, miszerint tekinthetjük-e *diaszpórának* az erdélyiek vagy a vajdaságiak magyarországi csoportjait? Sik Endre a határon túlról Magyarországra érkező magyarokat szociológiai jellemzőik és a migráció ténye, mint konszenzuálisan elfogadott *differentia specifica* alapján egyértelműen diaszpórának tekinti, és ebben Tóth Pál Péter is egyetérteni látszik.²³ A problémafelvetés nyomán szisztematikus átgondolást érdemelne, hogy a diaszpóra hagyományos vallási/nyelvi/etnikai/nemzeti értelmezéseit nem szükséges-e kibővíteni, újragondolni: a kulturális értelemben vett diaszpóra anyanyelve, nemzeti identifikációja, vallása lehet közös a befogadó nemzettel, mégis eltérő társadalmi tapasztalatok és megítélés, kilépési és vándorlási gyakorlatok, más mentalitás, valóságértelmezés és kulturális alkalmazkodások jellemzik. Néhány fenti „posztmodern” szórványtípushoz hasonlóan azonban ezek a csoportok a közösségszerveződés nagyon esetleges példáit mutatják. Nem vagy csak korlátozottan működnek körükben olyan közösségformáló mechanizmusok, civil kezdeményezések, szimbolikus elkülönülések, amelyekkel markánsan fogalmazzák meg magukat a „többségi magyarsággal” szemben. Elsődleges céljuk az előzőekkel szemben éppen a megöröklött különbségek leküzdése, a többségi társadalomhoz való hasonulás, az integráció, a hozott kulturális minták, nyelvjárási jellegzetességek stb. felfüggesztése, felszámolása.

ÖSSZEGZÉS: A KVALITATÍV ÉS REFLEXÍV FORDULAT SZÜKSÉGESSÉGE A SZÓRVÁNYKUTATÁSBAN

A többség/befogadó közösség/helyiek és a kisebbség/betelepedők/idegenek között performálódó kommunikációs helyzetek, „találkozási kontextusok”, „beszédesemények” vizsgálata csak a kutatói jelenlétre támaszkodó és arra

²³ Sik Endre: Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, 2000, MTA PTL – Migrációs Kutatóközpont, 157–184. p. 167–170.; Tóth Pál Péter: A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. *Erdélyi Múzeum* LXII. évf. (2000) 3–4. sz. 251–258. p. 258.

reflektáló, tudatosan végigvitt résztvevő megfigyeléses módszerrel lehet sikeres. Bíró A. Zoltán találkozási helyzetekhez kötődő etnicitás-konstrukciókról és az „etnikai határok” felmutatásáról, újratermeléséről ír.²⁴ Ezek során a kulturális és egyéni adottságok és az aktuális viselkedésformák közül állandóan kiválasztódnak, újrarendeződnek az etnikai jegyek. A résztvevők ezekben a kommunikációs helyzetekben idegen és saját etnikai jegyeket termelnek és újradefiniálják a *saját* és az *idegen* közti viszonyt.

Fontosnak tartjuk, hogy a kutatói attitűdöt és interpretációt – a gyakran lehangoló tapasztalatok ellenére – ne uralják el az egyoldalú veszteségolvasatok. Biczó Gábor rámutat, hogy az asszimiláció depravációs olvasatában a társadalmi élet olyan létmód, amely alapvetően etnikai meghatározottságú, és ezt a nemzet eszméjének ideológusai moralizáló életérzéssé fokozták.²⁵ A kutatói feladat – minden érzelmi érintettség ellenére – alapvetően a *fordítás*, azaz a vizsgált közösség identitáskategóriáit, belső nyelvét, mindennapi átjárási technikáit, alkalmazkodási gyakorlatait, szimbolikus határtermelő és/vagy felfüggesztő aktivitását kell bemutatni és kontextualizálni.²⁶ Nehezebbnek tűnő kérdés, hogy a szórványkutatás – általában a kisebbségkutatás – mivel járulhat hozzá a szórványgondozáshoz, az oly sürgető feladatként megfogalmazott szórványmentéshez? Vetési László a tudományos kutatás társadalmi improduktivitását, és a szórványgondozói munka reflektátlanságát egyaránt nehezményezi.²⁷ A történet- és társadalomtudományok, az egyházak és a nemzetpolitika szórványprobléma-érzékenysége és -repciójának a diskurzusanalízis szempontjait érvényesítő elemzése és kritikai bemutatása a további társadalomtudományos vizsgálatok számára gyümölcsöző lehetne.

A szórványkérdés konzekvens összekapcsolása regionális, kistérségi, térségfejlesztési, ökológiai kérdésekkel, az örökségesítés és a (falusi, öko-, agro-örökség-, etno-, folklór-) turizmus kihívásai új perspektívát és egyben megoldási lehetőségeket kínálnak. A korábban meghaladni, illetve megszüntetni kívánt és bizonyos etnopolitikai/gazdasági erőterben hátrányosnak tűnő kultu-

²⁴ Bíró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagy József (szerk.): *Egy-más mellett élés*. [Helyzet Könyvek] Csíkszereda, 1996. Pro Print Könyvkiadó. 247-283. p. 248-251., 264-265.

²⁵ Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László „Szórványstratégia-Nemzetstratégia” című tanulmányához. *Magyar Kisebbség* VI. évf. (2000) 3. sz. Internetes forrás: <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0003/m000301.html>

²⁶ Hajnal Virág: Egy szerémségi magyar szórványközösség világa. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* [Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II.] Budapest, 2003. Akadémiai Kiadó. 23-42. p.

²⁷ Vetési i. m. 307-308. p.

rális, nyelvi, vallási különbözőség fontos lokális és regionális erőforrás lehet. Ehhez elengedhetetlen – etnikumoktól függetlenül – meghonosítani, illetve újratámasztani a civil társadalmi cselekvési kultúrát, a kistérségi gondolkodást és kisközösségi önszerveződést.

A szórványmentés, szórványgondozás nem történhet a megmentendő közösség akarata ellenére vagy saját lokális kultúráját, többes kötődéseit felülíró beavatkozásokkal. A „rehungarizációs” diskurzus sem a történetileg érzékeny nemzetállamok, sem az európai kisebbségvédelmi szervezetek, fórumok részéről nem elfogadható. A kutatásnak feladata megvizsgálni, hogy a szórványgondozás, mint afirmatív, roboráló szándékú intervenció milyen hatással van a szórványközösségekre. Hogyan fogadja és értelmezi a szórványközösség és a többségi környezet a szórványgondozás, az odafordulás gesztusát és gyakorlatát?

A szórványban élő magyarság nemzet- és integritásképzete nem konvenió sem az anyaországi magyarság érdektagságából, eltérő orientációs preferenciáiból következő polifonikus, „lágy nemzetképével”, sem a kisebbségben élő tömbmagyarság(ok) kontúrosan határtermelő, „kis-Magyarországokat” teremtő gyakorlatával. A Magyarországról érkező támogatások egyfelől létfontosságú infúzióként járulnak hozzá a kisebbségi intézményrendszer fenntartásához, a kulturális identitás ápolásához, másfelől paralizálnak: a belső romániai, szlovákiai stb. modernizációs minták elfogadását és a modernizációs adaptációkat gátolhatják. A modernizációs kompetenciák etnikus alapú elvetése, szelektálása a kisebbség további gazdasági-társadalmi periferizálódásához vezethet. Bodó Barna a toleráns Bánátba költözött székelyek nyelvi beolvadásáról és pragmatikus versenytudatáról adott érzékeny és keserű elemzése²⁸ nyomán felmerülhet a kérdés: a beolvadó szórványok saját értelmezésükben, a (tömb)magyarság mentális bezárkózásával, önkéntes „bantusztanizálódásával” szemben vajon nem képviselnek-e sikeres integrálódási (ellen)mintát, érvényesülés-történeteket?

²⁸ Bodó Barna: Szórványok kutatása. *Erdélyi Múzeum* LXII. évf. (2000) 3–4. sz. 312–316. p. 314.

GONDOLATOK A KÖRMÖCBÁNYA ÉS NÉMETPRÓNA KÖRNYÉKI EGYKORI NÉMET TELEPÜLÉSTERÜLET NYELVSZIGETNÉPRAJZI KUTATÁSA KAPCSÁN¹

NYELVSZIGETKUTATÁS – A SZEMLÉLET VÁLTOZÁSAI

A Grimm fivérek nagy német szótára szerint a nyelvsziget egy nyelvterület idegennyelvű környezetben elkülönült darabja. A fogalmat a szótár tanúsága szerint már a XIX. század közepén használták. Talán nem véletlen, hogy a fogalom – mintegy előrevetítve a későbbi militáns, etnocentrikus összefüggéseket is – elsők között a szlávok a Balti-tenger mellékéről való visszaszorítása kapcsán kerül említésre.² A XIX. század végétől Moritz Gehre az ausztriai német nyelvszigetekről írott 1886-os, és Adolf Hauffen a Gottschee-i német nyelvszigetről írt 1895-ös munkájától számítva már bevett terminusnak tűnik.³

Mégis Gustav Jungbauer 1930-ban a *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde*-ben megjelent tanulmánya jelenti azt a határkövet, amióta a nyelvszigetnéprajz mint tudomány tételezi magát.⁴ A Teschen és Galícia között megosztott Bielitz-Biala-i nyelvszigetről származó (ma Bielsko-Biala) Walter Kuhn tényekben és gondolatokban gazdag, sok német kutatót inspiráló munkájában az idegen (fremdvölkisch) tenger által ostromlott szigetről ír, amely többé-kevésbé ellenáll a támadásnak.⁵ Definíciója szerint a nyelvsziget egy darab népterületet jelenít meg (Volksboden), amely saját népének zárt területétől térbelileg elkülönült és minden oldalról idegen nép(ek)től van körülölelve.⁶ A nyelvsziget népiségét két úton vesztheti el, népességváltás, illetve nyelvváltás révén.⁷

¹ Készült az A/99/12935 sz. DAAD kutatói ösztöndíj és a 0390/2000. sz. FKFP kutatási program keretében.

² Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch* 10. Bd. *Seelleben – Sprechen*. Leipzig, 1905. Verlag von S. Hirzel, 2762 p.

³ Gehre, Moritz: *Die Deutschen Sprachinseln in Oesterreich*. Großenhain, 1886. Starke; Hauffen, Adolf: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee* (Geschichte und Mundart, Lebensverhältnisse, Sitten und Gebräuche, Sagen, Märchen und Lieder). Graz, 1895. Styria

⁴ Jungbauer, Gustav: Sprachinselvölkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde* III. évf. (1930) 143-150, 196-204, 244-256 p.; Weber-Kellermann, Ingeborg: Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvölkskunde.“ *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* LXII. (XIII.) évf. (1959) 19-47. p. 19.

⁵ Kuhn, Walter: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte-Aufgaben-Verfahren. [Ostdeutsche Forschungen Bd. II.] Plauen im Vogtland, 1934. Verlag Günther Wolff. 13-14. p.

⁶ Uo. 16. p.

⁷ Uo. 11. p.

Bár Kuhn a nyelvszigetet hangsúlyosan apolitikus kifejezésnek tartja, a későbbi kritikusan önreflexív német néprajzi munkák azonban a fogalom és kutatási irány erős átpolitizáltságára és etnocentrikussá válására mutatnak rá.⁸ Kuhn a nyelvszigetet a néprajzi javak és az anyaországban (tömbnémetiségben) elhalt nyelvi formák visszavonulási területeként (Rückzugsgebiet) értelmezi. Evvel az ösiség, eredetiség a néprajz számára nem ismeretlen értékeit tételezi.⁹ A két világháború közötti nyelvszigetkutatást mindig jellemezte valamiféle muzeális értéktulajdonítás, romantikus hevület. Ugyanakkor Kuhn felveti a nyelvszigetkutatás egészlegességének követelményét, egyfajta *holisztikus* igényt fogalmaz meg, a részterületek elkülönült és túlspecializált kutatásával szemben.¹⁰ A szerző klasszikussá vált munkájában a nyelvet tekinti alapvető lehatárolási jegynek. Hosszan fejtegeti a nép és nemzet (Volk und Nation), valamint az állam közötti különbséget. Egyebek között Teschen nyugati részének (Olsa-Gebiet, Zaolzie, Zaolži) lengyelül beszélő, németérzelmű *slonzájkjai* (Schlonsaken) példáján világítja meg a kérdést, akik a lengyel néphez, a német nemzethez és a csehszlovák államhoz tartoztak.¹¹ Elkülöníti a *Mutterland* (anyaország) és a patrióta értelemben használt *Vaterland* fogalmát, kiemeli a nyelvjárás (Mundart) jelentőségét a nyelvszigetek megmaradásában.¹² A szórványnémetiséggel ellentétben a nyelvszigeteket a német néptérület (deutscher Volksboden) részeinek tekinti.¹³ Terminológiájában hangsúlyt kap a Pencktől átvett „deutscher Volks- und Kulturboden” fogalom.¹⁴ Ebben a mindenén átsütő területiális szemléletben a ház- és településformák, a tájhasználat, az infrastruktúra és a szellemi javak német meghatározottságát és értékeit domborítja ki.¹⁵

A nyelvszigetkutatást kritikusan kezelő néprajzi munkákkal szemben a nyelvészet és dialektológia jórészt kritikai felhangok nélkül használja a fo-

⁸ Weber-Kellermann, Ingeborg: *Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvölkerkunde“*. In uő (szerk.): *Zur Interethnik: Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt a. M., 1978. Suhrkamp, 69-73. p.; Keményfi Róbert: *Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában*. Regio VII. évf. (1996) 4. sz. 120-132. p. 122-123.

⁹ Kuhn i. m. 14. p.

¹⁰ Uo. 15. p.

¹¹ Uo. 21. p.

¹² Uo. 22-23. p.

¹³ Uo. 30. p.

¹⁴ Penck, Albrecht: *Deutscher Volks- und Kulturboden*. In von Loesch, Karl Christian – Hillen Ziegfeld (szerk.): *Volk unter Völkern*. Breslau, 1925. Hirt, 62-73. p.

¹⁵ Uo. 38-45. p.

galmat. Peter Wiesinger meghatározása szerint a nyelvszigetek pontszerűen vagy felületszerűen megjelenő, relatíve kicsi, zárt nyelvi, illetve települési közösségek egy másnyelvű, viszonylag nagyobb területen. Lingvisztikai szempontból a környező kontaktnyelvek szerint megkülönböztetnek más nyelvű környezetben létrejött ún. *külső nyelvszigeteket* (Außensprachinseln), és eltérő dialektusú, de azonos nyelvű környezetben kialakult *belső nyelvszigeteket* (Binnensprachinseln). A nyelvszigeteket etnokulturális szempontból osztályozzák a származás, származási hely (Herkunft) szerint, keletkezési idejük szerint elkülönítik a középkori (XII-XIV. sz.) és az újkori (XVI-XVIII. sz.) nyelvszigeteket. Wiesinger szerint a nyelvszigetek kutatásában viszonylagos önállóságot kap a nyelvi viszonyokat vizsgáló *dialektológia*, az etnokulturális jelenségeket vizsgáló *néprajz* és a települési, területiális, szociális és gazdasági viszonyokat feltáró *helytörténet* (historische Landeskunde). A dialektológia *szinkron* szintjét a nyelvi struktúrák és interferenciák kutatása jelenti, a *diakron* vizsgálatok az eredeti nyelvterülettel való összefüggéseket világítják meg.¹⁶ Nyelvszigetek hasonló vagy különböző területi vagy dialektológiai rekrutációjú, kisebb vagy nagyobb belföldi népességcsoportok egyszeri vagy időben szakaszos, nem vagy csak gyéren lakott, másnyelvű területekre való betelepődése révén jöttek létre. Többségében parasztok és kézművesek, helyenként erdőmunkások és bányászok voltak a nyelvszigetek alapítói. Wiesinger áttekinti a kolonizációk lehetséges okait, motivációit. Maguk a nyelvszigetek is lehetnek népességkibocsátók, így lehet beszélni *primer* és *szekunder* nyelvszigetekről vagy *anya- és leánykolóniákról* (Mutter-, illetve Stammkolonien, Tochterkolonien). Használatos még a *mobil nyelvsziget* terminus is, amelyet a különböző – gazdasági, politikai és vallási – okok miatt továbbvándorolt nyelvszigetekre alkalmaznak.¹⁷

A modern dialektológiai nyelvszigetkutatás fő vizsgálati tárgyai között találjuk a nyelvszigetek dialektusának konstituálódását, a régi nyelvállapot megőrződésének és az innovációk befogadásának mechanizmusát. Mindezt kiegészítheti a két- vagy többnyelvűség és a más nyelvű környezettel való kulturális kontaktusok nyelvészeti-szociológiai vizsgálata.¹⁸ Žirmunskij és Hugo Jedig nyomdokain a kortárs nyelvsziget-dialektológia legérdekesebb területe a volt Szovjetunió németiségének vizsgálata. Az itteni német nyelvszigetek a standar-

¹⁶ Wiesinger, Peter: Deutsche Sprachinseln. In Althaus, Hans Peter–Helmut Henne–Herbert Ernst Wiegand, (szerk.): *Lexikon der Germanischen Linguistik*. 2. Aufl. Tübingen, 1980, Max Niemeyer Verlag, 491-500. p. 491.

¹⁷ Uo. 491-492. p.

¹⁸ Uo. 492-495. p.

dizált német irodalmi nyelv befolyása nélkül fejlődtek. Ez a fejlődés autochton volt és nagyban hatottak rá az orosz nyelvi kontaktusok. A második világháborúban és utána Szibériába, Kazahsztánba száműzött különféle rekrutációjú (mennoniták, pfalziak, wolhiniai németek, svábok, bajorok stb.) oroszországi és ukrainai németek egymás mellé letelepülve új nyelvi kontaktszituációba kerültek és újabb nyelvjárási keveredés kezdődött.¹⁹

HAUERLAND (BÁNYAVIDÉK)²⁰ – A NYELVSZIGETKUTATÁS KLASSZIKUS PÉLDATERÜLETE

A hagyományos nyelvszigetnéprajz kritériumait és szemléletmódját áttekintve, érthető, hogy miért nem vált a Szepesség és a Pozsony környéki német településterület a nyelvszigetkutatás klasszikus példaterületévé. A zártság és az intaktság (vagy azok képzetének) hiánya ezekben a történeti régiókban feltétlenül nagyobb volt, mint Körmöcbánya és Németpróna rurális vidékén. A szepesi és pozsonyi németek „hungarus tudata” erősebb, társadalmuk városiasodottabb, az általános kulturális folyamatokba betagoltabb volt. A tágabb értelemben vett Szepesség délen érintkezett a magyar nyelvterülettel (Bódva-völgy): 1900-ban Mecenzéf lakosságának 57 százaléka, 1910-ben 71 százaléka beszélt magyarul, Stósz 1910-re a népszámlálás adatai szerint gyakorlatilag magyar anyanyelvű lett – hogy a felvidéki német nyelvterület legjellemzőbb nyelvi, mentalitásbeli „erodálódását” jelezzük. Az iparosodás megkövetelte munkamigrációk során a dél-szepesi bányász, vasmunkás szakmunkás és szakértelmiségi réteg az ipari-technológiai súlypontok délre tolódásával részben Ózd, Diósgyőr felé mozdult el.²¹ A Pozsony-vidék – túl azon, hogy délkeleten magyar etnikai tömbbel érintkezik – sokkal városiasabb és kontaktuskészebb annál, mintsem az önmagát megvédő klasszikus nyelvsziget karakterjegyeit mutassa.

¹⁹ Žirmunskij, Viktor M. *Nemeckaja dialektologija*. Moszkva – Leningrád, 1956. Akademiya Nauk SSSR, Institut jazykoznanija; Jedig, H. Hugo: Die Deutschen Mundarten in der Sowjetunion. In Berend, Nina – Klaus Jürgen Mattheier (szerk.): *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*. Frankfurt a. M. – Berlin – Bern – New-York – Paris – Wien, 1994, I. ang. 11-18. p.; Berend, Nina: Sprachinseldialekte in Auflösung. In Berend, Nina – Klaus Jürgen Mattheier i. m. 319-322. p.

²⁰ *A magyar megnevezést ld.: Steinacker, Ruprecht: Kárpáti németek a mai Szlovákia területén. Regio III. évf. (1992) I. sz. 64-76. p. 65.*

²¹ Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó, 254-256. p.

A Bányavidéken a német kolonizációt megelőzte a szlovák, illetve a magyar megtelepedés. A XIV-XV. században betelepülő, Szász-, Cseh- és Bajorországból, valamint Frankföldről érkező németiség a Garam-Korpona- és a Nyitra-Vág-völgyi főbb közlekedési utaktól többnyire távolabb, a vízfolyások felső völgyszakaszain és előszeretettel a szélesebb vízválasztó hátságok erdős területein alapított falvakat. A korábbi szlovák és részben magyar települések a Túróci, Garamszentkereszti és Felső-Nyitra-medence alacsonyabb, jobb talajadottságú térszínein (Túróc-megyében 500 m-ig, a Garam-völgyében 300 m-ig) már a XII-XIII. században megvoltak, a XIII. század végére, a német erdőirtó telepések érkezése előtt, az összes ilyen jellegű, birtokba vehető földet kiaknázták.²²

A nyelvszigettől elvárt izoláltság és archaizmus emiatt leginkább a *körmöcbánya-németprónai nyelvszigetnek*, illetve *Hauerlandnak*²³ nevezett német településterületen teljesült, ahol a kisebb központok köré négy önálló településföldrajzi-etnikai tér különült el, melyeket orográfiai tényezők további életkamrákra, kulturális-ökológiai, szociálgeográfiai *nichek*re tagoltak. Ez a kistáji tagoltság tükröződött a középkori birtokjogi változatosságban (kincstári, királyi birtokok, egyházi uradalmak stb.) és az egyes településcsoportok nyelvjárási és kulturális (korabeli szóhasználat: népiség-) fejlődésében is. A központokat a perifériákkal közlekedési útvonalak, rokonsági szálak, a piac és a munkalehetőségek integrálták. A négy kisebb nyelvsziget között azonban minimális volt a kapcsolat: így például a Németpróna és Körmöcbánya környékiek a trianoni határmegvonásig leggyakrabban Budapesten találkoztak, ahol a férfiak nagy számban vállaltak kőművesmunkát, a lányok cselédszolgálatot. A nyelvsziget különböző részei között a XIX. század közepéig a földrajzi elzárttság és a több tekintetben autark életforma miatt alig, a később fokozódó munkamigrációk során is idegen környezetben, nem a hagyományos életvilág nyelvi miliőjében és normarendszerében jöttek létre „kulturális találkozások”. Nem alakult ki a másik két német nyelvterületre jellemző regionális öntudat, nem volt helyi német sajtó. Etnokulturális

²² Vö. Hanika, Josef: *Ostmitteldeutsch-Bairische Volkstums Mischung im Westkarpathischen Bergbauggebiet*. [Deutschtum und Ausland, Heft 53] Münster i. W., 1933, Aschendorff; Winter, Eduard: *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorußland*. [Deutschtum und Ausland, Heft I.] Münster i. Westfalen, 1926, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung

²³ A településnevek egy részénél, az erdőirtó német telepések kolonizációs területén – így a szepességi, sárosi részekén is – gyakori a „vágás” értelmű német „hau” (hauen=fát vág, aprít, farag) utótag.

értelemben tehát nem beszélhetünk egységes néprajzi csoportról.²⁴ Malaschofsky hasonló okok miatt megkérdőjelezi a körmöcbánya-mémetprónai nyelvsziget megnevezés jogosultságát, és két elkülönült német területről (Deutschumsgebiet) ír.²⁵

A Németpróna (Deutsch-Proben, Nitrianske Pravno) környéki németység a Nyitra forrásvidékén települt, szoros közelségben a németprónai-öblözet központjának tekinthető településsel: Kovácspalota (Schmiedshau, Tužina), Nyitrafő (Gajdel, Kl'čno), Csék (Zeche, Malinová), Nyitrafenyves (Fundstollen, Chvojnica), Felsőpróna (Beneschhau, Vyšehradné), Nyitraszalka (Bettelsdorf, Solka). A németprónai „nyelvszigethez” tartozott még a Žiar-hegység keleti lejtőjén, már a Túróc vízgyűjtő területén fekvő Hedvigfalva (Hedwigshau, Hadviga) és Berestyénfalva (Brestenhau, Brieštie), valamint a kis-fátrai Klak (Nasenstein 1351 m) csúcs tövében meghúzódó Túrócremete (Münichwies, Vrícko). Az utóbbi három település már az egykori Túróc vármegyéhez tartozott. Geográfiailag ide kapcsolható a Felső-Nyitra medence részeként leírt nyitrabányai völgy központja: Nyitrabánya (Krickenhau, Handlova). Vonzáskörébe két német település tartozott: a garamszentkereszt-medencében, egyben Bars megyében fekvő Újgyarmat (Neuhau, Nová Lehota) és Jánosgyarmat (Drexlerelhau, Janova Lehota). Jánosgyarmat orográfiailag tulajdonképpen el volt zárva Nyitrabányától, a szlovák Garamszentkereszttel volt közvetlen kapcsolatban.²⁶

A körmöcbányai (Kremnitz, Kremnica) nyelvsziget a Garam és a Túróc vízgyűjtője között oszlik meg. Míg Jánoshegy (Berg, Kremnické Bane), Kékellő (Blaufuß, Krahule), Jánosrét (Honneshau, Lúčky) és a Körmöcbányába beolvadt Körmöcliget (Legendel, Veterník) a Körmöc folyócska vízterületéhez tartozik, addig a bányavároshoz gazdaságilag erősen kötődő Kunosvágásának (Kuneschhau, Kunešov) és Barskaproncának (Deutsch-Litta, Kopernica) a Kopernica-patak révén a garamszentkereszt-medencébe van természetes kijárata. Körmöcbánya felé a Jarabica – Jastrabská-Vrchovina 700-900 métert elérő vonulata határolja. A Körmöc–Túróc vízválasztótól

²⁴ Ilyés Zoltán: Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a Bars megyei németeknél. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyiregyháza, 1998. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Földrajz Tanszék, 321-332. p. 322.

²⁵ Malaschofsky, Alfred: Deutsch-Proben. Eine geographische Studie über eine Karpathendeutsche Sprachinsel. *Geographischer Jahresbericht aus Österreich XVII. évf.* (1933) 52-75. p. 53.

²⁶ Tschabay, Annelise: Kremnitz. Untersuchungen über eine ehemalige deutsche Volksinsel in der Mittelslowakei. *Zeitschrift für Ostforschung VI. évf.* (1957) 1. sz. 94-134. p. 96.

északra, már Túróc megyében találjuk Alsó- és Felső-Turcseket (Unter-, Ober-turtz, Dolný-, Horný-Turček), Turócnémetit (Glaserhau, Sklené) és Felső-Stubnyát (Oberstuben, Horná Štubná). A körmöcbányai nyelvterületet Nyit-rabányától a Túróci-medence felé a Žiar-hegységhez tartozó Bralová skala (Krönlstein) és Kunosvágásánál a Kecske-hát (Ziegenrücken, Kozie chrby) választja el.

Az előző három kisebb nyelvszigettől nagyobb távolságban elkülönülve található a történeti Bars megyében, a Madarastól (Vtáčník 1346 m) délre, a Zsarnóca-Oszlány út mentén, Pálosnagymező (Hochwies, Vel'ké Pole) és Dóczyfűrész (Polisch, Pila).

Annak ellenére, hogy a Németpróna-Körmöcbánya környéki németiség geográfailag, kulturálisan, közigazgatásilag is megosztott volt, sőt kisebb szlovák etnikai tömbök, mint kulturális *barrierék* tagolták, már Bél Mátyás óta egységes jellegű német etnikai területként értelmezték²⁷ és a két világ-háború között a német nyelvszigetnéprajzi kutatások klasszikus mintaterületévé vált.

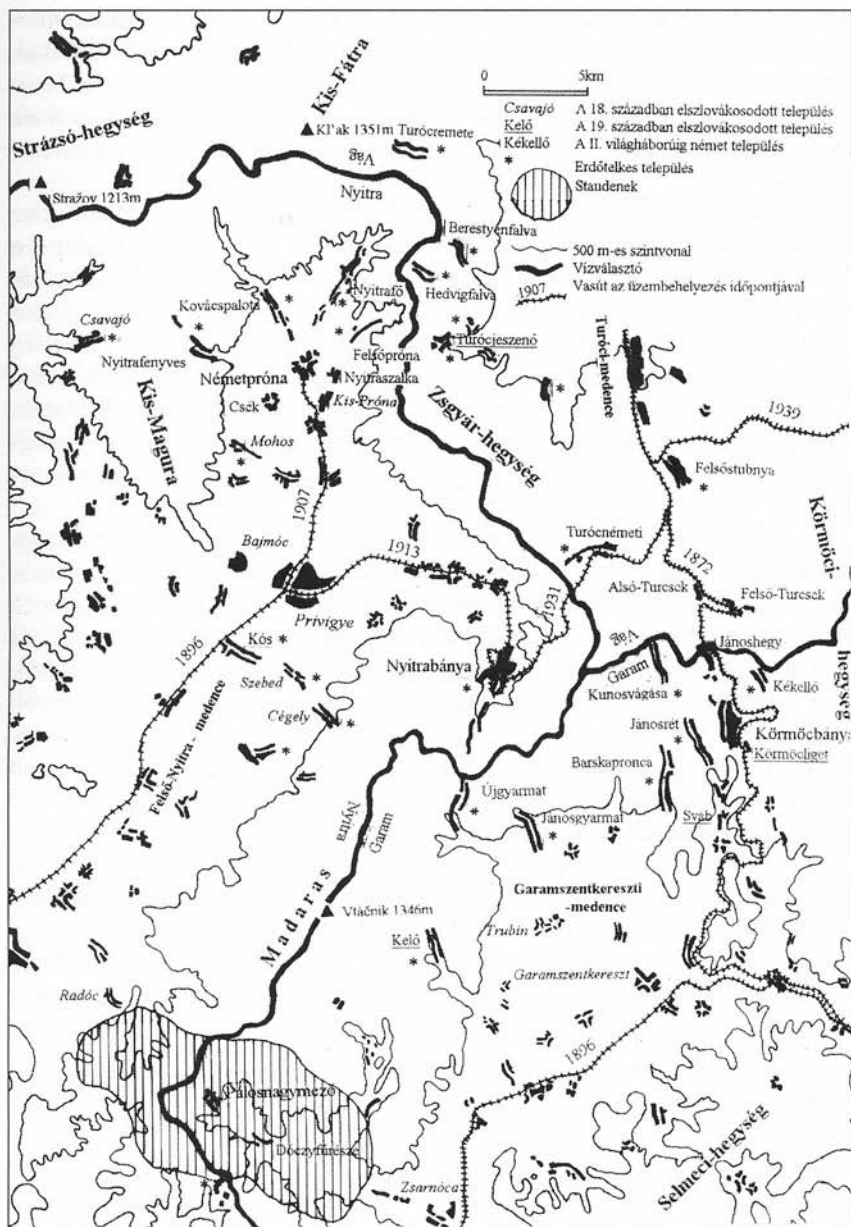
A hauerlandi nyelvsziget konzerválásában és általában a németiség megmaradásában Walter Kuhn nagy jelentőséget tulajdonított az orográfának, saját meghatározása szerint a geográfiai *védhelyzetnek*. Számításai alapján a németprónai nyelvsziget a községhatárokon mért 60 km-es határvonalából 45 km hegygerincekre esett, a két érték a körmöci nyelvszigetnél 115/80 km, a pálosnagymezői nyelvszigetnél 35/15 km. Összességében a három kisebb nyelvsziget határvonalának 70 százaléka fut hegygerinceken, vízválasztókon. Felhívja ugyanakkor a figyelmet, hogy az egyes nyelvszigeteken belül kisebb falucsoportokat élesen választanak el hegygerincek és erdők.²⁸ A németprónai nyelvszigethez sorolt Túróc megyei falvakat Malaschofsky ezért a nyelvsziget *peremzónájához* (Randzone), míg a Nyitra vízgyűjtőjéhez tartozó településeket a *magterülethez* (Kerngebiet) sorolja. A magterületnek csak a déli oldala, a peremzónának csak a keleti oldala „veszélyeztetett.”²⁹

A geográfiai védhelyzet mellett a német munkákban az erdőgyűrűknek (Waldring, Waldgürtel) fontos szerepet tulajdonítottak a szlovák etnikai/kultu-

²⁷ Csaplovics János a Túrócnémetétől Körmöcbányáig és Pálosnagymezőig húzódó 5 mérföld széles erdőről említette, hogy sok német falu található benne. – Csaplovics, Johann: *Topographisches statistisches Archiv des Königreichs Ungern I-II*. Wien, 1821, Verlag Anton Doll, 460. p.

²⁸ Kuhn, Walter: Die Bedeutung der geographischen Schutzlage für Kremnitz, Deutsch-Proben und andere deutsche Sprachinseln. *Geographisches Jahresbericht aus Österreich XVII*. évf. (1933) 8-26. p. 9-11.

²⁹ Malaschofsky i. m. 53. p.

1. TÉRKÉP. A Körömcébánya – Nemetpróna környéki német településterület

rális hatások megszűrésében, a nyelvsziget konzerválásában, egyfajta *pufferzónának* tekintették ezeket. A Körömbánya környéki német falvakat az erdőöv az északi oldalon általában védte. A nyitottabb déli oldalon, a Zólyomi-medence és a Garam-völgy felől a szlovákok irtások révén áttörték az erdőgyűrűt, és Bartos (Bartošova Lehôtka) kolonizálásával, majd Sváb és Körömliget elszlovákosításával elérték Körömbányát, amely az 1920-as évekre vált szlovák többségűvé.³⁰

Külön figyelmet érdemel a nyelvsziget legrégebb városa Körömbánya. Egészen az első világháborúig a város német többségű környéke a város asszimilációját késleltető sajátos etnikai „*hinterlandot*” képzett. 1910-ben – a korábbi alsó-magyarországi bányavárosok közül egyedülállóan – Körömbányán a lakosság 1/3-a még németnek vallotta magát, a huszita háborúk óta folyamatos szlovák térhódítás, az 1880-ban alakult Körömbányai Magyar Egyesület magyarosító propagandája és a millenium évtizedének spontán magyarosodási tendenciái ellenére. Figyelemre méltó, hogy a körömbányai német polgárság 1920 után elutasította a csehszlovák kormány által felkínált német iskolát, és – persze eredménytelenül – magyart követelt.³¹

Anneliese Tschabay Körömbánya etnikai változásait értékelve, a város 1930-ban közel 80 százalékos szlovák többségét a németek elvándorlásával, a születésszám csökkenésével és a beolvadással magyarázza, kiemelve a mindenkori politikai-állami fejlődés – így a korábbi magyarosítás – hatásait, valamint azt, hogy a térség városaiban az etnikai hovatartozást kevésbé a leszármazás és az anyanyelv, mint inkább politikai és gazdasági faktorok határozták meg.³²

A közép-szlovákiai német nyelvsziget értékelésénél az ország közlekedési hálózatát is vizsgálták. Körömbánya piacközponti szerepét az 1872-ben megépített Hatvan-ruttkai vasútvonal nem erősítette. Korábban Körömbánya a Németországgal való kereskedelem egyik fontos állomása volt. A korabeli Bars megyét éppen érintő vasútvonal Garamberzencétől a hegyek oldalán, a völgytalptól nagy magasságban haladt, így nem növelte jelentősen Körömbánya helyzeti energiáit, ugyanakkor behozta a helyi iparral konkuráló cseh és morva termékeket.³³ A csehszlovák államban kialakult, új nyugat-kelet irányú

³⁰ Eckert, Kurt: Die deutschen Siedlungen in der Slowakei. *Karpathenland* I. évf. (1928) I. sz. 5-15. p.

³¹ Ilyés i. m. 324., 330. p.

³² Tschabay i. m. 97-98. p.

³³ Ruffy Pál: *Bars vármegye gazdasági leírása*. Budapest, 1901. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 73-75. p.

közlekedési fővonalak helyzeti energia növelő hatását a terület csak korlátozottan érezte. Így a Németpróna környéki települések a Vág-völgyi vasútvonalhoz nem, a Pozsony-párkányi fővonalhoz csak nehézkesen és áttételekkel kapcsolódhattak. Ezen a helyzeten csak kissé változtatott az 1927-1931 között megépült Felsőstubnya-nyitrabányai vasútvonal. Ezért a Felső-Nyitra-medencét, a nyelvsziget magterületét kifejezetten „fészek-helyzetűnek” (Nestlage) írják le.³⁴

A két világháború közötti helyzetet vizsgáló kutatók szerint a nyelvsziget peremei kontúrosak, élesek, jellemzően hiányzik a szlovák környezetbe átvezető kevert nyelvű zóna. Ez azonban nem mindig volt így: a korábban meglévő átmeneti zóna kevert nyelvű falvai a XVIII-XIX. században szlovákosodtak el. A XIX. századra etnikai izolátummá vált pálosnagymező-dóczyfűrészi németység korábban kapcsolatban volt az 1850-60-as években elszlovákosodó Kelő (Prochotshau, Prochot) révén a nyitrabányai területtel. Az 1873 után még német kisebbséggel bíró Kós (Andreasdorf, Koš), valamint Szebed (Siebendrasch, Sebedražie), Cégely (Ziegel, Cigel'), Mohos (Nickelsdorf, Poruba) és Halbendorf (Polus) a németprónai nyelvszigethez tartozott, egyfajta „etnikai korridort” teremtve Nyitrabánya, illetve Pálosnagymező felé. Ehhez az „etnikai korridorhoz” tartozott még az 1382-ben német városi jogot kapott Privigye (Priwitz, Prievidza), ahol a XVI. századig részben német volt a lakosság és Bajmóc (Weinitz, Bojnice), ahol még 1735-ben is német kisebbség élt. A török háborúk nyomán elszlovákosodó Újbánya (Königsberg, Nová Baňa) felé nem bizonyítottan Kis- és Nagyülés (Klein-, Großhau, Malá-, Vel'ká Lehota), Selmezbánya (Schemnitz, Banská Štiavnica) felé pedig annak leánytelepülése Zsarnóca (Scharnowitz, Žarnovica) jelentett kapcsolatot.³⁵ A németprónai nyelvszigettől nyugatra elhelyezkedő Csavajót (Sauerhau, Čavoj) a településforma és a hagyomány alapján szintén német falunak tartották. A későbbi iparosodás során dél-csehországi németek által betelepült Glashüttének (Glashütte, Zliechov-Gapel) soha nem volt erős kapcsolata a németprónai németséggel és teljesen elszlovákosodott. Hagyományaiiban azonban megőrzött a környező németségtől és szlovákságtól eltérő elemeket. Malaschofsky evvel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az ipari népességnek csekélyebb a

³⁴ Ilyés i. m. 327. p.; Malaschofsky i. m. 54. p.

³⁵ Kaser, Hans: *Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschums. Beiträge zur Siedlungsgeographie*. [Schriften des Osteuropa-Institutes in Breslau 2.] Breslau, 1934, Priebatsch's Buchhandlung; Hanika, Josef: *Siedlungsgeschichte und Lautgeographie des deutschen Hauslandes in der Mittelslowakei*. [Veröffentlichung des Instituts für Kultur- und Sozialforschung in München] München, 1952, Lerche; Ilyés i. m. 325. p.

„népi ellenállóképessége” (völkische Widerstandskraft).³⁶ A keleti peremzóna „német népterületének veszteségei” (Verluste des deutschen Volksbodens) között elsősorban Túrócjeszenőt (Käserhau, Jasenovo) említi, ahol 1880-ban a népesség 17 százaléka, 1910-ben a lakosság 3 százaléka volt német anyanyelvű. A család- és helynevek egyértelműen bizonyítják a település német múltját. Ugyanez érvényes az erdőtelkes szerkezetű Dubova (Dauben, Dubové) és Túrócrudno (Rauden, Rudno) településekre, valamint Túrócborkút (Budiš) uradalmi központra, amelyek egykor a túróci medence délnyugati peremén teremtettek kapcsolatot a körmöci nyelvsziget északi településeivel. Malaschofsky a fő „veszteségeket” a nyelvszigetek peremzónájában lokalizálja és kiemeli a magterületek ellenállóképességét. Hangsúlyozza, hogy a német alapítású telepesfalvakra jellemző erdőtelkes falualaprajz (Waldhufendorf) elterjedtsége majdnem teljesen lefedi a németiség eredeti maximális területi kiterjedtségét.³⁷ Ez az egykor nagyobb kiterjedésű nyelvsziget a főbb közlekedési utakhoz és nagyobb uradalmi központokhoz közel, egyben a legalacsonyabb fekvésű zónákban olvadt leginkább, amit a hadszínterek és háborús átvonulások okozta népességfogyás és a gyakoribb jobbágytelepítés erősített. Az újkori beolvadás az evangélikus szlovákság és a túlnyomóan római katolikus németiség kontaktzónájában (pl. Túróc vármegye) kisebb volt, mint a konfesszionálisan homogén területeken (Garam-völgy). Az akkulturációs-asszimilációs folyamatoktól kevésbé érintett, szegényebb, sokszor elzárt települések iskolázottság, polgárosultság tekintetében is elmaradtak a szlovák falvaktól.³⁸

A rossz földminőségű Túróc megyei falvak (különösen Túrócremete) a környező szlovák falvakhoz képest elmaradottabb helyzetben voltak. A „véd-, illetve peremhelyzet” gazdasági-társadalmi elmaradottságot konzervált, ami az ún. „német népi jelleg” és az ún. *Altgut* megőrzésében rendkívüli fontossággal bírt.³⁹ A túrócremetiek idealizált heroizmusa, a természet nyers erőivel való állandó küzdelme kiemelt helyet kap a geográfiai és néprajzi munkákban.⁴⁰

Alfred Malaschofsky a németprónai nyelvszigetről írt tanulmányában a zártság következményének nevezi a tárgyi és szellemi kultúra minden szegmensét

³⁶ Malaschofsky i. m. 74. p.

³⁷ U. o. 75. p.

³⁸ Ilyés Z. 1998. 324.

³⁹ Kuhn 1933. 9–10. p.

⁴⁰ Vö. Malaschofsky i. m. 75.; Wohland, Ludwig: *Mein Hauerland. Leben und Schicksal einer deutschen Volksinsel in Südosten*. Stuttgart, 1953, Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei 1953.

meghatározó merev konzervativizmust. Újfajta gondolkodás térhódítása csak nagyon lassan és későn következett be ezen a területen. Így a népelet minden területén a nyelvsziget a régi formák egyfajta rezervációjává vált. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kifejezett területi tagoltság/földrajzi izoláltság nemcsak nemzeti értelemben vett, hanem territoriális (ma inkább lokális identitásnak neveznénk) identitás (Heimatgefühl) kialakulásához vezetett. Rámutatott, hogy a népiség megőrzése mellett az elzártágnak hátrányos következményei voltak: akadályozták az akkori Szlovákia többi német népcsoportjával való kapcsolat-tartást, így a kárpáti németiség (Karpatendeutsch) viszonylag fiatal (Trianon utáni) kategóriája még korántsem válhatott a szlovákiai össznémetiség közös kulturális nevezőjévé.⁴¹

Tanulságos megvizsgálni, hogy a Trianon utáni geopolitikai és gazdasági helyzet miként rendezte át a Körmöcbánya-németprónai nyelvsziget munkamigrációs orientációját. A trianoni határ elvágta a Bars és Nyitra megyei németek hagyományos útvonalait, megszűnt a budapesti munkavállalás lehetősége is. Új munkát Szlovákiában nehezen találtak, szezonmunkások százai mentek Ausztriába és Németországba (Ruhr-vidék, Pomeránia, Szilézia, Brandenburg). 1932-ben a nagy gazdasági világválság idején azonban lezárták a szlovákiai munkások elől határaikat. A németországi munkavállalás sokakat megerősített németiségében, több házasságot is kötöttek az anyaországiakkal. A túróci német falvakból jelentős volt az Amerikába (Kanada, USA, Argentína, Uruguay) történő kivándorlás.⁴²

A korábban Körmöc felé orientálódó Szklenó és Felsőstubbya lakossága a környező nagyobb városok ipari üzemeiben (Zsolna /Sillein, Žilina/, Rózsahegy /Rosenberg, Ružomberok/) keresett munkaalkalmat, majd az 1920-as évektől Túrócremete és Berestyénfalva – németországi munkán kitanult – specialistáival együtt híres kőművesek, betonozók és aszfaltmunkások voltak és a Csehszlovák Köztársaság messzebbi tájaira (Morvaország, Teschen) is eljutottak. Jánosgyarmaton az 1930-as években 700 kőműves élt, úgyszólván minden nagyobb szlovákiai építkezésen ott voltak.⁴³ Újgyarmatról és Kunosvágásáról

⁴¹ A kárpáti német megnevezés történetéhez ld. Steinacker i. m. 64. p.; Malaschofsky i. m. 52-53. p.

⁴² Vö. Jahn, Egbert K.: *Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918-1929*. München – Wien. 1971. R. Oldenbourg; Kaser i. m.; Wohland i. m.

⁴³ Hanslitschek, Franz: *Aus dem Arbeitsleben der Kremnitzer Häuergemeinden. Karpathenland* III. évf. (1930) 4. sz. 161-166. p.; Wohland i. m.

az 1920-as évektől a felvirágzó és jelentős szlovák munkaerőt is vonzó Nyitra-bányára mentek dolgozni.⁴⁴

A nyelvsziget stabilitásának, gazdasági statikusságának és a népesség konzervativizmusának cáfolatát a jelentékeny munkamigrációk mellett leánytelepülések alapítása és más etnikai, kulturális és gazdálkodási keretekbe való beilleszkedésük is jelzik. A túlnépesedett falvakból a XIX. század, méginkább a XX. század folyamán többfelé kirajzottak: jobb határu falvakban, uradalmakban a németországi vagy amerikai vendégmunkán összegyűjtött pénzükből közösen területeket vásároltak, és összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között gazdálkodtak, mint otthon.

Mivel Pálosnagymező területe nem bizonyult elegendőnek, a szomszédos községekben vásároltak földeket, így jött létre Nagyugróc (Velké Uherce) területén Birkenhain, és Kisülés valamint Radóc (Radobitz, Radobica) néhány tanyája (*staudenek*). A Dóczyfűrészéről kirajzók a Cserenye (Cereňany) községhez tartozó Fanischhaint (Fančová) alapították. Az anyatelepülések a gazdasági és kulturális központ szerepét töltötték be a tanyák, és telepek lakói számára. Pálosnagymezőről, Dóczyfűrészéről, Jánosgyarmatról és Barskaproncáról többen messzebb, Nyitra, Komárom, Bars és Hont megyé déli uradalmain telepedtek meg. A síkságon vagy alacsony hegységelőtéri dombságokon alapított telepeken, alkalmazkodva a helyi viszonyokhoz, sokszor szőlőt (Pusztá Új-hegy, Demend), gyümölcsöt (Demend), búzát, kukoricát termesztettek. A külföldön sokat tapasztalt telepések intenzív gazdálkodást vezettek be, műtrágyát használtak, eredményesebben és színvonalasabban művelték földjeiket, mint szlovák és magyar szomszédaik. Demenden (Demanditz, Demandice) ők honosították meg a gyümölcstermesztést. A birtokok megvásárlásához sokszor jelentős kölcsönöket vettek fel, amelyeket németországi munkavállalással törlesztettek. Többen eladósodva túladtak a birtokokon és helyükre szlovákok költöztek (pl. Kis-Cétény, Maly Cetin), felgyorsítva a nyelváltás, az akkulturáció folyamatát. Hasonlóan erős akkulturációs folyamatok zajlottak Kisülés és Radóc szlovák környezetbe települt *Staudenjeiben*, itt az emberek egymás között a '30-as években már szlovákul beszéltek, német öntudatuk ennek ellenére megmaradt, szívesen csatlakoztak a német népi mozgalmakhoz. Az 1920-ban Demendre költöző németek saját, önálló utcát képeztek a magya-

⁴⁴ A Nyitra-bányán az 1907-ben meginduló barnaszénbányászat munkaerővonzása következtében az eredetileg német földművesfaluban megváltoztak az etnikai arányok: míg 1910-ben a lakosság 87 %-a német, addig 1921-ben csak 54 %-a. Az eredeti településtől NY-ra bányászkolónia épült. A faluban a lakosság 94 %-a német volt, a kolónián csak 1/4-e. A nyitra-bányaiak eredménytelenül kérték a prágai belügyminisztériumtól, hogy a két települést adminisztratív válasszák külön.

rok lakta településen, ugyanakkor elfogadták a magyar kulturális mintákat. Az asszonyok alkalmazkodtak a magyar divathoz, elhagyták egyedi fejdíszüket, a kisgyermek a német nyelvórák ellenére már a '30-as években egymás között inkább magyarul beszélgettek, mint németül. A teljeskörű asszimilációra jó példa Teregenye (Sikenica), ahova 1818-ban költözött 12 nyitrabányai család. A magyar környezetben már a XIX. században elfelejtettek németül, ennek ellenére élénk kapcsolatokat ápoltak anyaközségükkel, rendszeres volt a nyelvtanulási célzatú gyermekcsere. Az I. világháború előtt ugyanis évente kb. 1400 nyitrabányai dolgozott Budapesten, érdekükben állt a magyar nyelv elsajátítása.⁴⁵

A Hauerland nyelvszigetnéprajzi kutatása a második világháborút követő kitelepítések következtében megszakadt. Ma csak Kunosvágáson, Kékellőn és Hedvigfalván él a falvak össznépségének 20%-át meghaladó – jórészt idős – németiség.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A szerző tartózkodik a *Sprachinselvolkskunde* kritikájának revíziójától. A nyelvszigetnéprajz kritikusai ugyanakkor nem feledkezhetnek meg a kutatási irány kialakulásának történeti-politikai kontextusáról, arról, hogy a társadalomkutatási irányzatok sohasem függetlenedhetnek teljesen az adott kor uralkodó társadalmi-ideológiai aurájától, paradigmáitól és látásmódjától.⁴⁶ Fontos átgondolni, hogy az egyes tudományok milyen tartalommal töltik ki ezt a fogalmat, milyen korlátokkal használják, melyek azok a momentumok, amelyek megterhelik ezt a kutatási irányzatot. A nyelvszigetet nem lehet elkülönítve vizsgálni a környező kultúráktól. A nyelvsziget kulturálisan felvevő-átvevő és egyben kibocsátó-átadó. Így nem oceanográfiai vagy hidrográfiai értelemben sziget, inkább az ökológiában alkalmazott *sziget-biogeográfia* értelmében: egy tájmozaik kicsiny darabja, élőhely, ahol nem geológiai időléptékben zajlanak le a florisztikai változások.

Az áttekintett felvidéki nyelvszigetek olyan *niche*-ket foglaltak el, ahol óhatatlanul rákényszerültek specialista és közvetítő szerepre. Predesztináltak voltak a kulturális kontaktusokra éppúgy, mint a montán jellegű táji munka-

⁴⁵ Kasperek, Max Udo: Die jüngsten Tochttersiedlungen des Kremnitz-Probener Sprachinsel. *Karpathenland* XII. évf. (1941) 3-4. sz. 332-343. p.; Ilyés i. m. 329-330. p.

⁴⁶ Vö. Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. [Társadalomtudományi Könyvtár] Budapest, 1984, Gondolat Könyvkiadó

megosztásba való betagozódásra és később a XX. században az erőteljes munkamigrációkra. Ne feledjük, hogy a magyar néprajz és kisebbségkutatás és az alkalmanként hozzájuk tapadó politikai retorika mind a mai napig – szinte öntudatlanul – épít azokra a dichotómiákra, ahol a romlatlan, ősi, kultúrfölényt képviselő és azt kisugárzó *igaziakat* megkülönböztetik a *Fremdvolk* tömegétől. Nem kell nyelvszigetnéprajz ahhoz, hogy az etnocentrizmus hibájába essünk. A relatíve izolált fejlődés, a bizonyos szinteken megnyilvánuló kontaktusszegénység és az általa előhívott kulturális formák, a sajátságos nyelvi, dialektológiai változások leírása igényli a nyelvsziget fogalmának ideológiamentes használatát, különösen a világfalu kialakulása előtti állapotokat rögzítő történeti munkákban.

AZ EMLÉKEZÉS ÉS AZ ÚJRATANULÁS TEREI – A „HONVÁGYTURIZMUS” MINT TÉR- ÉS IDENTITÁSSZERVEZÉS¹

BEVEZETÉS

A második világháború után Kelet-Közép-Európában a németek millióit érintő kényszerszermigráció nyomán szülőföldek, otthonosságok, meghittségek hátrahagyott kulisszái rombolódtak le, íródta át. A kényszerűen elhagyott otthon, a szülőföld, az óhaza képe az új hazába integrálódó, jórészt szétszóródott közösségekben továbbra is fennmaradt illetve rendre újrakonstruálódott.

Ez az *óhazakép-építés* több síkon folyik. A honfitársi szövetségek és szakmai munkacsoportok keretében az elmúlt évtizedekben majdnem minden településről készült helytörténeti monográfia, több közösség rendszeresen jelentet meg újságot, tart fenn honlapot. Ezekben a kiadványokban egykorú térképeket, kitelepítés előtti névsorokat, számos archív felvételt és a hajdani romlatlan falusi népeletet leíró részletet közölnek, mintegy az emlékezetben újrateremtve, időtlenítve, virtualizálva az egykori szülőfalut (*Es war einmal...*). A vasfüggöny mögötti szülőföldek, óhazák iránti kíváncsiság, a kegyelet, a nosztalgia, a hely átmeneti újraélése iránti igény szülte a turizmus különös válfaját: a „*honvágyturizmust*” (a német publikációkban: *Heimwehtourismus*, *Heimwehreise*, *Heimattourismus*).² A '70-es, '80-as években sűrűsödő hazalátogatásokról készült beszámolók az emlékezet által megőrzött szülőföld és a valóság szembesülésének olykor megrázó dokumentumai voltak.³ A rendszerváltások után megsokszorozódtak az óhazába tett csoportos kiutazások. Az igényre speciális szolgáltatások, utazási irodák is szerveződtek. A '90-es évek második felétől megjelent az egykori német falvak, kiségiók rekreációs célú fogyasztása: mind többen vásárolnak régi házakat, törekednek az autentikus falukép

¹ A tanulmány az FKFP 0390/2000. számú kutatási program keretében készült.

² A Heimat (haza, szülőföld) az elmúlt évtizedek során a német néprajzban és kultúrakutatásban gyakran vitatott fogalom. Elegendő, ha itt csupán Ina-Maria Greverus a „Heimat-jelenségről” írt sokoldalú könyvére utalunk. – Greverus, Ina-Maria: *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*. Frankfurt am Main, 1972. Athenäum

³ Doris Stennert a hazalátogatásokról született számos művet az „újratalálkozási irodalom” (Wiederbegegnungsliteratur) kategóriájába sorolja. – Stennert, Doris: „Reisen zum Wiedersehen und Neuerleben.” Aspekte des „Heimwehtourismus” dargestellt am Beispiel der Grafschaft Glatzer. In: Dröge, Kurt (szerk.): *Alltagskulturen zwischen Erinnerung und Geschichte. Beiträge zur Volkskunde der Deutschen in und aus dem östlichen Europa*. München, 1995. Oldenburg, 83-93. p. 85.

megőrzésére, részt vesznek a település kollektív emlékezetének fenntartásában és a különféle ünnepek szervezésében. Az egyre kevésbé mozgékony idősebb generáció számára az óhaza megrostált, megszipített és idealizált lenyomataiként megmaradnak a tematikus képeskönyvek, a *Heimatvideo*-k és az énekgyűjtemények.

ELKÉPZELT TEREK, VIRTUALIZÁLT KÖZÖSSÉGEK

Az egykori keleti német területekről (pl. Kelet-Poroszország, Hátsó-Pomeránia, Szilézia) és Kelet- és Közép-Európa államaiból elmenekült, illetve elűzött németek nagyobb része a nyugati megszállási övezetekben telepedett le, jórészt az egész későbbi NSZK-ban szétszóródva. Alkalmanként szakmai szempontok (pl. Gablonz-Jablonec üvegművesei Neugablonzban), a vallási-kisegyházi összetartozás-tudat (pl. a mennoniták közössége a baden-württembergi Backnangban) összetartottak kisebb-nagyobb, egy településről származó közösségeket.

Ez a sajátos „diaszporikus” helyzet is magyarázza a Németországban (és a világban) szétszórt közösségtörödékek és családok részéről megfogalmazódó igényt, hogy olyan jelentéssel, az emlékezetet motiváló szimbolikával felruházott helyeket teremtsenek, ahol még megélhető az óhaza közösségisége, ahol találkozhatnak, szimbolikus síkon megjeleníthetik az összetartozást, elbeszélhetik a régi élményeket, kibeszélhetik a veszteségeket, és alkalmasint a fiatalabb generációk hagyományba való belenevelése is megtörténhet. Ilyen az emlékezést, újra megélést segítő, előhívó helyek a kitüntetett sírok⁴, a kitelepítés áldozataira emlékező szimbolikus sírok, emléktáblák, az elűzöttek által épített vagy gyakran látogatott templomok⁵, a tájházak (*Heimatstube*) és a múzeumok.⁶

⁴ Josef Steinhübl, a 30 évre elítélt és 1955-ben kegyelmet kapott handlovai (Nyitrabánya, Krickerhau) plébános Stuttgart-Hofenben lévő síremléke a kárpáti németek őszi zarándoklatának egyik állomása és honfitársi szövetségük kulturális és politikai rendezvényeinek helyszíne.

⁵ A leghíresebb a baden-württembergi Schönenberg bei Ellwangen, ahol 1954-től szerveznek az elűzöttek számára búcsúkat az összes honfitársi szövetség részvételével. A vallási, hitéleti jelentőségen túl az eseménynek politikai konnotációi is vannak: 1960-ban a 80.000 fő részvételével tartott búcsún részt vett Konrad Adenauer, az 1983-as rendezvényt Helmut Kohl látogatta meg. – Bartl, Katja – Blaschka, Martina – Kuhn, Christina: *Neue Siedlungen – Neue Fragen. Eine Folgestudie über Heimatvertriebene in Baden-Württemberg*. In: Köhle-Hezinger, Christel (szerk.): *40 Jahre danach*. Tübingen, 1995. Silberburg-Verlag, 37-68. p. 67.

⁶ A Szlovákiából és Kárpátaljáról elűzött kárpáti németek múzeuma Karlsruhe-ban van, ez a város egyben a kárpáti németek patrónus városa (Patenstadt); a dunai sváb múzeumot Ulmban alapították.

Az elmúlt évtizedekben szinte mindegyik kényszerűen elhagyott német településről készült *falumonográfia* (Heimatbuch), ezek a terekhez kötődő emlékezés sajátos megerősítései, az óhaza különös, szinte kötelező tematikával bíró sűrítőményei. A szülőfalut gyakran abban az állapotában dokumentálják, ahogy elhagyták: közlik a falu térképét 1944-ből, feltüntetik a házsámokat, a tulajdonosok nevét, melléknevét, csatolják a lakosok névsorát. A „Heimatbuch”-ok kötött tematikus rendben mutatják be a falu történetét, iskoláját, egyleti életét, néphagyományait stb. Érthetően szinte alig találunk információt a kortárs településről – főleg az ottmaradt rokonokról és az alkalmankénti hazalátogatósokról írtak.

A szlovákiai Schmiedshau (Tužina, Kovácspalota) esetében az egész Németországban szétszóródott és még a tengerentúlra is elszármazott falubeliek házait lefényképezték. Így – mintegy imagináriusan újraegyesítve a falut – bemutatják földijeik előmenetelét, gazdagodását, helyállását, lehetőséget teremtve, hogy a hagyományoszerű közösségi kontroll és megítélés elé tétessenek egyéni, családi teljesítmények.⁷ Míg a turizmust kísérő különféle útikönyvek, brosúrák „sajátos turisztikai tereket formálnak”⁸, addig a „Heimatbuch” múltba vezető bedekkerként az emlékezet tereit mint a honvágyturista speciális célpontjait jeleníti meg.

A honvágyturizmus korai formái az 1950-60-as évek „határutazásai” (Grenzfahrten) voltak. Ezek kitüntetett, a szülőföldre legközelebb eső határszakaszokhoz tett közös utazások voltak, leggyakrabban a Bajor-erdő határmenti településeire látogattak, alkalmanként hosszabb vándorlásokat is tettek bizonyos határszakaszok mentén, kiváltva a csehszlovák határőrök aggodalmát, akik ilyenkor erősítést kértek.⁹ Ezek az alkalmak módot adtak a régi haza – jelen példában a Szudétavidék – vizuális újramegélésére és elsajátítására, efemer birtokba vételére. A határ mint az emlékezést előhívó momentum és az elkülönültséget, a megosztottságot szimbolizáló térelem megjelenik a Szlovákiából előzőtt kárpáti németek ausztriai szervezetei által a Hainburgi-rögön emelt, Pozsony és Szlovákia felé forduló, emlékmű installációjánál is.

⁷ Kurbel, Rudolf – Schwarz, Rudolf: *Bildband Schmiedshau. Schmiedshau ein deutsches Dorf in der Mittelslowakei von 1393 bis heute*. Stuttgart (-Leinfelden-Echterdingen). 1984. Hilfsbund Karpatendeutschen Katholiken e. V. – Arbeitskreis Schmiedshau

⁸ Georges Cazes turizmusföldrajzi értékeléséről ld. Fejős Zoltán összefoglaló tanulmányát. – Fejős Zoltán: „Hordák” és „alternatívok”? In: uő (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest. 1998. Néprajzi Múzeum, 5-9. p.

⁹ Fendl, Elisabeth: *Reisen in die verlorene Vergangenheit – Überlegungen zum „Heimwehtourismus... Jahrbuch der Ostdeutschen Volkskunde* XLI. évf. (1998) 85-100. p. 87.

Később a „*bátrak utazásai*” következtek, akik hazatérve vetített képes előadásokon számoltak be élményeikről: az ún. „*útibeszámolók*” (Reiseberichte) a falumonográfiák és a honfitársi szövetségek által kiadott újságok (Heimatblatt) kötelező részei lettek. A szóbeli beszámolókat a rokonok recitálták, rendre újraélték, mintha maguk is ott lettek volna – ezek az úti- és találkozásiélmények az emlékezet megerősítéseként működtek, a menekültek/elűzöttek elbeszélés-és emlékezetkultúrájának szerves elemeivé váltak.

A HONVÁGYTURISTÁK

A honvagyuturizmus mint kulturális gyakorlat, emlékezet-megerősítés, illetve a szülőföld elvesztése feldolgozására irányuló cselekménysor, egyfajta gyász-munka. A honvagyuturizmus – országokként eltérően és az adott ország és a nyugatnémet állam közötti politikai viszony normalizálódásának folyamánként – a '70-es évektől vesz nagyobb lendületet, jelentősebb mértékben a kelet-közép-európai rendszerváltások (1989-1990) után erősödik fel, hogy rövid virágkorát megélve a demográfiai realitásokból következően a '90-es évek második felében alábbhagyjon intenzitása, illetve a többségében már az újhazában született generációk rekreáció- és meghittségigényét kielégítő szabadidős mnemotechnikává váljon.

A honvagyuturisták elsősorban az egykor szülőföldjükről *elűzöttekből* (Heimatvertriebene) és az onnan *elmenekültekből* (Flüchtling) rekrutálódnak. Ez a két kategória formálisan nem jelent különbséget, inkább a két csoport emlékezetkultúrájának tartalmi eltéréseiben jelentkezik. A szülőföldjükről elűzött vagy elmenekült német népcsoportok tagjai és leszármazottaik ma is jelentős szegmensét képviselik a német társadalomnak és hosszú integrációs, akkulturációs folyamat áll mögöttük.¹⁰ A sikeres beilleszkedés ellenére egy részük a meg nem értettek, a jövevények és a diszkriminált kisebbség pozícióját érezte és érzi sajátjának a (nyugat)német társadalomban. A politikai nyilvánosságban – főleg a liberális, illetve szociáldemokrata érzelmű megnyilatkozásokban – óvatosan, tartózkodóan kezelték a témát. A CDU-CSU esetében a menekültek problémái rendre bekerültek a politikai közbeszédbe (*Bayerns vierter Stamm*). Szélsőséges esetben az egykori keleti német területekről érkezettek olyan meg-

¹⁰ Az elűzött és elmenekült németek akkulturációs és integrációs folyamatairól és a kérdés etnográfiai kutatásáról ld. Hermann Bausinger tanulmányát. – Bausinger, Hermann: Das Problem der Flüchtlinge und Vertriebenen in den Forschungen zur Kultur der unteren Schichten. In: Rainer Schulze (szerk.): *Flüchtlinge und Vertriebene in der westdeutschen Nachkriegsgeschichte*. Hildesheim, 1987, Lax, 180-195. p.

bélyegzéssel is találkozhattak, miszerint háborús bűnösök, elfajzott tagjai a német nemzetnek vagy jobboldali szélsőségesek. Mindez sajátos interpretációs gyakorlattal, múltértelmezéssel rendelkező manifeszt élményközösségként tartotta fenn ezeket a csoportokat, akiknél az emlékek megőrzésének és ápolásának sajátos intézményesült és ritualizált módjai alakultak ki.¹¹ Ugyanakkor a hazához való jogot (*Heimatrecht*) szélsőségesen komolyan gondoló, a második világháború után létrejött határokat és államjogi kereteket el nem ismerő kevés számú extrémista a „Heimattourismus, Heimwehtourismus” műfaját megalkuvásnak és a jelenlegi helyzettel való megbékélésnek tartja. Az „*Ostpreußen Heimat*” című internetes fórum például 150 rövid, elutasító ítéletet közöl a honvágyturizmusról, egyáltalán az egykori német területek turisztikai - rekreációs célú látogatásáról.¹²

A honvágyturizmusban részt vevő, utazó csoportokat összeköti a közös múlt (ebben az értelemben sorstársak – *Schicksalgenossen*), a nyelvjárás (Mundart) és a közös származás. Az újhazában megélt vélt vagy valóságos kulturális idegenség a csoportot efemer közösséggé szervezi, a magától értetődőségek emlékező-, elbeszélő- és élményközösséggé integrálják. A honvágyturista csoportot egyértelműen jellemzi és a többi némettől, valamint az óhaza új többségi lakosaitól megkülönbözteti a német helynevek használata és a nyelvjárás; az utazó csoportok belső tagolódása nem vagyon és státusz, hanem települések, régiók szerinti.

A honvágyturizmus, mint a turizmus egy speciális válfaja sajátos feszültségmezőben tétéleződik: több kontrasztív, illetve kontradiktív értékvilág egyesül benne. Egyik meghatározó jellemzője a szülőföldre való ragaszkodás, az otthonhoz és emlékképeihez való kötöttség, a *szesszilitás*. Az ismert, meghitt teret keresik fel, egy szűk meghatározott teret, amivel, amiben az egyén az élet-történetén keresztül definiálhatja önmagát.

A turizmus mindig az utazással, a kilépéssel konnotálódik. Céljai, úticéljai szabadon választhatók. Cél általában az ismeretlen, az idegen, az egzotikus

¹¹ A honfitársi szövetségek (Landsmannschaft) tartományi és városi-járási szintekre (Landesverband, Kreisverband) tagozódnak, az egyes falvak *települési közösségeibe* (Ortsgemeinschaft) és *munkacsoportokba* (Arbeitskreis) szerveződnek. Az előbbi szinteken az éves összejöveteleket, a honfitársi találkozókat, a népesoport gyásznapiját szervezik, a tartományi és állami szervek felé artikulálják a közösség érdekeit, valamint a népesoport központi intézményeit igazgatják (múzeum fenntartás, könyv- és lapkiadás). Az utóbbi csoportok az egykori közösségek szétszóródott tagjait, illetve a helyi közösségek munkáját integrálják (pl. Heimatblatt kiadása, falumonográfia megjelentetése), a különféle találkozókat (Heimattreffen), bálakat, teadélutánokat, népviseleti ünnepélyeket (Trachtenball) és az óhazába tett látogatásokat szervezik.

¹² www.ostpreussenheimat.de

megismerése, a kaland, a vágy a távoli iránt. A turizmusban részt vevők mindig valami újat kívánnak felfedezni vagy valami újat kívánnak velük felfedeztetni. A „Heimwehtourismus”-ban két perspektíva keveredik: a lélekben szesszilis emlékező nyomkereső és a turistái; a viszontlátás, az újra megélés és az új megélés. A régi haza viszontlátása és újra megélése egyfajta *reorientálódás*, a saját múltba való visszalépés.¹³ A még az óhazában született honvágyturisták következetesen különbséget tesznek a „*zu Hause*” (otthon a szülői háznál) és a „*daheim*” (otthon Németországban) között.¹⁴ A saját emlékképeikből és speciális „*múltbedekkereikből*” építkező turisták ugyanakkor találkoznak a változásokkal, az aktuális állapottal. A sokszor voltaképpen alig ismert vagy alig megismerhetett óhazában valóságos „felfedező” turistaként szembesülnek a szülőfalu kulisszáin kívüli tájakkal, városokkal.

Elisabeth Fendl felhívja a figyelmet a honvágyturizmus és a búcsújárás hasonlóságára: a hazalátogatás egyfajta zarándokút, ahol bizonyos helyeket meghatározott szándékokkal keresnek fel, bár megjegyzendő, hogy kevesen részesülnek a búcsúnyerés, a megnyugvás és megtisztulás élményében. Az óhazából hozott tárgyakkal, emlékekkel való kvázi-vallásos bánásmódban, a „búcsúfiák” az óhazát szimbolizáló „szentsarkokban” való elhelyezésében bizonyos feltételekkel szintén a búcsújárás kulturális mintájára ismerhetünk.¹⁵

A honvágyturista egyben lélekutazó: szomorkodik a siroknál, a szülői háznál, a gyermekkor színterein. Célja az emlékezet ápolása, ellenőrzése és felülvizsgálata, összességében az óhazavesztés valamilyen belső feldolgozása. Sokszor nagyon pontos, részletes képet gondolnak magukban az óhazáról, a szülőföldről (élmények, események, család, rokonság, barátok, iskolatársak, szomszédok). Minden ház, utca, tér jelentőséggel felruházott. A honvágyturista közben óhatatlanul területeket minősít és értelmez át, okkupál.¹⁶ Ebből a perspektívából beszélhetünk *utazókról* (Reisenden) és a *meglátogatottakról* (Bereisten), akikkel az előbbieket kikerülhetetlenül találkoznak. Az idegenekről alkotott képüket elsősorban a múlt traumatikus tapasztalatai határozzák meg. A negatív sztereotípiákat a rossz infrastruktúra, a lepusztultság képei erősítik, de a megismételt utazások, a szülőfaluban szövődő baráti kapcsolatok módosítják, eközben a saját magukról, illetve szerepükről kialakított képük is árnyalódik.¹⁷ A szülőföld, a szülőfalu meglátogatása

¹³ Stennert i. m. 84. p.

¹⁴ Fendl i. m. 85. p.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Kelet-Pomeránia és Mazúria tövidékeire nyaranta charterjáratokkal érkező német turisták rekreációs célú terjeszkedésének láthatatlan határ szab gátat: a két világháború közötti német-lengyel államhatár (Jerzy Kosz szíves közlése).

¹⁷ Uo. 93-94. p.; Bartl – Blaschka – Kuhn i. m. 51-54.

lehetőség és egyben esély az emlékezet képeinek megzavarására és széttörésére – sokan nem is ismétlik meg az utazást vagy egyáltalán el sem indulnak.

A turistautak *programjai* meglehetősen egyveretűséget mutatnak. Az utak gerincét az óhaza kulturális és természeti nevezetességeinek felkeresése képezi. A közös városnézések a legtöbb résztvevő számára új élményt nyújtanak: sokan – részben életkoruk, részben döntően rurális életformájuk miatt – nem ismerhették meg az óhaza látványosságait; ekkor valóban klasszikus turistaként vannak jelen. A hazalátogató katolikus csoportok nagy része felkeresi az óhaza nevezetesebb és a kitelepítés előtt gyakran látogatott búcsújáró helyeit. Többnyire az utak második felében, az előre eltervezett szabadnap vagy szabadnapok keretében kerül sor a szülőfalu, a szülőház individuális meglátogatására.

A helyek, a *szülőföld helyei* a fényképes úti beszámolóokban, albumokban és újabban a honlapokon is megjelennek. Ezek között kitüntetetten jelen vannak a *templomok* és a templomtornyok mint a szülőföld és az égi haza szimbólumai. A templom tere sokak számára a búcsú, az elszakadás helyszíne: itt voltak az utolsó istentiszteletek, falugyűlések. Az egykori faluközösségek rendszerint támogatják templomuk renoválását. Többnyire templomokban vagy a templomok falán helyezték el a világháborús áldozatok emléktábláit, ezek gondozására, utólagos kiegészítésére jórészt 1990 után nyílt lehetőség. A *szülői ház* nagyon erősen kapcsolódik a *Heimat*, a szülőföld fogalmához; a honvagyutisták érzéseinek, várakozásainak jó része a szülői ház viszontlátása köré koncentrálódik: ez nagyon gyakran az ápoltság és a valóság sokkoló konfrontációja. Az intenzív tértapasztalás során, a két kép egymásra vetülésekor az idő, a megélt történelem és az egyéni élettörténet sűrűsödik össze. A beszámolóban fontos helyet kap még a *temető*: az ősök nyughelyére sokan szerszámokkal érkeznek és napokig gondozzák a sírokat.

A *fényképek* az emlékezet segítői (az „Altheimat” idejében készült kevés számú fénykép dokumentum, illetve bizonyító értékű), amelyek a „*heimatliches*” (ház, temető, sírok, iskolák, templomok), a „*touristisches*” (városok, természeti látványosságok) és a *csoportképek* (az utazók összetartozását és az óhazához való ragaszkodását jelzik) kategóriájába oszthatók.¹⁸

A látogatásról hazavitt *szuvenírek* között találjuk a szülőfaluból hozott földet, a beköltözötték által megőrzött tárgyakat, fényképeket, a jellegzetes dísz tárgyakat, helyi festők alkotásait, keresztek, fáltörmelék stb. Ezek az otthoni „szentsarkok” tárgyuniverzumát szélesítik.¹⁹

¹⁸ Stennert i. m. 90. p.

¹⁹ Uo.; Fendl i. m. 94. p.

A honvagyturizmus kitüntetett alkalmai a jubileumok (Gründungsfeier), a nagyobb honfitársi találkozók, a templombúcsúk (Kirmeß, Kirchweih). A betelepülés kerek évfordulóin színre viszik és újraélik a település jelentős történeti eseményeit. Ez a Bánátban már az 1930-as években is gyakorlat volt: az egyes falvak 150 vagy 200 éves jubileumain a sváb parasztok korhű jelmezekbe öltözve, szekereken ülve, hagyományos munkaeszközökkel elevenítették fel a telepes múltat.

A Nyitra megyei hannoveránus Csermendről (Čermany, Tscherman) kitelepítettek és utódaik 1992-ben – több mint 130 évvel őseik megtelepedése után – egy háromnapos emléktúra keretében újra bejárták az egykori vasúti végállomástól, Érsekújvártól Csermendig tartó 70 km-es utat. A mintegy 30 résztvevőt a teljesített napi szakaszok után autóbusz vitte a nyitrai szállásra, a túra végén Csermenden felkeresték a temetőt, misén vettek részt, beszélgettek a faluban maradt rokonaikkal és a falu az iskolában megvendégelte őket.²⁰ Az esemény szándékai szerint identitást erősített: az egykori csermendiek leszármazottait élményközösségé, beavatottá, egy telepesfalu elbeszélte történetének részesévé tette. Az emlékező, rekonstituáló csoport egyben kifelé, a többségi szlovákság felé is reprezentált, várva a megerősítést, a helyiekben megőrzött pozitív emlékek mobilizációját, az affirmatív visszacsatolást. Az emlékező turisták efemer teret termelve, performatív módon, egyfajta „mobil emlékműként” juttatták újra a történelmet.

A HONVÁGYTURIZMUS TRANSZFORMÁCIÓI

A helyi viszonyok kitapasztalásával, baráti kapcsolatok kialakulásával az utazások fokozatosan individualizálódtak, erősödött a turisztikai és rekreációs funkció. Az utazási irodák is kibővített programokkal jelentkeztek, már kevesebb „Altheimat”-ra vonatkozó utalással. Az évek során a honvagyturizmus műfaja kibővült, kötöttsége, rituáléja oldódott. A „Heimat” mint követelmény fokozatosan elhalványul, átszilárdodik, és a fiatalabb generációknál átadja a helyét a menedékkereső rekreációnak és élményfogyasztásnak.²¹

²⁰ D.: Ortsgemeinschaft Tscherman. Auf den Pfaden der Auswanderer. *Karpatenpost* XLIII. évf. (1992) 10. sz. 4. p.

²¹ Vö. Sziijártó Zsolt: A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In: Fejős Zoltán – Sziijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció* [Tabula Könyvek I.] Budapest – Pécs, 2000, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. 7-22. p. 7-8., 15.

Az 1990-es években megkezdődött az egykor virágzó, de a kitelepítés nyomán kiürült, a szocializmus évtizedeiben elhanyagolt, romlásnak indult kis világok felfedezése, újraalapítása, otthonossá, meghitté tétele. Az egykori lakosok vagy leszármazottaik a pusztuló házakat megvásárolják, felújítják, a templomokat renoválják. Ez a többnyire nagyon tudatos, egyben érzelmileg motivált és autentikusságra törekvő falurehabilitáció nemcsak az épített környezet állagmegővésében, illetve részleges újraszervezésében, inszenálásában merül ki. Igyekeznek fenntartani, illetve revitalizálni a folklorisztikus elemeket, búcsúkat, közösségi ünnepeket is. A Németországban, Ausztriában vagy éppen az Újvilágban megtartott honfitársi találkozókra kívül éppen ezek az alkalmak kínálnak autentikus teret, hiteles hátteret a közösség röpke együttlétéhez.

A bánati Temesfő (Brebu-Nou, Weidenthal) példája a spontán, olykor egy-egy aktív személyiség – *posztmodern soltész* – által befolyásolt kolonizációnak és identitásszervezésnek. Az 1827-ben cseh-erdei németekkel telepített, a bánati hegyvidék legmagasabb részén található faluban mára csak egy német család maradt. A betelepülő román családok mellett egyre több (nem feltétlenül a faluból származó) németországi választja nyári pihenőhelyül – a házakat megvásárolják, felújítják. Gerd, a nyarait Temesfőn töltő új telepes honlapján rendszeresen teszi közzé a falu eseményeiről készült képeket, legutóbb a telepítés 175 éves évfordulójáról megemlékező ünnepségről közölt képsorozatot.²² A képeken egy mára üdülőfaluvá átalakult, környezetével együtt számos szabadidős tevékenységnek lehetőséget biztosító település körvonalai sejlenek fel. Nyoma sincs az őslakosok a természet nyers erőivel küszködő mindennapjainak. Ezt az újfajta honfoglalást, meghonosodást a rekreáció és az öko-, illetve lágy turizmus késő modern szempontjai mellett azonban továbbra is az emlékezés, a hagyományápolás, az érzelmi, élettörténeti ihletésű identitásépítés igénye is motiválja.

Az egykori német településterületeken – az említett folyamatok mellett és azokkal összefüggésben – észrevehető a megmaradt német közösségek kulturális-etnikai azonosságtudatának erősödése, egyre nyilvánosabbá válása. Ez az újra vállalt identitás és az emlékezésre, hagyományra épülő turizmus olyan „lokális energia”, amely hatással lehet a korábban marginalizálódott, gazdaságilag depressziós települések, térségek épített környezetére, turisztikai potenciáljára és civiltársadalmi aktivitására is.

²² www.brebu-nou.de

**KÁRPÁT-MEDENCEI
NÉMET IDENTITÁSOK
ÉS ASSZIMILÁCIÓS UTAK**

„A SZEPESSÉG A SZEPESEIEKÉ” – SZEPESI NÉMET AUTONÓMIATÖREKVÉSEK ÉS LOJALITÁSKÉNYSZEREK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A SZEPESSÉGI AUTONÓMIATÖREKVÉSEK TÖRTÉNETI IDENTITÁSMINTÁI

A történelmi Magyarországon a szepesi németek – a többi felvidéki német településterülettől eltérően – olyan privilégiumokat, a feudális jogrendben gyökerező autonómiákat és különállásokat (universitas saxonum) élveztek, amelyek – dialektológiai, társadalmi és közigazgatási tagoltságuk ellenére – hozzájárultak regionális táji öntudatuk, összetartozás-tudatuk kialakulásához és huzamos fennmaradásához. A vármegye 1848-ig a „törvényesen egyesült két Szepes vármegye” nevet viselte, amely utalt az 1803-ban egyesített „nagy megye” (Sedes inferior Comitatus Scepusiensis) és a „kis megye”, a „Szepesi Tíz Lándzsások Széke” (sedes superior nobilium X Lanceatorum Comitatus Scepusiensis) korábbi különállására. Ezután is volt a területen négy önálló törvényhatóság: a szepesi XVI város kerülete, Lőcse és Késmárk szabad királyi és Gölnicbánya szabadalmazott bányaváros, amelyek véglegesen csak 1876-ban lettek törvényesen Szepes vármegyévé egyesítve.¹

Ez a történelmi egységtudat jutott 1918-ban is kifejezésre, amikor megfogalmazódott a *Republica Scepusia* igénye, majd ennek jegyében folyt a Szepesség csehszlovák államon belüli autonómiája érdekében folytatott két évtizedes jogküzdelem.

A két világháború közötti politikai érdekartikulációban rendre megjelenő kohéziós momentum a szepesi németek magyarbarátsága. Ennek több fontos történetileg konstruált komponense volt: az ellenreformáció idején az evangélikus szepesi németek számíthattak a magyar nemesség segítségére; politikai identitásuk alapvetően Habsburg- és osztrákellenes volt. A bécsi központ a katolikus, konzervatív reakciót, míg a magyarok a liberalizmust, a progressziót képviselték a szemükben. A szepességi német értelmiség magyarosodása, önfeláldozó részvétele a magyar szabadságküzdelmekben, a magyar államnemzet iránti lojalitása 1918-ig – a szórványos „pángermán” kezdeményezések ellenére – töretlen maradt.

¹ Szepes. In: *Révai Nagy Lexikona* XVII. kötet, Budapest, 1925. 533. p.

Pukánszky Béla felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarországi közvéleményben, a magyar sajtóban és szépirodalomban a cipszerek, mint becsületesek, dolgozók, megbízható, hazájukhoz megingathatatlan hűséggel ragaszkodó németek jelennek meg.² Az első világháború utáni népi német szellemiségű elemzésekben viszont népi öntudat nélkül tengődő, a magyarságban és a „tótságban” felolvadó néptöredék képe rajzolódik meg, ami a mintaszerű erdélyi százsággal való fájdalmas összehasonlításra is módot ad. Erich Fausel egyenesen „*régi cipszer opportunizmusról*” beszél, és nehezményezi, hogy – főleg az állami hivatalnokok körében – jelentkezik egy újfajta, egyoldalú orientálódás az aktuális államnemzet irányába is³

1918 után a szepesi németek vezetői – részben a szudétanémet identitás-erősítő munka nyomán – ráébrednek a magyarosítás veszélyeire; a szepesiek magyarosodását ekkor már többen tragédiának, rossz útnak értelmezték. A magyarosodást látták annak is a hátterében, hogy a szepesi német intelligencia az egész ország területén szétszóródott és nem a szülőföldjét gazdagította. „*Die Zips den Zipsern! A Szepesség a cipszereké!*” jelszó jegyében akarták megőrizni a Szepesség német karakterét, a szepesi németek sajátos etnikai jellegét, amely semmiképpen nem találkozott a nagynémet nemzetépítés – különösen az 1930-as évek második felében dinamizálódó – igényével. A szepesi német artikulációban mindenkinek, aki a Szepességbe kerül és a Szepességben akar élni, fel kell vállalnia az integrálódást, legyen akár szudétanémet vagy pressburger. Ebben az igényben megjelenik egy etnikumok fölötti „szepesiség”, egy sajátos cipszer értelmezési komponens, mint hangsúlyos regionális identifikáció, amely a magyarok vagy a szlovákok szepesivé válása előtt sem zárkózik el. Ebben a cipszer elgondolásban a szülőföld, az otthon (Heimat) felülírhatja az etnikus, származási különbségeket is.

Nem hallgathatók el a szepesi németségen belüli régi keletű, és az új hatalmi, gazdasági helyzetben transzformálódó vallási és szociális ellentétek sem. Így a polgári Csehszlovákiában a délszepesi, ún. gründler vidéken a tradicionális vallási megosztottság mellett jelentkezett egy politikai jellegű megosztottság is a képzetlen, maradi parasztság és a felvilágosodottabb, kommunista érzelmű munkások között. A német népi öntudat hőfoka alapján Fausel megkülönbözteti a *szepesi németeket* (Zipser Deutschtum) a *cipszerektől* (Zipser-

² Vö. Pukánszky Béla: *Magyar-német szellem a Szepességben*. Budapest. 1939. Egyetemi Nyomda

³ Fausel, Erich: *Das Zipser Deutschtum. Geschichte und Geschehnisse einer deutschen Sprachinsel im Zeitalter des Nationalismus*. [Schriften des Institut für Grenz- und Auslandsdeutschtum an der Universität Marburg. Heft 6.] Jena. 1927. Verlag von Gustav Fischer. 105. p.

tum). Szerinte a szepesi németiség – különösen annak elkövetkező generációja – képes lesz a magyarság (Magyarentum) nélkül élni, a cipszerek aligha.⁴

JOGKORLÁTOZÁSOK 1918 UTÁN

A Csehszlovák Köztársaság megalakításának 1918. október 28-án történt deklarációja nyomán megalapították a Szepesi Német Tanácsot, amely Késmárkon manifesztációs nagygyűlést hívott össze: „*A népek önrendelkezési joga alapján a gyűlés kinyilvánítja, hogy szabad akaratából a magyar politikai nemzethez csatlakozik, egyszersmind a jövőben is szilárdan ragaszkodik megörökölt német karakteréhez. Abban az esetben, ha a Szepességet Magyarországtól elszakítják, a szepesi németek igénylik teljes önrendelkezési jogukat és önálló köztársaságot szándékoznak szervezni.*”⁵

A hatalomváltás utáni adminisztratív konszolidáció során a csehszlovák állam felszámolta a magyar megyerendszert, és Szepes megye egy részét Liptóval és Gömörrel a Liptószentmiklós székhelyű XIX., a megye másik részét a Kassa székhelyű XX. zsupába olvasztotta, ami ellen 1922. november 22-én Löcsén tiltakoztak a szepesiek: ez volt az utolsó nagy, a régi szepességi önkormányzatiság reminiscenciáit megidéző szepesi gyűlés.⁶

1923-ig a községeket a kormányzat által kinevezett bizottságok irányították, majd a szükségállapot feloldása után a jegyzőket átvették állami szolgálatba, ezzel a csehszlovák államtól függő német hivatalnokokként dolgozhattak tovább. Egy 1928-as visszaemlékezés szerint a szepesiek tudatosan kapacitálták korábbi állami és közigazgatási tisztviselőiket, tanítóikat, tanáraikat, hogy maradjanak meg állásaikban. Ennek eredményeképpen a késmárki járásban – a Felvidéken egyedülálló módon – a régi főszolgabíró volt hivatalban, és a legtöbb községben a régi jegyző tevékenykedett.⁷

A szepesi autonómia utolsó maradványa felszámolásának tekintették, hogy a csehszlovák hatóságok az 1922-es várostörvénnyel a 10.000 főnél kisebb városokat nagyközségekké minősítették át.⁸ Az 1920-as évek első felében a

⁴ Uo.

⁵ Brosz, Paul: *Die Karpatendeutschen in der Slowakei 1918-1945*. Stuttgart, 1972. Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei, 20. p.

⁶ Fausel i. m. 102. p.

⁷ Magyar Országos Levéltár, Politikai Osztály rezervált iratai K 64. Közli: Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* III. évf. (2001) 1. sz. Internetes forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00006/angyal.htm>

⁸ Fausel i. m. 102. p.

cégtáblatörvények, a német nyelvű településtáblák hiánya, valamint a kulturális ünnepek, művelődési szervezetek betiltása, a *Wandervogel* mozgalom tevékenységének korlátozása a szepesiekben ellenérzéseket váltott ki az új hatalommal szemben. A Cseh Nemzeti Tanács 1921. január 15-én kelt röpiratában szorgalmazták, hogy a vegyes házasságból született gyermekek nemzetisége csehszlovák legyen. A tanároknak szlovák kiegészítő vizsgát kellett tenniük. sok helyen cseh tanárokat alkalmaztak; a tanári létszámleépítések miatt csökkent a német osztályok és iskolák száma. 1915 és 1925 között elszlovákosították Alsó- és Felsőszalánk, Ötösbánya, Ófalu, Ruszkin, Igló korábban szlovák-német, valamint Busócz, Sörkút és Nagyszalók korábban német iskoláit. A középfokú szepesi iskolák is jelentős veszteséget szenvedtek: felszámolták a podolini piarista gimnáziumot, az evangélikus egyházközség határozott tiltakozása ellenére az iglói főgimnáziumot államosították és szlovák tannyelvet vezettek be, komoly veszély fenyegette a késmárki gimnáziumot is.⁹

1919-ben az evangélikus egyház autonómiáját is megszüntették, két új egyházkerületet szerveztek és központi egyháztanácsot neveztek ki. Az evangélikus egyházban viszonylagos nyugalom csak 1923 után alakult ki, amikor a német evangélikusokat a pozsonyi és a szepességi egyházkerületbe osztották.¹⁰

A cseh kormány a konkurens morva-cseh-sziléziai ipar termékeit részesítette előnyben, nem támogatta a helyi ipari szövetkezetet a külföldi piacokért való versenyben. A diszkriminatív cseh iparpolitika miatt az alsó-szepességi montán-ipari körzetben a munkanélküliség sok helyen elérte a 40 százalékot, Korompán leszerelték a vasgyárat, Mecenzéf és Stósz vasgyárosai és hármortulajdonosai tönkrementek. Ez a németiség széles rétegeit a kommunista meggyőződés felé terelte.¹¹

A LOJALITÁSOK TRANSZPARENCIÁJA ÉS A SZEPESI NÉMETEK POLITIKAI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSE

1920. január 24-én a nagy múltú Karpathen-Postban megjelent egy felhívás egy szepesi német párt alapításának szükségességéről, mely *„egyesítené az összes politikailag még nem szervezett szepesi németet... és legfontosabb feladata... a szepesi német érdekek képviselése lenne.”* A pártalapítás kezdeményezői be-

⁹ Fausel i. m. 104. p.

¹⁰ Uo.

¹¹ Ilyés Zoltán: Az 1938-as határváltozás és a Felső-Bódva-völgyi németiség (Mecenzéf, Stósz). In Pásztor Cecília (szerk.): *„...ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencébe*. Balassagyarmat – Várpalota, 2002. Nógrád Megyei Levéltár, 275-288. p. 282.

látják, hogy „a szepesi németeknek saját pártra van szükségük, mert a többi párt vagy osztályharcos vagy világnézetileg elkötelezett”¹² A felhívás után – a saját nemzeti pártjaik felé tájékozódó szlovákság távollétében – a német és magyar szepesiek közösen tárgyaltak a szepesi párt megalapításáról, a németek reménykedtek a magyarokkal való együttműködésben, hiszen „mindegyik olyan jól beszél németül, mint magyarul”¹³ Ez érzelmi disszimulációs várakozást sejtet az 1918 előtt a magyarországba integrálódott cipszerek irányában.

A Szepesi Német Párt (Zipser Deutsche Partei) megalapítására 1920. március 22-én, Késmárkon került sor. A párt alapítói – többnyire szepesi földbirtokosok, értelmiségiek, vállalkozók – a választásokon való részvételen és a parlamenti, hivatali érdekképviselésen túl, általános politikai célként fogalmazták meg a német nyelv elismertetését a hivatalokban és a bíróságokon, az egyházak önkormányzati jogának kivívását, testületek és egyesületek alapítását, a sajtó tájékoztatását, a kapcsolattartást a köztársaság más német népcsoportjaival. Kulturális, oktatási téren vállalták a szepesi német iskolaügy és művelődés felkarolását és felügyeletét, a fiatalok főiskolai képzésének támogatását, a szepesi német népiség megőrzését, a helyi sajtó támogatását és fejlesztését, a kulturális intézmények és egyesületek támogatását, a művészet pártolását. Gazdasági célként fogalmazódott meg az összes gazdasági ág képviselte és fejlesztése, a kézműves, ipari és kereskedelmi szervezetek, szövetkezetek, bankok támogatása, alapításuk elősegítése.¹⁴

A Szepesi Német Párt kezdeti vezető tisztségviselői nagyobb részben a Magyarországi Németek Felsőmagyarországi Tanácsa (Oberungarischer Volksrat der Deutschungarn) vezetői közül kerültek ki. A párt működőképességét és bázisának szélesítését nagyban elősegítette, hogy a párt funkcionáriusai egyben az 1918-ban betöltött, majd ismét engedélyezett egyesületek – Karpatenvereine, tűzoltóegyletek, énekegyletek, parasztszövetség (Bauernbund), egyházi és szakmai szervezetek vezetői – voltak.¹⁵ Így válhatott Szepesi Német Párt az 1920-as években a legjobban szervezett szlovákiai német párttá.

A pártvezetés és a tagság többsége evangélikus volt, így nem tekinthető véletlennek, hogy 1927-ban a Kárpáti Német Népközösség (Karpatendeutsche Volksgemeinschaft), majd a belőle 1928-ban szerveződő Kárpáti Német Párt

¹² Idézi Hudak, Adalbert: Andor Nitsch – ein Lebensbild (1883-1976). *Karpatenjahrbuch* XXXIV. évf. (1983) 69-74. p. 70.

¹³ *Karpathen-Post* 1920. január 31.

¹⁴ Brosz, Paul: Die Parteien der Karpatendeutschen in der Slowakei seit 1918. Die Zipser Deutsche Partei. *Karpatenjahrbuch* XXXVII. évf. (1986) 65-72. p. 65.; Hudak i. m. 70. p

¹⁵ Brosz 1986 i. m. 66. p.

(Karpatendeutsche Partei) a jelentősebb katolikus német népességgel rendelkező Alsó-Szepességben bontogatta szárnyait. Az Alsó-Szepesség jónéhány katolikusa nehéz szívvel szavazott a Szepesi Német Pártra, mert az számukra túlzottan lutheránus volt. A szlovák katolikus papok (az 1920-as évek első felében csak két német katolikus pap működött a Szepességben!) által szorgalmazott közeledés a szlovákság és a Hlinka Párt felé, a németiség evangélikus részében visszatetszést váltott ki: *„Vannak olyan helyi vezetőink, akiknél a vallás a politikai nézetet is meghatározza. Miután a Szepesi Német Pártot és a Magyar Nemzeti Pártot lutheránus pártoknak tekintik, híveiket arra ösztönzik, hogy semmi esetre se szavazzanak ezekre a pártokra.*¹⁶ Erre egyesek megkérdőjelezték a katolikus németek németiségét, míg az ellenoldal az evangélikus cipszerek korábbi magyar szimpátiáját róttá föl¹⁷

1920-ban parlamenti mandátum biztosítása végett a még alig megszervezett Szepesi Német Párt választási együttműködést kötött a Magyar-Német Keresztényszocialista Párttal (később Országos Keresztényszocialista Párt) (Német-magyar választási blokk), majd 1921-ben két párt a Magyar Nemzeti Párt bevonásával alapított választási szövetséget.

A magyar pártokkal való együttműködés alapja a cipszerek sajátos magyarbarát beállítódása, a Magyar Királyságon belüli korábbi helyzetük óhatatlan felértékelődése, a szlovenszkói magyarokkal közös sorsuk, valamint az autonómia iránti közös törekvésük volt.¹⁸ A magyarokkal való együttműködés miatt a Szepesi Német Párton letörölhetetlenül megmaradt a revizionizmus stigmája, az a feltételezés hogy tagjai – ha nem is nyíltan – Nagy-Magyarország visszaállítását óhajtották. A Szepesi Német Párttal szemben a Kárpáti Német Pártnak is a magyarbarátság, a „magyarophil” érzület volt a legtöbbit hangoztatott vádjá. Az 1945 utáni szlovák történetírás is hangsúlyozza, hogy a Szepesi Német Párt „*gyűjtőhelye volt a magyarbarát polgári elemeknek*”, amelyek sohasem békéltek meg a Csehszlovák Köztársaság gondolatával, és ez a párt egyfajta lerakata volt az irredenta magyar polgári pártoknak Szlovákiában. Azt is nehezményezik továbbá, hogy a cipszerek elvetették a Csehszlovák Kommunista Párt ajánlatát az egységes antifasiszta népfront kialakítására.¹⁹ Andor Nitsch pártelnök és vezetőtársai ellenezték a szlovákiai németiség népi német, nemzetiszocialista alapon történő egyesítését, és helyette a magyarokkal való együtt-

¹⁶ *Karpathen-Post* 1929. november 12.

¹⁷ Fausel i. m. 104. p.

¹⁸ Brosz 1986. i. m. 68. p.

¹⁹ *Encyklopédia Slovenska* 17. Bratislava, 1982. Slovenská Akadémia vied., 569. p. Idézi Brosz 1986. i. m. 71. p.

működést favorizálták. Ugyanakkor teljes nyíltsággal csak 1938-tól szálltak szembe a nemzetiszocialista ideológiával.²⁰

1925-ben választási blokkot alakított a Szepesi Német Párt, a Bund der Landwirte nevű szudétanémet agrárpárt, a Deutsche Gewerbetarbei és a főleg református és evangélikus magyarok körében népszerű Magyar Nemzeti Párt, amelyhez több kisebb morva, sziléziai és kárpátaljai pártalakulat is csatlakozott. A pártszövetség Andor Nitsch pártelnök, kakaslomnici földbirtokos által képviselt súlypontjai a szepességi agrárügy, a Magas-Tátra idegenforgalmának fejlesztése, és a cseh bankok túlzott pénzügyi befolyásának csökkentése voltak. A választások nagy sikert hoztak a pártszövetségnek, Andor Nitsch parlamenti képviselő lett, Johann Richter pedig a szenátus tagja. 1927-ban a prágai kormánnyal való tárgyalások nyomán sikerült a késmárki gimnázium evangélikus karakterét elismertetni. A prágai parlamentben a kormánypártokkal együttműködő aktivista álláspontot képviselő Andor Nitsch tekintélyét, prágai megbecsültségét jelzi, hogy a 1930-ban a szlovákiai hadgyakorlatot meglátogató Masaryk elnök megállt Kakaslomnicon, ahol Nitsch üdvözlő beszédére német nyelven válaszolt.²¹

A Kárpáti Német Párt – a szlovákiai német nyelvszigetek küldötteinek részvételével – 1928-ban alakult meg Merényben (Alsó-Szepesség). A párt – a Szepesi Német Párttal ellentétben – jó fogadtatásra lelt Közép-Szlovákiában (Hauerland) és Pozsony környékén, és a Szepességben is lassanként erőre kapott. Programja hangsúlyosan a népterület (Volksboden) megtartására, a német kultúra védelmére és a munkahelyek biztosítására koncentrált, nemzeti, anti-marxista és keresztény pártként célja volt a kárpáti német népcsoport kulturális autonómiájának elérése. A Kárpáti Német Párt szorosan együttműködött az 1935-ben a „Sudetendeutsche Heimatfront”-ból alakult Szudétanémet Párttal, egyik vezetője Franz Karmasin maga is szudétanémet volt. A szudétanémetek felől érkező nagynémet, később egyre hangsúlyosabban nemzetiszocialista agitáció hatására a fiatalabb szepesiek egyre jobban eltávolodnak az apáik képviselte magyar orientációtól.²²

Az 1929-es választások idején még kereste a két német párt az együttműködést, de a Szepesi Német Párt ragaszkodott Nitsch parlamenti mandátumához, így az a Magyar Nemzeti Párttal és az Országos Keresztényszocialista Párttal,

²⁰ Melzer, Rudolf: *Erlebte Geschichte. Vom Umsturz 1918 zum Umbruch 1938/39. Eine Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschum*. Wien, 1989, Karpatendeutsche Landsmannschaft in Österreich, 33. p.

²¹ Hudak i. m. 71. p.

²² A pozsonyi magyar konzulátus politikai helyzetjelentése. MOL K64. 1937. március 31. Idézi: Angyal i. m.

Autonomista Pártszövetség néven közös listán indult. Az evangélikus szepesi németiség mindazonáltal közelebb állt a Magyar Nemzeti Párthoz, mint a zömmel katolikusokat tömörítő OKP-hoz.²³

A két német párt között különösen az 1935-ös választások után fokozódtak az ellentétek: a Kárpáti Német Párt a szlovákiai németiség képviselőének kisa-játítására tett törekvései és cipszerek ellenállása miatt a két párt politikai elitje kemény ütésekkel szenvedett el egymástól. A Kárpáti Német Párt azt hangsúlyozta, hogy a Szepesi Német Párt azonosult a magyarországi irredenta beszéd-móddal, tulajdonképpen protomagyar, magyarón pártnak tekinthető. A Kárpáti Német Párt 1935-ben már szavazatokat hódított el a Szepesi Német Párttól is, amelyre egyre nagyobb nyomás nehezedett, mert elutasította a Kárpáti Német Pártba való beolvadást. A Kárpáti Német Párt Szepességbe való fokozatos „betörésével” a szepesi németiség (különösen a felső-szepességiek) viszonylagos politikai/ideológiai egysége is megtört. A „kárpáti-németek” (vagy „szudétan-németek”) és „cipszerek” ellentéte a szepesi történelem fényes évszázadaira nosztalgiával visszagondoló magyarón „öregek” és a szudétanémet főiskolákon tanult, a nagynémet ideológia szellemében szocializálódott népi német „fiatalok” generációs ellentéteként is értelmezhető, amely még a kitelepítések után, az új hazában is érzékelhető volt.²⁴

A Deutsche Stimme 1938. április 25-iki számában a Szepesi Német Párt egykori prominens tagjai az „An das Zipser Deutschum” kezdetű felhívásban felszólítottak minden szepesi németet, hogy lépjenek be a Kárpáti Német Pártba, mert csak a „*az összes német Konrad Henlein vezetése alatti egységmozgalma biztosíthatja számunkra azt az öntudatot, amellyel győzedelmesen végig vihető népiségünk újjáépítése.*”

A SZEPESI NÉMETSÉG NEMZETI LOJALITÁSAI ÉS IGAZODÁSKÉNYSZEREI A MÜNCHENI EGYEZMÉNY ÉS AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS NYOMÁN

A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) után a prágai kormány a Szudétanémet Pártot betiltotta. Szlovákiában a hozzá közel álló Kárpáti Német Párt önmagától feloszlott, és 1938. október 11-én Német Pártként (Deutsche Partei) alakult újjá. A nemzetiszocialista világnézet alapján álló párt az egész szlovákiai németiség politikai képviselőtére igényt tartott. Mivel a pártnak nem

²³ Brosz i. m. 68-69. p.; Angyal i. m.

²⁴ Melzer i. m. 50. p.

volt tagsági díja és szervezésében sokat segítették a főiskolások és a gimnazisták, taglétszáma gyorsan növekedett. A Tiso-féle szlovák csatlósállamban a számarányához képest jelentős politikai szerephez jutott németiség kulturális autonómiát kapott, iskolákat, kultúrházakat építhetett, a népcsoportot Franz Karmasin államtitkári rangban mint Volksgruppenführer vezette.²⁵

A Karpathen-Post 1938. október 8-án a korábbi és a készülöben levő események erőterében fogalmazza meg „Önrendelkezés” (Selbstbestimmung) című felhívását: „*A cipszerekről nem szabad megkérdezésük nélkül dönteni.*” Andor Nitsch testamentumszerű nyilatkozattal búcsúzott a politikai tevékenységtől: „*Felejtétek el, ami benneteket elkülönít, nincsenek többé pártok, hanem csak németek vannak! Az űrt, amit a hazatért szudétanémetek hagytak maguk után, most a fiatal cipszereknek kell betölteniük, akiket felszólítunk, hogy térjenek haza. Gyertek haza, ne engedjétek magatokat elcsábítani a Német Birodalom lehetőségeitől... Népi értelemben még nehezebb idők jönnek, mint eddig... Csak most fogjátok észrevenni, hogy az utóbbi évtizedek milyen kíméletesek voltak számunkra... Kéz a kézben, egymás vállának feszülve kell állnunk, ha meg akarunk maradni.*”²⁶ 1938. október 20-án a Szepesi Német Párt megpróbált alkalmazkodni a megváltozott politikai viszonyokhoz. A párt végrehajtó bizottsága az alábbi döntést hozta: „*A Zipser Deutsche Partei üdvözlí a szlovákiai német nép egységtörekvéseit, egyértelműen a népi német állásponton van, és azon fáradozik, hogy a németiség többi szlovákiai csoportjával megteremtse a közös munka alapjait.*” A „fiatal cipszerek” az „öregeket” végső színvallásra ösztökölték: „*Módszereitek alapvetően elhibázottak. Belsőleg és érzelmileg egy kis szomszédnéphez kötődtek, és közben azt mondjátok magatokról, hogy németek vagytok. Mondjátok ki nyíltan, hogy magyarok vagytok, és mi meg fogunk benneteket érteni...ahogy a német nép megérti a magyart és fordítva...*”²⁷

Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés nyomán, a dél-szlovákiai területek visszacsatolásával a magyarokkal való együttműködésre is kevesebb lehetőség nyílt: a szepesiek magyarérezelmű rétegei az Eszterházy János vezette Magyar Pártot támogatták, amint arról az Iglóban kiadott Szepesi Híradó 1938. október-novemberi, erősen cenzúrázott példányai is tanúskodnak.

Az első bécsi döntés által megállapított határvonallal Dobsinán, Szomolnokon és különösen a Szepességgel határos, Bódva-völgyi német községekben

²⁵ Vö. Bohmann, Alfred: *Menschen und Grenzen. Band 4. Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*. Köln, 1975, Verlag Wissenschaft und Politik

²⁶ *Karpathen-Post* 1938. október 8.

²⁷ *Karpathen-Post* 1938. november 12.

lakók elégedetlenkedtek. A számukra kedvezőtlen döntés után – amelyben Eszterházy János szerint aktív szerepet játszott Karmasin államtitkár – az érintett községekben tiltakozások és tüntetések kezdődtek.²⁸

A mecenzéfiak küldöttséget menesztettek a döntés megváltoztatása érdekében a berlini Külügyminisztériumba.²⁹ Szlovák részről felvetődött, hogy Stósz és Mecenzéf fejében – az etnikai konfliktusok által és magyar megtorlás által érintett – Nagysurányt akarják.³⁰ Mecenzéfről megüzenték Karmasin Volksgruppenführernek, aki úgymond, élelmet akart vinni a szűkölködő településnek, hogy ne látogassa meg őket. A figyelmeztetés ellenére 1938. december 11-én mégis megérkezett 200 fős egyenruhás Ordner (rendfenntartó) kísérettel. Mindkét településen heves tüntetés fogadta: a hívei élén Stószon és Mecenzéfen felvonuló Karmasin Volksgruppenführert kövekkel megdobálták és merényletet kíséreltek meg ellene.³¹ Az esetnek az lett a következménye, hogy a Bódva-völgy Magyarországhoz csatolását – amelyről még tárgyalásokat folytattak – kategorikusan elutasították, hogy a terror győzelmének még a látszatát is elkerüljék.³² A mecenzéfiak magyarbarátságát jellemezve jegyezte meg Eszterházy János a szlovák parlamentben: „*Érdekes, én is megjelentem Mecenzéfen, és senki sem dobott meg követ*”³³

A bécsi döntés nyomán 1938. november 20-án a magyarországi Szepesi Szövetség Kassán manifesztációs nagygyűlést szervezett, ahol a felfűtött, irredenta hangulatban felidéztek szepesi rokonaik „*készerű könnyekkel átitatott leveleit, amelyekben felsikoltottak, oh miért is felejtette őket a müncheni döntés a nemzeti kisebbségek börtönében: Csehszlovákiában?*”³⁴ Határozati javaslatukban megerősítik a Szepesség jogát az önrendelkezésre: „*Ami a szepesi németeket illeti, újból nyomatékosan fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a szepesi németiség 1919. november 4-én Késmárkon tartott nagygyűlésén kijelentette, hogy magyar hazájához hű marad és a jövőben is Magyarországhoz akar tartozni. Ezt a határozatát a Szepesi Német párt 1938. szeptember 24-én, október 8-án és október 22-én teljes terjedelmében fenntartotta és határozottan követelte önrendelkezési jogának elismerést... Ezért a szepesi németiség, de*

²⁸ Hogyan maradt Mecenzéf Szlovákiában? *Szepesi Híradó* LXXVII. évf. (1939) 5. sz. 3. p.

²⁹ A mecenzéfiak küldöttsége Berlinben. *Szepesi Híradó* LXXVI. (1938) 50. 2. p.

³⁰ Melzer i. m. 102. p.; *Szepesi Híradó* LXXVI. évf. (1938) 51. sz.

³¹ Fábry Zoltán: *Stósz-i délelőtők*. Bratislava, 1968. Madách. 9. p.; Ilyés i. m. 286-287. p.

³² Melzer i. m. 115. p.

³³ Idézi: Szalatnai Rezső: A csehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között – II. rész. *Regio – Kisebbségstudományi Szemle* 1. évf. (1990) 3. sz. 1-16. p. 4. Internetes forrás: <http://cpa.oszk.hu/00000/00036/00003/pdf/I0.pdf>

³⁴ A szepesiek nagygyűlése Kassán. *Szepesi Szövetség* XVIII. évf. (1938) 8. sz. 2. p.

különösen az a része, amely közvetlen tapasztalatai alapján össze tudja hasonlítani a magyar és a csehszlovák uralmat, a Magyarországhoz való visszatérést követeli. Ezt csupán olyan egyének ellenzik, akik Csehszlovákia történelmi országaiból csak nemrég kerültek a Szepességre és így annak lelkétől távol állanak. A leghatározottabban tiltakozunk az ellen, hogy ezek véleményét a szepesi németiség véleménye gyanánt tüntessék fel.”³⁵

A Szepesi Német Párt tagjainak többsége átigazolt a Német Pártba, erről tárgyalások folytak a két párt között. 1938 őszétől a helyi hivatalok, illetve a Német Párt részéről Andor Nitsch képviselőt több provokáció érte: 1939 őszén randalírozó német párti fiatalok házának ablakait betörték, 1939 telén Leopoldovba, majd később Pozsonyba internálták. Andor Nitsch községi tisztségeiről is lemondva, a közelettől teljesen visszavonult birtokára, illetve az általa is igazgatott Wetzterheim (Tátraszéplak) magas-tátrai üdülőhelyre.³⁶

Az önálló Szlovák Köztársaság megalakításának napjaiban a pártvezetés a következő nyilatkozatot tette: „A politikai viszonyok megváltozására tekintettel a Szepesi Német Párt leállítja tevékenységét. Késmárk 1939, március 15.”³⁷

Andor Nitsch a háború vége felé azt a véleményt képviselte, hogy a Szepesség az össznémet erőtértől és eseményektől való leválasztása, eltávolítása, a Szepesség kivonása a Karmasin-féle Német Párt befolyása alól a területet megóvná a kitelepítés katasztrófájától.³⁸ Ebben benne volt az a hiábavaló reménység is, hogy visszaállítják a polgári Csehszlovákia demokratikus berendezkedését.

³⁵ Uo. 3-4. p.

³⁶ Hudak i. m. 72. p.

³⁷ *Karpathen-Post* 1939. 11. sz.

³⁸ Hudak i. m. 74. p.

A NEMZETI IDENTITÁS ÉS AZ ETNIKUS TRADÍCIÓ VÁLTOZÁSAI ÉS SZIMBOLIKUS MEGJELENÍTÉSÜK SZINTJEI EGY SZLOVÁKIAI NÉMET KÖZÖSSÉGBEN¹

BEVEZETÉS

A mai Szlovákia legnagyobb – sokat hivatkozott – német közösségét a Felső-Bódva völgyi Mecenzéfen (Unter-, Obermetzenseifen, Nižny-, Vyšny-Medzev)² találjuk. A település kulturális-nyelvi értelemben interferenciális helyzete, a hangsúlyos magyar és szlovák etnikai környezet, a mecenzéfi mánták³ vaseszköz-gyártó szakmája, majd a hámoripar kényszerű leáldozása által megkövetelt mobilitás, a tágabb Szepesség „hungarus tudatú” német-sége és a Kiegyezés utáni magyarosítási törekvések a helyieket a szomszéd nyelvek és kulturális minták elsajátítására ösztönözték, illetve alkalmanként kényszerítették.

Értelmezésünkben Mecenzéf esetében nyomozható és elemeiben máig kitapintható egy olyan történeti beágyazottságú multiidentitás, többes kötődés, amely elegendő mobilizálható repertoárt kínált és kínál, hogy a közösség etnikus sajátosságait, kultúráját nem vagy csak részben feladva, konszenzusokat alakítson a többségi, államalkotó vagy éppen meghatározó nemzetekkel, politikai és nemzeti ideológiákkal.⁴ A változó keretekben ez az identitás újra és újra íródik, és jellemzően magán hordozza a különböző generációk eltérő tapasztalatait, affinitásait, lojalitáskényszereit is.

Joggal tehető fel a kérdés, miképpen lehet a terhelt múlt és németekkel szembeni averzió – mint a második világháború utáni Csehszlovákia bizonyos értelemben konstitutív identitáseleme – ellenére megmaradni és az etnikus tradíciót felvállalni és ápolni.

Megelőző kutatásaink során arra kerestük a választ, hogy történetileg miképpen alakult a többségi magyar, majd szlovák (és német) nemzethez, nemzeti ideológiákhoz való viszonyuk, többnyelvűségük milyen alkalmazkodási módokat tett lehetővé, és ennek milyen fenntartó mechanizmusai és derivátumai

¹ Készült az OTKA T34761 kutatási program keretében. A kutatást támogatta a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány és a marburgi Herder Institut e. V.

² A két település 1960 és 1999 között közigazgatásilag egybetartozott (Medzev)

³ A közvélekedés szerint a vásárokon gyakran feltett „*Bos maant aa?* (Was meint er?)” kérdésből származik a néprajzi csoport neve.

⁴ A magyarországi svábok kettős identifikációjáról ld. Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*. Budapest, 2002. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet

léteznek a helyi német közösség élettörténeteiben, narrációiban.⁵ Jelen tanulmányban a történeti akkulturációs folyamatokon túl az etnikai és kulturális identitás, a német hagyomány nyilvános megélésének, kifelé való megmutatásának és megjelenítésének legjellemzőbb recens mezőit kívánjuk bemutatni.

„HUNGARUS TUDAT”, REGIONÁLIS „CIPSZER” ÉS LOKÁLIS „MÁNTA” IDENTITÁS – AZ AKKULTURÁCIÓS FOLYAMATOK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

Alsó- és Felső-Mecenzéf⁶ etnikai összetételében a második világháborúig a statisztikailag befogható időben mindvégig meghatározó maradt a német elem.⁷ A magyar anyanyelvűek⁸ századfordulótól növekvő aránya a két település népességét összesítve nem haladta meg a 28%-ot. A magyaroknak legfeljebb 15-20%-a lehetett ide beköltözött vagy beházasodott.⁹ A magyar anyanyelvűnek iratkozók többi része helyi mánta volt, akik patriotizmusból és a valós nyelvi gyakorlat alapján regisztráltatták magukat magyarnak.

1860 és 1874 között virágzott a hámoripar, a jól szituált hámortulajdonosok fiaikat Budapestre küldték tanulni, akik jórészt kereskedelmi és hivatalnok pályákon helyezkedtek el. Előkelőnek számított, ha a jómódú családok és ma-

⁵ Ilyés Zoltán: Az 1938-as határváltozás és a Felső-Bódva-völgyi németiség (Mecenzéf, Stósz). In: Pásztor Cecília (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat – Várpalota, 2002, Nógrád Megyei Levéltár, 275-288. p.; Ilyés Zoltán: A meghittség narratívái: a költészet mint a múltközvetítés és a lokális identifikáció eszköze egy szlovákiai német közösségben. In: Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Debrecen, 2003, Csokonai Könyvkiadó, 297-308 p.

⁶ Felső-Mecenzéf etnikai összetétele annyiban volt sajátos, hogy a szlovákság arányának növekedése már a XIX. század elején is érezhető volt, 1890 után pedig a szlovák anyanyelvűek száma ugrásszerűen megnőtt. Ennek egyik oka, hogy a csődbe jutott, Amerikába kivándorló felső-mecenzéfi szegkovácsok többnyire szlovákoknak adták el házaikat és földjeiket. Az inkább agrár jellegű Felső-Mecenzéfen a rurálisabb életformájú szlovákság eredményesebben be tudott integrálódni. A szlovákság arányának növekedése másrészt összefüggésben van az adminisztratív szempontból ide tartozó, mintegy félórányi járásra levő Luciabánya fejlődésével. – Ilyés 2002 i. m. 279-280. p.

⁷ A részletes etnodemográfiai elemzést ld. Ilyés 2002. i. m. 277-282. p.

⁸ Az 1880 és 1910 közötti népszámlálásoknál az anyanyelvi kategóriát alkalmazták.

⁹ A századfordulótól házassági migráció indult meg a Rozsnyó-vidékről és a Csermonya völgyből az alsó-szepességi bányászvidék felé. Ez különösen érzékelhető Mecenzéfen. – Paládi-Kovács Attila: Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont megye példája) In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 59-68. p. 64.

gasabb rangú hivatalnokok egymás között magyarul beszéltek. A kiegyezéssel újabb lendületet vett a magyarosodás és magyarosítás. A Kultuszminisztérium 1868-ban megengedte ugyan a hat osztályos német népiskola működését, de a németországi tankönyveket már nem engedélyezte. Az iskolákat a következő évtizedekben fokozatosan magyar tanítási nyelvűvé változtatták. 1907-ben az Apponyi-féle iskolatörvény nyomán csupán az anyanyelvi órákat és - engedéllyel - a vallásoktatást tarthatták meg németül.

A XIX. század végére Mecenzéfen a magyar vált a presztízs- és a „hochdeutsch”-nál jobban beszélt irodalmi nyelvvé: a fokozatosan csökkenő német órászám miatt az elkövetkező generációk irodalmi nyelvként a magyar nyelvet ismerték meg és beszélték. A századfordulóra a népesség közel 3/4-e beszélt magyarul.¹⁰ A mánta dialektus az otthon, a szűkebb szülőföld nyelve maradt, ami felé a századfordulótól a nyelvészek és helytörténészek megkülönböztetett figyelemmel fordultak.¹¹ A magyarosodást és magyarosítást elítélő német helytörténészek szerint a szepesi és abaúji németeket a teljes beolvadástól a helyi dialektus óvta meg, amelyet egyes vélemények szerint a hungarus tudatú, német nemzeti identitását elvesztő értelmiség egyfajta penitenciaként ápol.¹² A szepesi dialektusok, az alsó- (gründler) és felső-szepességi, a mánta, a buléner (dobsinai) a magyar állampatriotizmussal maximálisan azonosuló szepesi németek „Heimat-nyelve”, lokális érvényességű „szülőföld-nyelve” maradt. A *diglossziának* ebben a sajátságos esetében az „emelkedett”, E nyelvi változat (itt a magyar irodalmi nyelv) és a „közönséges” K változat (itt a mánta dialektus) két különböző nyelv bázisán reprezentálódik.¹³

Majdnem mindegyik szepesi városnak volt dialektusban alkotó költője, írója. A XIX. század végétől egyre több autodidakta rimfaragó verse jelenik meg helyi kiadványokban, füzetekben. Mecenzéf leghíresebb, nyelvjárásban író költője (Mundartdichter) Peter Gallus római katolikus lelkész volt.¹⁴

Az előrehaladott magyarosodás ellenére a korabeli tendenciáktól eltérően Mecenzéfen csak alkalmi névváltoztatásra, névmagyarosításra került sor. A mecenzéfiak hungarus tudatát, patriotizmusát jól példázza a millenium esz-

¹⁰ Ilyés 2002. i. m. 277-279. p.

¹¹ I. d. Gedeon Alajos: *Az alsó-mecenzéfi német nyelvjárás hangtana*. [Magyarországi német nyelvjárások I.] Budapest. 1905

¹² Kauer, Josef – Schürger, Johannes – Wagner, Klement (szerk.): *Unter- und Ober-Metzzenseifen, Stoß. Unterzips - Ostslowakei. Drei Selbstständige deutsche Gemeinden bis zur Vertreibung nach 1945*. h.n., é. n., Arbeitskreis Bodwatal. 259. p.

¹³ Vö. Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, 1995. Osiris-Századvég, 79. p.

¹⁴ Helyi kultuszáról ld. a „Szülőföld szemiotizálása” c. fejezetet.

tendéjében készült és az első település (Dörfl) helyén felállított német és magyar feliratú emlékmű szövege.¹⁵

A kulturális kontakthelyzetben és a kereskedelmi- és munkamigrációkon túl a beházasodások is hozzájárultak a magyar kulturális/nyelvi minta helyi fennmaradásához. A mecenzéfi mánták egy részének magyarosodása még 1920 után sem szűnt meg, illetve megmaradt a többnyelvűség és a magyar szimpátia.¹⁶ A csehszlovák népszámlálásokkor nem várható mértékben vallották magukat magyarnak a két község lakói.¹⁷

A Bódva felső völgyében a kisantant létrejöttével, a kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzettel, valamint a cseh ipar konkurenciájával felerősödő gazdasági marginalizálódás és pauperizálódás – bár indított különféle alkalmazkodásokat (pl. németországi munkavállalás, kocsmabérlés Kelet-Szlovákia számos településén) – a baloldali felé vitte a helyiek széles rétegeit, oly módon, hogy ez nem halványította el adott esetben a magyar identifikációt, a korábbi magyar államnemzet és adminisztráció iránti hűséget. A baloldali politikai identifikáció mellett jelen volt az 1930-as évekre fokozatosan gyengülő helyi bázisú, magyarokkal rokonszenvező és döntően evangélikus szellemiségű Szepesi Német Párt (Zipser Deutsche Partei), majd a német kultúra védelmére, a munkahelyek biztosítására koncentráló, nemzeti, autonomista, antimarxista és keresztény retorikájú Kárpáti Német Párt (Karpatendeutsche Partei). E két utóbbi párt jelezte a helyi közösség – jórészt generációsan tételeződő – nemzeti identitásban jelentkező elkülönböződését és belső diszkontinuitását is.¹⁸

Az 1938-as bécsi döntés után szenvedélyesen harcoltak Magyarországhoz való csatolásukért. A bécsi döntés nyomán a bódva-völgyi német települések bizonyos mértékben *magyarónokra* (*Magyaronen*) és *német pártiakra* hasadtak. Ez, mint láttuk, generációs kérdés is volt: az első világháború után felnőtt egy már német iskolákban, főiskolákon tanult nemzedék (többen tanultak a Szudétavidéken), akik az ifjúsági szervezetekben, sport- és kulturális egyesületekben, a népiséget kutató és azt megmenteni kívánó szervezetekben (pl. Wandervogel) megéreztek a birodalmi német öntudatot, és már nem munkált ben-

¹⁵ A szöveget ld. a „Szülőföld szemiotizálása” c. fejezetben.

¹⁶ Paládi-Kovács i. m. 64. p.

¹⁷ Ennek entuziasztikus bemutatását ld. Kászonyi Ferenc: Egy különös nemzetiségi kérdés. *Magyar Szemle* II. évf. (1928) 8. sz. 351-357. p. 355.: „A mecenzéfi mánták magyarhűsége pedig egyszerűen megható. Ez a hatszáz év óta itt lakó nép, mely mindig együtt örült vagy szenvedett a magyarokkal, a magyar statisztikákban német közszégeként szerepelt, s a csehek alatt a szintén mánta Felsőmecenzéffél és a stószí gründlerekkel együtt magyarnak vallotta magát.”

¹⁸ Ld. az előző, „A Szepesség a szepesieké” c. tanulmányt.

nük a magyar patriotizmus. A két világháború közötti szudétánémet befolyás identitásmegegyező, disszimilatív hatású volt, amelynek reminiscenciáit a mai közösségekben is érezni lehet: viszonylag erős az egyesületi élet és a kulturális önszerveződés; a lokális repertoárral, örökséggel, értékekkel szemben/mellett egy össznémet örökség helyi megszerkesztése és képviselése is megjelenik.

Az 1938-39-es a határkorrekciót követelő, utóbb hiábavalónak bizonyuló tiltakozásokkal, tüntetésekkel egy sajátos kétirányú diskurzus indult meg. Az újonnan kijelölt határ megváltoztatását óhajtó felfűtöttségben „befeled”, illetve „hazafeled”, azaz a helyi közösségekben és a magyarok vagy magyar tudatú cipszerek felé egy Magyarországról, illetve a visszacsatolt területekről „importált”, túlfűtött retorikájú, irredenta-revizionista, spontán ritualizált diskurzus aktivizálódik, amelyben a helyiek magyar öntudatukat hangsúlyozzák („magyar lett most a mántából”), és abban bíznak, hogy az Eszterházy János vezette magyar párt képviseli érdekeiket („Eszterházi el megy majd, mond az igazságod”).¹⁹

A Karmasin Volksgruppenführer és államtitkár elleni „merénylet” nyomán, majd a helyzet megváltoztathatatlanságának tudatában megindul egy „kifeled” irányuló öngazoló, német népiségüket hangsúlyozó, de gazdasági érdekeiket nem elfedő diskurzus is. A mecenzéfi eseményekre hevesen reagáló pozsonyi Grenzbote „kommunisták, magyarónok és cigányok, valamint hazaárulók és terroristák” merényletéről írt. A mecenzéfiiek erre a „szepesi mozgalmakról mindig pártatlanul író Szepesi Híradóban” közöltek választ: „.... A bécsi döntés után kétségbeesztő helyzetbe kerültünk. Utolsó értékesítési helyeinktől megrabolva, elzárva az összes országúti és vasúti kapcsolattól, biztos elnyomóródás előtt állunk. Küldöttségeink, amelyeket Kassára, Prágába és Berlinbe menesztettünk soha nem a politikumot hangsúlyozták, egyedül és kizárólagosan a gazdasági okokat. Ennek ellenére a kárpáti németek félreértettek és a népiség elárulóinak neveztek bennünket. Nyomatékosan hangsúlyoztuk, hogy német népiségünkre éppúgy büszkék vagyunk, mint minden igazi (sic!) német, szobáinkban majdnem mindenhol ott függenek őszintén szeretett vezé-

¹⁹ A helyiek által megőrzött *Janner 1939* című, röpirat-tömörségű, megejtően döcögős magyar vers, amely ebben az első bécsi döntés utáni, az újonnan kijelölt határ korrekcióját óhajtó eu-főriában született (eredeti helyesírással): *Gyertek ide Mecenzéfi Mántak, fujatok dalohyátok egy szép magyar notat. Nem lesz több gumibot, megszűnt arulástok. Eszterházi el megy majd, mond az igazságod. kiszakított Karmasintol, magyar lett most a mántából. Szegény Mánta megérdemli, hogy az Isten megsegíti. Kiszzenvedet, de kitartot, mert a magyar Istenébe bízot. Eszterházi soká élyen, földvidéki büszke népnél. Eszt kiáltja most a Mánta, földvidéki magyarságra.*

rünk Adolf Hitler képei, de tovább akarunk élni és német szorgalmunkkal és munkánkkal továbbra is megbecsülést szerezni.”²⁰

Az elsőrendűen gazdasági motiváció mellett érezhetően azonban történeti-kulturális beidegződések és minták is húzódtak a mecenzéfiak 1938-39-es magatartása háttérében. A mánták egyfelől a magyar államnemzettel és patriotizmussal kötött adaptív konszenzust vállalhatónak és hasznosnak tartották a maguk szempontjából, másrészt az akkori szlovák államot, illetve a szlovákiai német érdekképviselőket nem gondolták annyira hatékonyak, hogy égető gazdasági gondjaikat megoldja. A történetileg erős *hungarus tudatnak*, mint státuszkompenzációnak eredményességébe vetett hitük találkozott a magyarországi nemzeti elit és a „hungarus beamter” hagyományú cipszer származású szakértelmiség nosztalgikus szimpátiájával és revíziós diskurzusával.²¹

Az 1930-as évek végén a fenti eseményekkel párhuzamosan Szlovákia autonómiájának kikiáltása után betiltott kommunista pártszervezetekből átszívargás indult meg a nemzetiszocialista hangoltságú, Franz Karmasin vezette Német Pártba (Deutsche Partei). 1943-tól azonban egyre többen ábrándultak ki a német irányvonalból, majd a németek ellen harcoló partizánegységekben tevékenykedtek.²² Ez is oka lehet annak, hogy Mecenzéfet csak részlegesen érintették a Beneš-dekrétumok nyomán életbe léptetett kitelepitések, így Szlovákia legnagyobb németajkú közössége maradhatott.²³

A második világháború utáni évtizedeket a vegyes házasságok terjedése, a német közösség nyelvi preferenciáinak fokozatos átrendeződése és nyelvváltása (a dialektus és az irodalmi német nyelv háttérbe szorulása) és nemzeti identifikáció évszázados mintájának további módosulása jellemezte.

²⁰ „Wie es in Metzenseifen zuing” *Szepesi Híradó* 76. évf. 51. sz. 1938. december 17. 1-2. p.

²¹ A bécsi döntés után felerősödött a Magyarországon illetve a visszacsatolt részekben élő Szepesből elszármazottak politikai és kulturális aktivitása. 1938. november 16-án tartották első összejövetelüket a kassai szepességiek, megalakítva a Szepesi Szövetség kassai csoportját, és követelve a Szepesség lakóinak önrendelkezését. (*Kassai Újság* 1938. november 17. 5. p.) A november 20-án szervezett kassai „manifesztációs nagygyűlésről” ld. az előző. „A Szepesség a szepesieké” c. tanulmányt.

²² Kauer – Schürger – Wagner i. m. 213-214. p.

²³ Pariková, Magdaléna: Die Identität der karpatendeutschen in der Slowakei Anhand des Beispiels eines Ostslowakischen Dorfes In: Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében (A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban)*. [A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia előadásai.] Békéscsaba-Debrecen. 1998. Magyar Néprajzi Társaság. 471-476. p. 476.; l.d. még „A Szülőföld szemiotizálása” c. fejezetet.

1991-ben Mecenžéfén 3871 lakosból 675 (17%) vallotta magát német nemzetiségűnek.²⁴ Különbőféle becslések azonban feltételezik, hogy a lakosság 50-70 százaléka német származású.²⁵ 2001-ben a már Felső-Mecenžéftől különvált Alsó-Mecenžéf 3667 lakosából 497 fő vallotta magát németnek (13,6 %). Annak ellenére, hogy a 2001. évi szlovákiai népszámláláskor a Kárpáti Német Egyesület aktivistái többek között a „*Bekemme dich deiner Identität!*” (Vall meg identitásodat!) feliratú és egy régi vashámort, illetve egy egykori Rákóczi-viseletben pompázó párt ábrázoló plakáttal igyekeztek a német identitás megvallására sarkallni a helyiek szélesebb rétegeit, az 1991. évi eredményekhez képest sokkal kedvezőtlenebb arányszám született. Ennek oka, hogy sok idősebb ember halt meg 1991 óta és a „*fiatal mecenžéfiak már nem egyértelműen identifikálják magukat egykori német származásukkal.*”²⁶ A mai Szlovákia vélhetően egyetlen német többségű városaként a hivatalos népszámlálási eredmények alapján nem teheti ki a 20 százalék feletti arányban élő kisebbségeket megillető kék színű kiegészítő helységnévtáblát. „*2001-ben jobb eredményt vártunk, de rosszabb lett: a németek számaránya visszaesett 13,6 százalékra. Mi ennek az oka? A fiatalság elveszítette az utat a németiséghez: amit az iskolában kaptak, az mind kevés volt. A német csak idegen nyelv maradt a számukra... A mindennapok nyelve sajnós a szlovák marad. A mántát pedig sajnós már csak a nagyszülők közvetítik, mert nagyon sok a vegyes házasság. Az asszimiláció tovább folyt...*”²⁷ „*A fiatalok között vannak olyanok, akik nem tudnak németül. Mert a helyzet az, hogy minden család úgy van, hogy a szülők egyike tud németül – vagy az anya, vagy az apa. Ha az anya mánta, akkor a gyerekek is tudnak. De ha fordítva van, akkor a gyerek már csak szlovákul beszél. Így gyakran szlovákul beszélgetnek egymással. És kár lenne, ha a nyelvjárásunk tönkremenne. Mert ha a fiatalok nem beszélnek, akkor vége. Ezért szeretnénk, ha már együtt vannak, hogy beszéljenek egy kicsit mántául. De nincs mindig így. Sajnos.*”²⁸

1989 után csupán 6-7 család vándorolt ki Németországba. 1993-95-ben sokan beadták a kivándorlási kérelmet, de a német hatóságok – mondván, hogy Szlovákiában már nem üldözik a németeket – nem támogatták a kitelepülést.

²⁴ Bodnár Mónika: *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században*. Komárom-Dunaszerdahely, 2002. Fórum Társadalomtudományi Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 59-60. p.

²⁵ Uo.60. p.; <http://slovakia-online.com/medzev.htm>

²⁶ <http://slovakia-online.com/medzev.htm>

²⁷ W. B. Az interjút Petrán Zita készítette 2002. szeptember 30-án.

²⁸ V. B. Az interjút Petrán Zita készítette 2002. október 12-én.

KARPATENDEUTSCHER VEREIN

A szlovákiai Kárpáti Német Egyesületet – egy rövidéletű 1970-es előzmény után – a németországi Kárpáti Német Honfitársi Szövetség (Karpatendeutsche Landsmannschaft) hathatós támogatásával 1990. szeptember 30-án alapították a mecenzéfi Sűgő-völgyben (Dombochtal). Statútuma szerint olyan „(cseh)szlovákiai állampolgárok kulturális-társadalmi egyesülete, akik magukat német nemzetiségűnek tartják, német származásúak vagy német anyanyelvűek, valamint olyan polgárok, akik a német kultúrkörhöz érzik magukat közel. Pártok és felekezetek feletti egyesület, melynek fő célja a kölcsönös megértés szellemének, a népek, nemzetiségek és etnikai csoportok közötti tolerancia ápolása, és az egyesült Európához való tartozás szellemében a nyelvi és kulturális tradíciók respektálása.”²⁹ Az egyesület helyi csoportja jól szervezett: Mecenzéfen 1992-ben 276, 1999-ben 518 és 2002-ben 530 tagja volt, ami meghaladja a magukat német nemzetiségűnek regisztráltak számát. A Kárpáti Német Egyesület keretében sokrétű hagyományápolás, németországi kapcsolatépítés, gazdasági aktivitás, publikációs tevékenység (havi megjelenésű periodikájuk a *Karpatenblatt*) és „identitätsmenedzsment” folyik.

A Egyesület keretében működő csoportok közül a leglátványosabb és legelismertebb a „Goldseifen”³⁰ énekkar, amely a németországi Landsmannschaft és a szövetségi Belügyminisztérium segítségével megvásárolt és kialakított, és az Egyesület által fenntartott helyi „német házban”, a „találkozások házában” („Begegnungshaus”) tartja próbáit. Repertoárjában a helyi mánta dalok mellett német műdalok és alkalmanként magyar és szlovák énekek is szerepelnek. A kórus vezetője egy Stószról járó képzett karnagy, aki harmonikán kíséri az énekeket. (A német kórus mellett működik egy szlovák énekeket előadó egyházi kórus is.) Az előadott dalok arányában folyamatos az eltolódás a német műdalok felé, a mánta repertoár visszaszorulni látszik. A gyakran többszólamú dalok begyakorlása és előadása mind a kórusvezetőtől, mind a zömmel idős tagoktól nagy odafigyelést igényel.

Az egyesület által szervezett honfitársi találkozók, a Késmárkon, Pozsonyban tartott német nemzetiségi folklór fesztiválok, a regionális német szervezetek találkozói (pl. Bodwatreffen), valamint az iskola tanévzárói, a jelentősebb sportesemények lehetőséget kínálnak a megzenésített „Mundartdichtung” repertoár eléneklésére is. Ezeken a helyi ünnepeken és a vers- és prózamondó versenyen-

²⁹ http://www.schmiedshau.de/Schm_Heute/kdv.htm

³⁰ Az egyik, egykor sok hámost működtető patak neve.

ken mutatják be az iskolások az év közben megtanult német verseket, prózai szövegeket. A Kárpáti Német Egyesület tagjainak javaslatára újabban nemcsak irodalmi német nyelvű, hanem nyelvjárásban született műveket is előadnak, köztük Peter Gallus nyelvjáráskölteményeit.

A Kárpáti Német Egyesületben folyó énekkari, zenekari hagyományörző munka lehetőséget kínál a fiatalabbak számára is a nyelvjárás ápolására: „*Mi az énekkarban csak a nyelvjárást használjuk. Megtanuljuk a német dalokat, hogy megismerjük a német lelket. Máskor ünneplünk egy kicsit. Eközben mindig ápoljuk a német nyelvjárást...Nálunk a nyelvjárás nincs veszélyben, csak a gyerekek és a fiatalok körében. Volt a mi időnkben is olyan, hogy nem volt német iskola, de a nyelvjárást mégis megőriztük.*” „*A fiatalokkal nehezebb volt, mert nem bírták a nyelvet. De 1992-ben megengedték, hogy az iskolában tanuljanak németül 6 órában. De szerintünk ez kevés ahhoz, hogy nyelvjárásunkat, a német kultúrát a gyerekekhez közel hozzák: e kapcsolatot a fiatalság elvesztette...Énekkarunk elismert, mert a tagok még jól beszélnek németül, mert német iskolákba jártak. A mai fiatalokkal nem ez a helyzet. A fiatalok eljönnek az egyesületbe, de ha már van ott 1-2 tag, akik szlovákok, akkor rögtön átkapcsolnak a szlovákra. Ezáltal elhanyagolódik nyelvünk.*”³¹

A Kárpáti Német Egyesület tagjaiként a német tanárok az iskolában szervezik a különböző korosztályok szerint alakított hagyományörző táncsoportokat. A kisiskolások táncsoportja a „*Wilde Buben*”, a német kultúra iránt érdeklődő fiatalok a „*Schadiradtam*” nevű táncsoportba tömörülnek³², ahol kb. 30 fiatal mutatja be a régi mecenzei táncokat a különböző bálokon vagy honfitársi találkozókön. A „*Schadiradtam*”-nak van saját zenekara is – „*Die Ameisen*”. Az 1991-es megalakulás óta már közel 100 fiatal váltotta egymást ebben a táncsoportban.

Az énekkar rendszeresen részt vesz a magyarországi Rátkán szervezett nemzetiségi találkozókön. 2001-ben a „*Goldseifen*” kórus a hagyományörző csoportok ilyenkor szokásos felvonulásán egy olyan mánta dalt énekelt, amelynek egyes strófái sajátos felvidékiek intonálású magyar nyelven hangoztak el.³³ A magyarországi fellépésekre olykor magyar dalokkal is készülnek. A kultúrműsor kezdetén közülük többen a helyeikkel együtt énekelték a magyar himnuszt. A találkozókön a kórus tudatosan önkorlátozó volt: 6 dallal készültek,

³¹ J. Q. A felvételt Petrán Zita készítette 2002. szeptember 30-án.

³² A „*Schadiradtam*” egy régi mecenzei tánc ritmusa.

³³ „...Alle tók fisóln, alle tók fisóln, da teöbl soll di schbigamotta hüoln.// Minden nap csak bap, minden nap csak bap, a frász fogya meg az anyossomat.” – közli: Urbancová, Hana: Piesňová tradícia nemcov v Medzeve. *Slovenski Narodopis* XLV. évf. (1997) I. sz. 45-61. p. 54.

de csak hármat adtak elő. Rendszeresen programjukba illesztik ugyanis a borkóstolást és -vásárlást, megemlékezve őseik munkamigrációiról: a hegyaljai földmunkásokat nem véletlenül hívták itt *mecenzéfe*eknek.³⁴

A SZÜLŐFÖLD SZEMIOTIZÁLÁSA

Mecenzéfen a második világháború nyomán bekövetkező részleges kényszermigrációval, a modernizációs folyamatok felerősödésével és a felfokozott társadalmi mobilitással a szülőföld (Heimat) térképe átrajzolódott, kulisszái átformálódtak. Az emlékezés folyamában a szülőföld (emlék)képe mind az új hazába integrálódók, mind az otthon maradottak körében fennmaradt, illetve rendre újrakonstruálódott. A szülőföld kulisszáinak, toposzainak megszerkesztése, belajstromozása az elmúlt évtizedekben a német kisebbség marginális helyzete ellenére is szüntelenül folyt: az indigóval sokszorosított helyi emlékezetmegerősítő antológiák³⁵ vagy a nyugaton kiadott Heimatbuch-ok³⁶ széles receptív emlékezet-, illetve interpretív-közösséghez jutottak el. A szülőföldről szóló versekben, dalokban keveredik a (múltba való) elvágódás és a honvág ambivalens érzületvilága. A helyben maradt közösség idősebb tagjai számára a szülőföld versekben megrajzolt, dalokban megénekelt imaginárius tere éppúgy egyfajta menedék, mint az 1000 kilométerrel nyugatabbra élő egykori honfitársaiknak.

Jan Assmann Pierre Nora nyomán hangsúlyozza a tér szerepét a kollektív és kulturális emlékezőtechnika esetén. Az emlékezés és identitástermelés kultúrája a természetes és urbán térbe egyaránt plántált és plántál jeleket. A helyi „szülőföldköltészet” anyagát vizsgálva szembeötlő, hogy a kulturális emlékezet közegétől az egész Felső-Bódva menti régió természeti és épített környezete („das Ländchen der Mantaken”) szolgál, mintegy összességében jellé válva, szemiotizálódva.³⁷ Ezen túl azonban a helyi közösség és elszármazottak számára az egykori hámorok, épületek, egyes emlékművek, síremlékek, kereszték is jelentőségteljesek, és önmagukban is a szülőföld szemiotizálását és a „Heimat-palimpszeszt” jelentéstulajdonító újraolvasását példázzák. Ezek közül több az identitásmegerősítő, afirmatív jel, mások a közösség legitimitását

³⁴ Bencsik János: *Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII-XX. században*. Miskolc – Tokaj, 1993, Herman Ottó Múzeum, 322-323. p.

³⁵ Ld. Gedeon. Edith: *Historisches und Gedichte*. [kézirat] é. n.

³⁶ Ld. Guzsak. Ladislav (szerk.): *Bergstädte der Unterzips*. Stuttgart, 1983. Arbeitskreis Unterzips: Kauer – Schürger – Wagner i. m.

³⁷ Vö. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999. Atlantisz Könyvkiadó, 60. p.

és szimbolikus védelmét (partizánemlékmű) vagy az emlékezést és a lojalitást szolgálták és szolgálják (Dörfl).

A Mecenzen működő korábbi 140 *hámból* jó, ha kettő működőképes. Egy hámbot az egykor Rudolf Schuster államfő szülei által lakott, és múzeum-má átalakított ház udvarán állítottak fel. Az eltűnő tradíció ellenére a közösség nyelvjárásköltészetében, hagyományápolásában és kulturális emlékezetében rendre újratermeli a szakmai specialista mecenzei hámbokovás „archetípust” és identitását. Mindenkinél vannak emlékei és történetei a vízzel működtetett hámbok jellegzetes kopogásáról, a hámb tűzhelyeinél, dolgozó eres kezű nagyapákról, a mára már csak a tavak mélyedései által jelzett családi hámbokról. Ez a hagyomány a környező – mára jórészt teljesen eltűnt – német közösségek felé is mint „differentia specifica” működött és működik.

A Dörfl nevű határreszen 1896-ban felállított öntöttvas emlékmű a helyiek szerint a történelmi Magyarország egyetlen német feliratú milleniumi emlékműve.³⁸ A recens identitásdiskurzusokban a „magyar olvasat” mint hivatkozás, illetve referencia nem képvisel jelentős szerepet. A településről készült monográfiákban és a honlapon³⁹ is valamiféle kuriózumként jelenik meg, inkább mint műemlék, jelentőséggel felruházott „locus”, az östelepülés helye a lényeges.⁴⁰ Az idősebb helytörténészek, a település története iránt érdeklődő magyarul is beszélő mánták, ismerik a „magyar olvasat” történeti háttérét és családtörténeti emlékeit is. A magyar értelmezésmező a fiatalabb korosztálynál érthetően jórészt árnyékban marad.

Sajátos „ösbünre” emlékeztető mementó az 1919-ben kivégzett 21 *cseh legionárius emlékműve* az alsó-mecenzei temetőben. A szokatlan melankóli-

³⁸ *Milleniumi emlékek 896-1896 / A karddal szerzett, / a kereszttel fenntartott / és a munka által felvirágozott hazán legyen Isten áldása. / A hagyomány szerint itt volt bölcsője Mecenzei városainak. Az ösök iránti kegyeletből a hálás unokák. (magyarul) Zur Erinnerung an den tausendjährigen Bestand unseres geliebten Vaterlandes Ungarn. Im Jahre 1896 gewidmet von den Bürgern der königlich-privilegierten Bergstadt Untermetzenseifen. (magyar fordításban: Szeretett szülő hazánk Magyarország 1000 éves fennállásának emlékére. Krisztus 1896. esztendejében állították Alsó-mecenzei szabad-királyi privilegizált város polgárai.) Wir weihen dies Monument dem Boden: wo unsre Ahnen, kleine Schar, einst Gottes Gnade erhielt von Oben, fromm durchzuleben viele Jahr. Ach lass uns diesen platz jetztküssen, wo unsrer Väter Dörfchen stand! Den Grundstein legten sie, wir wissen, zu unserer Stadt mit eigener Hand. (magyar fordításban: Ezt az emléket annak a Földnek szenteljük, / ahol ösaink kicsiny serege, / az Úr kegyelmét megkapta föntől, / hogy jámborul élhessen sok esztendő. / Óh, csókoljuk meg ezt a helyet, / ahol atyáink faluja állt! / Városunk alapkövét, mi tudjuk, ők rakták saját kezükkel.)*

³⁹ Guzsák i. m. 393. p.: www.metzenseife.de

⁴⁰ A Dél-Szepességről készült regionális monográfiában nem említi a szerző, hogy az emlékmű egyik oldalán magyar felirat van. – Guzsák. i. m. 393. p.

át sugárzó emlékmű neoklasszicista megkomponáltságából adódó hűvössége, visszafogott pátosza és elkülönült, zárt egysége valahogy idegenszerű a Mecen-zéfen jórészt öntöttvas síremlékekhez szokott szemnek. 1919-ben sok mecen-zéfi képviselte azt a véleményt, hogy a növekvő gazdasági gondokra a Magyar-országhoz való csatolás lenne a megoldás, és ezt a helyi Kun-adminisztráció nacionalista retorikája és cseh-ellenessége is erősítette. Mivel a tanács hatalom a Párizsban kijelölt határokat nem fogadta el, a mánták magyar patriotizmusa és egy részük kommunista érzülete nem zárta ki egymást. A helyi emlékezet őriz olyan titkos, belső olvasatokat, miszerint a cseh legionáriusok halálában nem-csak a magyar vöröskatonák, hanem a helyiek is felelősek voltak.

Az emlékmű egyszerre utal(hat) a kommunizmussal és a magyarokkal való együttműködés történeti terhére, ugyanakkor a szlovák autonomista fellángolások idején a cseh elnyomás és hegemonia elleni fellépésre, és a proletár internacionalizmus értelmezési keretében a cseh burzsoázia elnyomó hadserege elleni harcra. Lehetőséget ad arra, hogy a különböző történeti korszakok nemzeti-ideológiai intenciói alapján hangsúlyokban eltérő olvasatok szülessenek. A többségi szlovákságban az emlékmű által megidézett esemény mindenesetre nem a radikális eltávolodást konnotálja. A tömeggyilkosság évfordulóin, emléknapjain a helyi, regionális és országos politikusokon kívül eljönnek a kassai cseh közösség képviselői is. Az itt eltemetett cseh legionáriusok mára ártatlan áldozatokká stilizálódtak a közösség emlékezetében, éppúgy mint a második világháborús dezertőr magyar katonák, akiknek rozsdás vaskeresztjeire és lassan elsimuló sírdombjaira valakik még most is tesznek virágot.

A templom mögötti árnyas főtéren találjuk a *partizánemlékművet*, rajta a partizánként elesett felső- és alsó mecen-zéfiak neveivel. 1944-ben a németek által Szlovákiára kényszerített szerződés értelmében minden, a szlovák hadseregben szolgáló és sorköteles németet a Waffen-SS-be kellett besorozni. A kommunista érzelműek és akik nem akartak Hitler seregében harcolni, bevetették magukat a környező erdőkbe. A felső-mecen-zéfi kommunista Michael Schmotzer és Viliam Müller börtönből való kiszabadulásuk után megalakítottak a „Thälmann partizáncsoportot”.⁴¹ A kb. 50 emberből álló csoport a 4. Ukrán front-hoz tartozott, és feladata volt, hogy szabotázsakciókkal akadályozza a németek vasúti és közúti utánpótlását.⁴² 1945-ben a szovjet hadsereg bevonulása nyomán az otthon ma-

⁴¹ Gabzdilová, Soňa: The changes of attitudes of German minority in Slovakia in course of World War Second. *Človek a spoločnosť* V. évf. (2002) 1. sz. Internetes forrás: <http://www.saske.sk/cas/1-2002/gabzdilova-stud.html>; Eiben, Anton: Daten zur Geschichte Metzenseifens. Internetes forrás: <http://metzenseifen.port5.com/hist>

⁴² Rudolf Ruzbarsky (sz. 1914) közlése nyomán.

radt mecenzéfiak közül 170 embert vittek kényszerrel a Szovjetunióba – köztük egykori illegális kommunistákat is: 45-en nem tértek haza.⁴³ A korabeli viszonyokra jellemző, hogy több partizánt, mint népi németet gyűjtőtáborokba vittek, ahonnan csak nagy nehézségek árán szabadultak ki.

A közösség emlékezetébe és identitásába (és egyben a (cseh)szlovákiai közvélemény történeti tudatába) a helyi kommunista vezetők nagyon tudatosan építették be a partizánharcokban való – igaz, csak a helyi németek egy csekély részét érintő – részvételt.⁴⁴ Ez a ma Szlovák Nemzeti Felkelésként ünnepelt náci- és németellenes felkelés a modern Szlovákia és a szlovák önállóság egyik rendszereket átívelő „alapítómítosza”. Az ebben való tevőleges részvétel mintegy felmenti és védi a helyi németeket a jogfosztó Beneš-dekrétumok hatálya alól, egyenjogú tagként emeli be a szlovák nemzeti közösségbe, és az eredményen „magyarón gyökerű” németellenességet is igazolja.

Az alsó-mecenzéfi központi temetőben a lakótelepi negyed felé vezető temetői útról jól látható helyen pár évvel ezelőtt szimbolikus sírt avattak *Peter Gallus* (1868-1927) dialektusban író költő emlékére. A mecenzéfi dialektusköltészet máig legismertebb alakja egy hármorkovács fiaként Rozsnyón végezte el a gimnáziumot és a római katolikus szemináriumot. 1904-től haláláig magyar környezetben, a Losonc melletti Rapon (Rapovce) volt római katolikus lelkész. Szabadidejében mecenzéfi dialektusban írt verseket, amelyekből 14 maradt ránk, többet a közösség ma is énekel.⁴⁵ A Kárpáti Német Egyesület helyi csoportja szervezésében Mindenszentek ünnepe előtt, különbusszal rendszeresen felkerekedik költőjük Rapon levő síremlékét és kis műsorral emlékeznek meg róla, a síron koszorút helyeznek el. A kibocsátó közösségtől távol eltemetett, a dialektus megtartásában érdemdús személyiség emlékének „közelítése”, egyfajta identitástermelés és -megerősítés részeként, a mánta tájnyelvi hagyomány, tágabban a német etnikus tradíció ápolására és felvállalására szólít fel.

FELEKEZETISÉG, KRIPTOPROTESTANTIZMUS, LITURGIKUS NYELVHASZNÁLAT

A mecenzéfiak a katolikus egyházzal és egyházigazgatással szembeni ambivalens viszonyát meghatározta évszázados küzdelmük a földesúri jogokat gyakoroló járszói premontrei prépostsággal. A reformáció idején a Felső-Bódva völgyi német

⁴³ Eiben i. m. : Kauer – Schürger – Wagner i. m.

⁴⁴ Ld. Schuster, Rudolf: *Bol som pri tom*. Bratislava, 1989. Ústav marxizmu-leninizmu

⁴⁵ Roob, Josef: *Novellen und Gedichte eines Karpatendeutschen*. Martin, 1993, Neografia, 111-112. p.

települések a Szepesség városaihoz hasonlóan a lutheri tanokhoz csatlakoztak. A premontreiek a kései XVII. században tértek vissza, ennek a körülménynek és a kolostorközpont közelségének is köszönhető, hogy Mecenéz a többi gründler településtől eltérően teljes számban ismét katolikussá vált. Felső-Mecenézén 1778-ban a rozsnyói püspök rendeletére bontják le az evangélikus imaházat, az utolsó evangélikus pap Merénybe (Wagendrüssel, Vondrišel, Nálepko) menekült, és a maradék mecenézi evangélikus híveknek a szepesremetei (Mníšek nad Hnilcom, Einsiedel) erdőben tartott istentiszteletet.⁴⁶

A felső-magyarországi bányavárosok birtokába tartozó településeket az újkorban külön is megerősítették bányavárosi minőségükben (Stósz 1638, Alsó- és Felső-Mecenéz 1728), ami elméletileg védelmet nyújtott a nemesiség, a hatóságok és a földesúri joghatóságot rendületlenül tovább érvényesíteni kívánó premontrei rend túlkapásai ellen.⁴⁷ 1831-ben az állandó összetűzések nyomán Alsó-Mecenéz keresztülvitte, hogy az 1804-ben alapított Kassai Egyházmegyéhez kerüljön⁴⁸, míg Felső-Mecenéz a Rózsnyói egyházmegye és így a jászói premontrei rend juriszdikciója alatt maradt. A helyiek emlékezetében megőrződött, hogy míg Alsó-Mecenézfőre a „fekete barátok”, Felső-Mecenézfőre a „fehér barátok” jártak. A jászói premontrei rend földesúri joghatóságának – amely ellen a mecenéziek régi bányavárosi privilégiumaikra hivatkozva évszázados harcot folytattak – végérvényesen 1848-ban lett vége.

Az idősebb generáció vallásosságában, a liturgikus cselekményekben való részvételében felsejlenek a Szepesség-szerte elterjedt kriptoprotestantizmus elemei. A mecenéziek ritkábban gyónnak és járulnak a szentáldozáshoz, mint a környező szlovák települések katolikus lakói. A régieknél a keresztvetés is más volt: homlokukra, szájukra és szívük felé vetettek kis keresztek, úgy mint azt a katolikus hívek az Evangélium felolvasása előtt teszik. A helyiek ezt is protestáns hagyományként értelmezik. Az elmúlt két évtizedben érkezett „rusznyák papok” vérmérséklettől és nemzeti beállítódottságtól függően nehezményezik is a mánták egy részének passzívabb részvételét a liturgikus eseményeken. A racionálisabb vallásgyakorlás a többségi katolikus szlovák közösségektől eltérő módja az elkülönbözödést szolgáló, önmagukat megerősítő, affektív hagyomány: „*mi úgy gyakoroljuk a vallásunkat mint a protestánsok*”, „*nem szenteskedünk annyira, mint a szlovákok*”.

⁴⁶ Guzsak i. m. 393-394. p.

⁴⁷ Eiben i. m.: Guzsak i. m. 377. p.

⁴⁸ Alsó-Mecenéz mint a Kassai Egyházmegye, Szepsi főesperességének része ma is enklávéként ékelődik a Rózsnyói Egyházmegye területébe. Ld. <http://schematizmus.rimkat.sk/main.html>

A többnyelvű közösségben a mindenkori templomnyelvi norma, a liturgia és az énekek nyelve erősen függött a papok kulturális, nyelvi háttérétől, és 1989 után függ a német közösség érdekérvényesítő képességétől is. A templomi háromnyelvűség 1945 utáni gyakorlata jórészt *Dr. Rudolf Siebert* (1910-1983) alsó-mecenzéfi plébánosnak köszönhető, aki megengedte, hogy a miséken szlovák, magyar és német nyelvű énekek is elhangozzanak. A szentleckét két-három nyelven olvasta fel, mindig három nyelven tartotta a hirdetéseket. Az idősebb generáció Siebert idején még nem tudott jól szlovákul, inkább mántául, németül és magyarul értettek. Hétköznapi a kis miséket magyar vagy német nyelven tartotta. Az 1960-as évektől megüresedett felső-mecenzéfi plébániát is ő látta el péntekenként és ünnepnapokon. A három nyelvű templomi éneklést igazolják az Edith Gedeon (1919-1993) által összeállított háromnyelvű zsoltáros- és énekfüzetek. A szlovák klaviatúrájú írógéppel készült, indigóval sokszorosított füzeteket a mise látogatói rendszeresen megvásárolták, és így azok a helyi családokhoz kerültek.⁴⁹

Alsó-Mecenzéfen 1994 óta minden vasárnap reggel 9 órakor német nyelvű, 10.30-kor szlovák nyelvű misét tartanak. A rendszerváltás után a mecenzéfi papoknak a helyi tanítók oktatták a német nyelvet és a Kárpáti Német Egyesület finanszírozta, hogy 2-3 hónapig Münchenben nyelvtanfolyamon vegyenek részt. A háromnyelvű kántor olykor magyar templomi énekeket is beiktat a német mise idején. Felső-Mecenzéfen minden hónapban egyszer van német mise. A grund kápolnánál, ahol eddig hivatalosan csak a Mária Mennybemenetelekortartott búcsúnapon volt mise, 2001-től minden pénteken tartanak reggel 7.30-kor szlovák nyelvű szentmisét, az énekek azonban jórészt német nyelven hangoznak el, mert főleg az idősebb grund⁵⁰ asszonyok járnak oda.

ÖSSZEGZÉS

A második világháború után, a beneši dekrétumok következtében megfoghatkozott mánta-közösség Szlovákia legnagyobb német csoportja maradt. A német kisebbség iránti bizalmatlanság, az erőltetett iparosítás és a helyi kisebbségi intézményrendszer hiánya ellenére a közösség rendelkezett annyi

⁴⁹ Petrán Zita: Mecenzéfi. Az etnikus identitás alakulása, a nyelvhasználat sajátosságai és a szakmai hagyományörzés egy heterogén népességösszetételű felvidéki községben. Egyetemi szeminariumi dolgozat. Miskolc. 2000, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék [kézirat]. 10-11. p.

⁵⁰ A Grund (ulica Grunt) a közösség szerint ma is a leginkább német jellegű és mánta nyelvű településrész.

szimbolikus tökével, adaptációs készséggel, hogy a hagyományápolás számos informális mezején fenn tudott tartani egyfajta etnikus közösséget és az 1989-90-es változások nyomán a településen újjászerveződhetett a német kulturális élet. Elkezdődhetett a német testvérszervezetekkel a kulturális és gazdasági együttműködés, a fiataloknál a nyelvtudás kamatoztatásával az etnikus hagyomány és affinitás erőforrássá válhatott. A helyi nyelvjárás megőrzése és hagyományápolás azonban Mecenzéfen is meghatározóan az idősebbek szívügye. Az énekkar próbái és fellépései, a mecenzéfi születésű *Heimatdichter* – Peter Gallus – kultusza, sírjának meglátogatása, a tájnyelvi költészet hagyományának ápolása jelzik ezt. Emellett azonban ott van a feszültség a fiatalabbak pragmatikusabb beállítódása, hagyományvesztése és az idősebb generációk konzervativizmusa között, mely utóbbi még táplálkozik a két világháború közötti etnikus revitalizáció impulzusaiból is. Az idősebbek egy sajátos szepesi háromnyelvűség és többes identifikáció örökösei, amelyben a magyarok iránti szimpátia, a *hungarus tudat* élő gyakorlata is felsejlik.

AZ ETNIKAI KÉP VÁLTOZÁSAI A VINGAI JÁRÁS FALVAIBAN A XVIII. SZÁZAD ELEJÉTŐL NAPJAINKIG¹

BEVEZETÉS

A Bánát a XVIII. századtól a történelmi Magyarország és egyben az Alföld egyik legvegyesebb etnikai összetételű történelmi-gazdasági terület egysége volt. A vingai járás talán önkényesnek tűnő kiválasztását az indokolja, hogy ezt a kulturális sokféleséget és egyben többféle etnodemográfiai fejlődési modelt szemléletesen reprezentálja az itt elhelyezkedő 19 település².

Természetföldrajzi szempontból a terület a Maros, illetve a Maros-Temes lösszel fedett pleisztocén hordalékkúpján helyezkedik el. A relief adottságoknak megfelelően a sváb népi tájszemlélet a nagyjából a Kis-Becserek, Billéd, Varjas vonaltól nyugatra eső részt *Heidé*-nek (magyarul: kb. rónaság, de eredeti jelentése szerint megműveletlen, erdőtlen földterület) nevezi³. A Heide a Béga és az Aranka holocén alluviuma között magába foglalja a Maros-Temes alacsonyabb hordalékkúp felszínének eredetileg löszsittyépp növényzettel és ritkás bokorcsoportokkal fedett, csernozjom talajú löszös síkságát⁴. Lotte Bußhoff 1938-ban a helyi hagyomány alapján a Heide északi határát az Aranka

¹ Készült az A/99/12935 számú DAAD pályázati program keretében. A szerző megköszöni Prof. Dr. Horst Förster (Lehrstuhl für Geographie Osteuropas, Universität Tübingen; Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen) és Josef Wolf (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen) szíves támogatását.

² Az általunk tárgyalt vingai járás falvai 1717-1779 között a császári Bánát temesvári körzetének (Distrikt) – a bukóváci járáshoz tartozó Román-Benesek kivételével – a Szent Andrási járáshoz tartoztak. 1779-1849 között Temes megye vingai járásához voltak sorolva. 1849-1877 között további 19 faluval együtt az Új-Aradi-, illetve a marosmelléki járáshoz tartoztak. Az 1877-től ismét felállított vingai járás mint közigazgatási egység egészen 1944-ig fennmaradt.

³ Bußhoff, Lotte: *Wandlungen im Landschaft- und Siedlungsgebiet der Banater Schwäbischen Heide*. [Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München 17.] München, 1938, M. Schick, 5-7. p.

⁴ Breu, Josef (szerk.): *Atlas der Donauländer. Kartenband*. Wien, 1970-1989. Franz Deuticke Verlag und Universitätsbuchhandlung, 132, 181. p.; Rieser, Hans-Heinrich: Die naturräumlichen Einheiten des Banats. In *Banat-Exkursion. Routenprotokoll und ausgewählte Themen*. [Exkursion des Geographischen Instituts Tübingen und Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde vom 1.9-15.9.1993.] Tübingen, 1993, Universität Tübingen. Geographisches Institut – Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 53-62. p. 58-60.

alluviális öntésterületére teszi, az itt lévő településeket (pl. Nagyszentmiklós, Perjámos) még ehhez a tájhoz sorolja. A Heide déli határát a Béga alluviuma és a lösztábla érintkezési vonalára helyezi, ezt a határt egyszerre etnográfiai és talajtaniak tartja, megemlítve, hogy a Béga helyenként szikes árterületén már túlnyomóan román települések vannak. A nyugati határ az Albrechtsflor-Marienfeld vonal, ettől nyugatra kezdődik a magyar többségű tanyás terület, nagyjából a Tisza árterülete, amelyből csak helyenként emelkednek ki löszfedte „szigetek”. Az ily módon településföldrajzi és természetföldrajzi szempontból lehatárolt bánáti Sváb-Heidét 67 százalékos német többségével, a Bánát kiemelkedő gazdasági és kulturális színvonalú részének nevezi⁵. A szűkebb értelmű Heidének területéhez csak Varjas tartozik az egykori vingai járás falvai közül. A Heide kultúrtáji képére a hullámzó gabonatóblák, kiterjedt dohány-, répa- és lucernaföldek, helyenként szőlőskertek jellemzők.

A Heidétől keletre eső részt, nagyjából a Bánát északkeleti részét, *Heckének* (magyarul: cserje, sövény) említik. A Hecke a XVIII. században, a németek megtelepedése idején, bozotos, bokros terület volt, a kultúrtáji képen meghatározóbbak maradtak az erdők és bokrosok kiegészülve a szántóföldekkel, szőlőskertekkel. A Heidevel ellentétben változatosabb, alacsony dombsági táj, eróziós–deráziós völgyekkel tagolva, kelet felé növekvő reliefenergiával. Eredeti növényzete erdős sztyepp volt, talaja csernozjom. Kelet felé xerofil kevert tölgyesek, degradált csernozjom talajok jellemzik.⁶

A vingai járás német többségű falvainak településmonográfiáit átvizsgálva feltűnik, hogy csak két falu tartja magát ún. *Hecken-Gemeinde*-nek - Hidasliget (Bruckenau, Pișchia) és Német (Felső)-Bencsek (Deutsch-Bentschek, Bencecu de Sus)⁷. Ez alapján a Heide és a Hecke közötti átmeneti területnek nevezhető a kelet felé lassan emelkedő, a Varjas-Kisbecskerek vonaltól kb. az Arad-Temesvár vonalig tartó, laposan hullámzó löszös tájrészlet. Mások a Monostoron keresztülvezető régi temesvári-aradi országút vonalát tartják a Heide és a Hecke közötti elválasztó határnak.⁸ (I. ábra)

Az Arad és Temesvár közötti területen fontos útvonalak haladtak keresztül már a Bánát korai kolonizációja során is, ilyenek voltak az Arad–Temesvár, a Temesvár–Szeged, valamint a Temesvárt – a XVIII. század kamarai irányítása-

⁵ Bußhoff i. m. 4., 7. p.

⁶ Weresch. Hans (szerk.): *Deutschbentschek ein Dorf im rumänischen Banat. Heimatbuch*. Freiburg, 1979, Selbstverl., 22. 156. p.; Rieser i. m. 58–60. p.; Breu i. m. 132., 181. p.

⁷ *Bruckenau – eine Banater Hecken-Gemeinde an der Bergsau*. Landshut, 1999. Heimatortsgemeinde Bruckenau: Weresch i. m.

⁸ Josef Wolf szíves szóbeli közlése.

I. ÁBRA. A Vinga-járás elhelyezkedése a Bánátban

ban szintén jelentős szerepet játszó – Lippával összekötő út. Ez utóbbit a török birodalomból érkező kereskedők is használták.⁹ A kedvező közlekedéscsopordrajzi helyzet miatt már az első telepítések során kitüntetett figyelemben részesült ez az intenzívebb földművelésre már akkor alkalmas vidék. Hidasligetre németek, Merczyfalvára (Mercydorf, Carani) olaszok, Vingára (Winga, Theresiopel, Vinga) katolikus bolgárok költöztek. A Maros-tól D-re eső Aradig terjedő

⁹ A bánati utak katonai, igazgatási és gazdasági jelentőségéről ld. Wolf, Josef: Raumbewertung, Verkehr und Verkehrspolitik im Banat des 18. Jahrhunderts im Lichte der Landesbeschreibungen. In: Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens- Spatiul cultural al Dunării mijlocii și inferioare; tradiții și perspective ale conviețuirii. Reșița, 1995a. Museum für Geschichte des Kreises Caraș-Severin, 211-244, p. 215-227.

övezet egy régi szerb migrációs irányt jelöl, területünkön Varjas (Warjasch, -Variaş), Kétfél (Ketfel, Gelu) és Monostor (Manester, Mănăstur) jelzi a szerb megtelepedést. Az osztrák telepítések előtt a szerbek mellett a románok is jelen voltak, inkább pásztor, mint letelepedett földművelő csoportjaik a prédiuumok pár házból álló telepein éltek. A XVIII. században folytatódó betelepülés és betelepítés révén a románság a járás második legjelentősebb etnikuma lett. Többséget alkotott Hodony (Hodon, Hodoni), Kalácsa (Kalatscha, Călăcea), Murány (Muran, Murani), Szécsány (Setschan, Seceani), Zsadány (Schadan, Jadani, Corneşti), Román (Alsó) -Bencsek (Rumänisch-Bentschek, Bencecu de Jos) falvakban. A XVIII. század második felének német telepítéseivel (Varjas, Kenéz (Knees, Satchinez), Német-Bencsek, Merczyfalva, Orczyfalva (Orczydorf, Orţişoara)) válik meghatározóvá a német etnikum, amely emellett önálló földvásárlásai és a későbbi telepítések révén a szerb és román falvakban is terjeszkedett (pl. Kenéz, Varjas, Baraczháza (Baratzhausen, Berndjas, Bărateaz)). A XIX. században a specializált agrártevékenységeket ösztönző telepítések révén a németek mellett (Kistelep (Kleinsiedel, Colonia Mică), Kiszszentpéter (Klein-Sankt-Peter, Sânpetru Mic)) magyar telepesközsége is lett a területnek: Majláthfalva (Mailat).¹⁰ Ez a fő vonalaiban 1945-ig, folyamatos módosulásokkal az 1980-as évekig többé-kevésbé fennmaradó etnikai kép az elmúlt húsz évben változott meg gyökeresen és visszafordíthatatlanul, és vált a román etnikum szinte egyeduralkodóvá. A továbbiakban ezt a sokrétű, több periódusban történt, változó telepítés- és gazdaságpolitikai célokat követő kolonizációs folyamatot, az etnikai arányok elmúlt 300 évi változásának gazdaság- és mentalitástörténeti okait, és azoknak az etnikai térszerkezetben megmutakozó következményeit kívánjuk bemutatni a vingai járás falvainak példáján.

A BÁNÁT GAZDASÁGI ÉS ETNIKAI KÉPE A TÖRÖK URALOM ALÓLI FELSZABADÍTÁSKOR

A 164 éves bánáti török uralomnak az 1716-18-as osztrák-török háború nyomán lett vége. Az 1718-as pozsareváci (Passarowitz) béke értelmében a Bánát az osztrák császár birtokába jutott, aki korlátlan politikai ura és egyben földesura lett a területnek. Az udvari kamara domíniumaként igazgatását a Hofk-

¹⁰ A bánáti német településnevek pontosításához ld. Regenyi, Isabella – Scherer, Anton: *Donauschwäbisches Ortsnamenbuch für die ehemals und teilweise noch deutsch besiedelten Orte in Ungarn, Jugoslawien (ohne Slowenien) sowie West Rumänien (Banat und Sathmar)*. Schriesheim, 1987. Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher

riegsrat és a Hofkammer intézte Bécsben, és minden földesúri szolgáltatás a császárt illette.¹¹

A Bánát mint a török Birodalom felé eső határvidék a XVIII. században a bécsi udvar kitüntetett figyelmét élvezte. Az udvar politikai, vallási és gazdasági pozícióit igyekezett erősíteni a területen. A Bánát népességét és gazdaságát illetően eltérő a különféle szerzők véleménye. Felix Lackner szerint nem helytálló az a megállapítás, miszerint a török kiűzése után a Bánát elnéptelenedett, elvadult terület lett volna, ahol primitív életszínvonal volt jellemző. Grisellini 1780-as munkájával¹² és az erre támaszkodó szerzők, köztük Schünemann és Lendl¹³ véleményével szemben jelentős román és szerb lakossággal számol, hiszen a Török Birodalom – éppen Bécs 1683-as ostroma kapcsán is – egyfajta ellátási bázisnak tekintette a Bánátot, és nem állt érdekében azt tönkretenni.¹⁴ Lackner először az 1714-es adóösszeírás alapján próbálja meghatározni a népességszámot. Ekkor 21.289 házat írtak össze, egy háztartást négy fővel számolva a népesség számát 85.156-ra becsüli. 1770-ben 319.912 lakos (ebből 183.450 román) élt a Bánátban. Az 1797-es népszámlálás szerint 667.912 volt a lakosságszám (ebből 394.288 román). A történészek egy része ezt a gyors népességnövekedést a kolonizációval magyarázza. Többen vitatják az 1717-es konskripció hitelességét is, arra hivatkozva, hogy az adó- és katonai összeírásoknál a lakosság egy része elhagyta a települést, majd később visszatért. Lackner másik becslését egy török összeírásra alapozza. 1660-1664-ben a temesvári pasalikban 36.000 keresztény család élt. Ehhez még hozzáadott 8.000, a XVIII. század elején bevándorolt családot és külön 13.000 román családot, így kb. 57.000 családra teszi a Bánát népességét az osztrák fennhatóság kezdetekor.¹⁵

A kolonizáció idején a román és szerb népesség (a XVIII. századi forrásokban a nemzetiségi, „nacionalista„ Nationalisten megnevezést alkalmazták rájuk) földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. Lackner az egyoldalú „pásztorparaszti” kategóriát szintén cáfolja. A fő termény a kukorica volt, a ható-

¹¹ Weresch i. m. 17. p.

¹² Grisellini, Franz: *Aus dem Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen 1716-1778*. [Erschienen bei Johann Paul Krauß, Wien 1780.] München, 1969, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, 5. p.

¹³ Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. Band I.* [Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbayrische Heimatforschung in Passau 6-7.] Berlin. 1935. Deutsche Rundschau, 75. p.; Lendl, Egon (1941): Die donauschwäbische Kulturlandschaft. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* XLVIII. évf. (1941). 212. p.

¹⁴ Lackner, Felix: Rumänische und deutsche Siedlungsbewegungen im Banat, ihre Beziehungen und gegenseitige Bedingtheit. *Südostdeutsches Archiv* XVII-XVIII. (1974/75), 74-84. p. 75.

¹⁵ Uo. 78. p.

ságok később megkísérelték a románokat egyéb, magasabb értékű gabonafélék termelésére ösztönözni. Ez azonban korlátozott mértékben sikerült, különösen a déli vidéken, ahonnan a mintaadóként számbajöhető német lakosság nagy része az 1737/39-es osztrák-török háború és Habsburg-ellenes felkelés miatt elmenekült.¹⁶ Walter Kuhn a rideg marhatartást a Bánátban is jellemzőnek tartja, amely minimális tüzemköltséggel és szállítási ráfordításokkal működött, viszont óriási földpazarlás volt. A XVIII. század második felében szaporodó nagy uradalmi birtokokat többnyire szerb és görög bérlőknek adták ki haszonbérbe mint legelőt. Természetesen a császári domíniumon az osztrák-alpi gazdasági mentalitás érvényesült, idegen volt számukra ez a fajta uradalmi gazdálkodás. A növekvő számban beköltöző német parasztok mentesültek a robotszolgáltatások alól, és általában jobb és kiszámíthatóbb jogi helyzetben voltak.¹⁷

A bánáti osztrák telepítés etnodemográfiai jelentőségének megítélésében az 1970-es évek elejére tehető egy kisebb fordulópont. A román történészek részéről ez részben reflexió a nemzetállami ideológia és történetírás igényeire, amelybe a lokális román folytonosság megsértése nélkül, konform módon kellett beilleszteni a multikulturális bánáti tradíciót. A XVIII. századi kolonizáció rendkívüli népességi és gazdasági jelentőségét méltató osztrák, német és (a telepések a magyarság számára kedvezőtlen rekrutációját ugyan nehezményező, de a telepítési mű nagyságát kétségbe nem vonó) magyar munkák mellett megjelennek és a nyugati szerzők egy része által is elfogadottá válnak azok a román vélemények, amelyek tekintélyes román és szerb népességet, jelentős kézműipart, zömmel szerb kézben levő kereskedelmet és a körülményekhez képest fejlett növénytermesztést és állattenyésztést feltételeznek az osztrák uralom kezdetekor.

AZ ETNIKAI KÉP GYÖKERES MEGVÁLTOZÁSA XVIII. SZÁZADI TELEPÍTÉSEK HATÁSÁRA

A merkantilista szemléletű kamarai igazgatás alapvető célja az volt, hogy minél több jövedelmet érjen el (manufaktúrák, bányászkodás, mocsárlecsapolás, folyószabályozás, új növényi kultúrák bevezetése, elterjesztése). E cél érdekében, a felvilágosult abszolutizmus jegyében indult meg a bánáti német kolonizáció. Maga a folyamat több hullámban történt, a legtöbb szer-

¹⁶ Uo. 76 p.

¹⁷ Kuhn, Walter: Das österreichische Siedlungswerk des 18. Jahrhunderts, *Südostdeutsches Archiv* VI, München, 1963. Verlag R. Oldenbourg, 1-26. p. 6-7.

ző három fő kolonizációs periódust különböztet meg: az 1718-1736 között VI. Károly, 1740-1780 között Mária Terézia és 1782-1787 között II. József uralkodása idején lezajlott akciókat (karolinische, theresianische, josephinische Kolonisation).

Az osztrák-török háború kitöréséig tartó első szakasz kiemelkedő ösztönzője, nagyvonalú megtervezője és lelkes, felvilágosult szellemű végrehajtója gróf Claudius Florimund Mercy volt. Mercy gróf, Bánát kormányzója az 1719 júniusában Bécsben kiadott „*Einrichtungs-Befehl*” nyomán tervszerűen kezdett a telepítés előkészítéséhez, megerősítette a régi erődöket és újakat építtetett (pl. Új Orsova, Mehádia, Új Palánka). 1718-21 között a tartomány gazdagsága és adminisztratív működőképessége szempontjából fontos kézművesek, hivatalnokok, erdő- és bányamunkások érkeztek.¹⁸ 1722-től kezdődött meg a parasztok szervezett telepítése. Először a már meglevő településekre költöztek németek (a Dél-Bánátban pl. Versec, Fehértemplom, Pancsova, Orsova stb.; a középső és északi Bánátban Temesvár, Csákova, Detta, Denta, Perjámos, Nagybecserek, Lippa stb.). 1724 körül telepítették Német-Szentpétert, Hidasligetet, Temeshidegkutát, Temesgyarmatot, Új-Aradot.¹⁹

A kolonisták szabadabb, kedvezőbb helyzetben voltak mint az ún. „nacionalisták” (szerbek és románok), adómentességet élveztek, türelmi időszakot kaptak, több volt a földtulajdonuk, összességében kevesebb feudális szolgáltatás terhelte őket. Míg a török feudális rendszerben a helyiek lényegében tulajdonosaivá váltak az általuk művelt földeknek, addig a Habsburg uralom alatt ezt a jogot elvesztették, legfeljebb használati joguk maradhatott meg.²⁰ A telkeket és a földeket a telepesek javára az őslakosoktól kisajátították, a szerbek és románok kárpótlásul a falu más helyén kaptak telket. A telepítéseknél szempont volt, hogy az egynyelvű vagy egy régióból származó telepesek lehetőleg egy tömbben, ne szétszórva kerüljenek letelepítésre. Egyes esetekben a románokat és szerbeket akarattal ellenére más településre költöztették, hogy az osztrák hatóságok által toborzott telepeseknek helyet csináljanak.²¹ Így például Schela (a későbbi Új-Arad) román és szerb lakosságát áttelepítették, az előbbieket Monostorba helyezték, az utóbbiak Fölnakot

¹⁸ Marin, William: *Kurze Geschichte der banater Deutschen mit besonderer Berücksichtigung ihrer Beziehungen zur rumänischen Bevölkerung und ihrer Einstellung zur Vereinigung von 1918*. Temeswar, 1980, Facla Verlag, 18. p.

¹⁹ Herrschaft, Hans: *Das Banat. Ein deutsches Siedlungsgebiet im Donauraum. Geschichte, Wirtschaft und Kultur einer deutschen Volksgruppe*. Berlin, 1940, Verlag Grenze und Ausland, 46. p.

²⁰ Lackner i. m. 46. p.

²¹ Marin i. m. 19. p.; Lackner i. m. 79. p.

(Felnac) alapították, ahova később német telepések is költöztek.²² 1725-ben összetűzésekre is sor került Új-Arad német kolonistái és közeli Kísszentmiklós román parasztjai között.²³

A telepítés szempontjai között szerepelt, hogy a falu ne legyen távol a határ, a földterület középpontjától. Javasolták továbbá, ha a prédiomon patak, folyó, csatorna, országút megy keresztül, akkor annak közelében alapítsák a települést, úgy, hogy az áradások ne veszélyeztessék.²⁴ E szempontok érvényesítésére jó példa a Temesvár-Lippai országút mentén fekvő Bruckenau – Hidasliget telepítése. Fontos volt, hogy a főbb országutak mentére megbízható és kormányzathű lakosok kerüljenek, emellett a falunak nem volt mocsaras területe, tehát hamarabb betelepíthető volt, mint a Temesvártól nyugatra eső mocsaras vidék.²⁵ Bruckenau első német telepesei már 1724-ben megérkeztek a korábban románok által lakott településre. Az 1717-es összeírás szerint Piskiben (ez volt a falu korábbi neve, amire a mostani román név is utal: Pișchia) 8 kunyhó volt. A telepések – 40-50 család – elsősorban Lotharingia Trier és Metz közötti részéről, valamint a szomszédos trieri, saar-vidéki, pfalzi és luxemburgi területekről érkeztek.²⁶

Mercy a rizskultúra és a selyemhernyótenyésztés meghonosítására is gondolt, ezért 1733-ban 80 friauli olasz család érkezett a Bánátba. 1733 őszén több olasz család jött utánuk Trientből. Zömmel Mercyfalván (Karan) éltek, de később, éppen a selyemkultúra elterjesztése érdekében, más településekre költöztek. A selyemhernyótenyésztést átvették a helyi románok is. 1734-35-ben spanyolok is letelepedtek. A spanyolok, olaszok nem szokták meg a zord bánáti körülményeket, egy részük visszavándorolt, más részük kihalt, illetve a németiségbe olvadt be. Mercyfalván a XX. századra két olasz nevű család maradt meg (Denelutti, Philippi).²⁷

1737-ben katolikus bolgárok – ún. paulikánusok – is érkeztek a Bánátba. A paulikánus szekta a Bizánci Birodalomban alakult, a X. századtól Bulgáriában találtak hívekre, de mint önálló szekta nem élte túl a XII. századot. Nevük azonban fennmaradt, és a bulgáriai katolikusokat nevezték így. Egyes szerzők szerint régi bolgár eretnekek (bogumilok) utódairól van szó, akik XVI-XVII.

²² Lackner i. m. 79-80. p.

²³ Marin i. m. 23. p.

²⁴ Herrschaft i. m. 47-48. p.

²⁵ Bruckenau... i. m. 59. p.

²⁶ Uo. 60. p.

²⁷ Herrschaft i. m. 46. p.

században katolikus vallásra tértek és ezt a nevet viselték.²⁸ A bolgár telepeselek ősei Észak-Bulgáriában a Duna mentén, illetve Csiprovec, Kliszura, Kopilovec, Zselezna településeken éltek, ahol már a XVII. században virágzó gazdaságot teremtettek, később egy törökellenes felkelés nyomán kényszerültek Kis-Oláhországra (Olténia), ahol Craiova, Brădiceni, Olănești, Râmnicu-Vâlcea, Câmpulung-Muscel településeken éltek. Innen az 1736-ban kitört osztrák-török háború elől menekültek a Bánátba, ahol katolikusokként jól beleilleszthetők voltak a császári telepítési folyamatba.²⁹

A bolgárokat Stanislowits bolgár ferences páter vezette, aki 1739-től csanádi püspök lett. Stanislowits megkeresésére a bécsi udvar engedélyezte a kb. 4600 bolgárnak Vinga, Bodrog, Keviszölös, Ó-Besenyő és Lowrin kolonizálását. Egyes adatok szerint csak az ó-besenyői (Stâr Bișnov) bolgárok nevezték magukat paulikánusoknak³⁰, bár később ezt a megnevezést (palkene) átvette az egész bánáti bolgár népcsoport.³¹ 1774-ben Mária Terézia Vinganak szabad királyi város címet adományozott, ez függetlenné tette a kincstári és megyei igazgatási hivataloktól és gyors gazdasági fejlődést tett lehetővé. Ez annak ismeretében különösen figyelemreméltó, hogy Temesvár csak 1781-ben kapta meg a szabad királyi város címet.³²

A lippai kamarai adminisztráció a XVIII. században Erdélyben román parasztokat toborzott és egy részüket Bencsekben telepítette le, így az 1718-ban még csak 11 lakott ház 97-re bővült. Bencsek eredetileg halmazfalú volt, majd a lippai kamarai igazgatóság irányításával utcafaluvá alakították. Az 1730-as évekig népessége majdnem kizárólag a környéken vándorló pásztor volt, az osztrák hatóságok nyomására szakítottak ezzel az életformával, áttértek a földművelésre, szőlőt termesztettek.³³ Az 1739-es és 1743-as összeírások azonban nem említik Bencseket (2. ábra).

Az 1736-39-es török elleni háború és Habsburg-ellenes felkelés során az erdőkben megbújó szerbek és románok veszélyeztették az osztrákok bánáti hinterlandját. Az osztrákok felfegyverezték a bánáti svábokat, akik között

²⁸ Hochstrasser, Gerhardt: Die ersten Deutschen im bulgarisch besiedelten Theresiopolis (Vinga) im Banat. *Donauschwäbisches Familienkundliche Forschungsblätter. Mitteilungen des Arbeitskreises donauschwäbischer Familienforscher (AkdFF)*. XXIV. évf. (1998) 3-4. (88-89.) sz. 189-191. p. 189-190.; Marin i. m. 19. p.

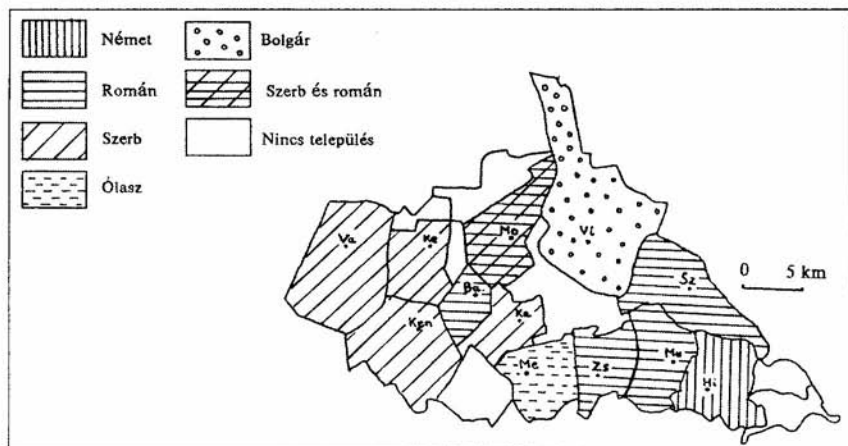
²⁹ Hochstrasser i. m. 189-190. p.; Zatykó Vivien: Magyar bolgárok? Etnikus identitás és akkulturáció a bánáti bolgárok körében. *Regio* V. évf. (1994) 3. sz. 129-139. p. 129.

³⁰ Ezt bizonyítja az 1743. évi összeírás is. Ld. Wolf 1995a i. m. 277. p.

³¹ Zatykó i. m. 130. p.

³² Hochstrasser i. m. 189-190. p.; Herrschaft i. m. 51-52. p.

³³ Weresch i. m. 60. p.

2. ÁBRA. A későbbi vingai járáshoz tartozó falvak nemzetiségei az 1743-as összeírás alapján*

A településnevek rövidítései a 2-3. és 5-7. ábrához: Ba.: Baraczháza (Baratzhausen, Bărăteaz); Hi.: Hidasliget (Bruckenau, Pișchia); Ke.: Kétfél (Kettfel, Gelu); Ken.: Kenéz (Knees, Satchinez); Me.: Mercyfalva (Mercydorf, Carani); Mo.: Monostor (Manester, Mănăstur); Mu.: Murány (Muran, Murani); Zs.: Zsadány (Schadan, Jadani, Cornești); Sz.: Szécsány (Setschan, Seceani); Ka.: Kalácsa (Kalatscha, Călăcea); Vl.: Vinga (Winga, Theresiopel, Vinga); Va.: Varjas (Warjasch, Varjaș); R-B.: Román-Bencsek (Rumänisch-Bentschek, Bencecu de Jos); N-B.: Német-Bencsek (Deutsch-Bentschek, Bencecu de Sus); Ho.: Hodony (Hodon, Iodoni); Or.: Orczyfalva (Orcydorf, Orășoara); K.: Kistelep (Kleinsiedel, Colonia Mică); Kp.: Kísszentpéter (Klein-Sankt-Peter, Sânpetru Mic); Ma.: Majláthfalva (Mailat)

* Forrás Wolf Josef: *Quellen zur Wirtschaft-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*. [Materialien, Heft 5.] Tübingen, 1995b, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 252-295. p.

pánik tört ki, és az előrenyomuló törökök és a felkelők által közrezárt Karánsebes, Orsova és a Kazán-szoros közötti területről a Bánát középső és északi területeire menekültek. Ekkor a korai német telepek erős átrendeződése ment végbe. A telepések által elhagyott falvakba olténiai románok és a Dunától délre eső területekről szerbek költöztek.³⁴ A háborút pestisjárvány követte, ami 1738-ban az Észak-Bánátban is szedett áldozatokat többek között Kalácsa, Bencsek, Zsadány, Temesgyarmat, Szécsány, Temeshidegkút községekben.³⁵

A Bánát az első kolonizációs periódust követően kialakult etnikai képét többféle forrásból rekonstruálhatjuk. 1740-ben Grisellini – a Clary gróf kormányzósága

³⁴ Marin i. m. 23-24. p.; Lackner i. m. 80. p.

³⁵ Herrschaft i. m. 50. p.

idején végrehajtott lélekösszeíráson alapuló – adatai szerint a pancsovai, mehádiai és új-palánkai határőrvidéket nem számítva a Bánátban 319 739 volt a népességszám. A telepítés a török uralom után megörökölt fő nemzetiségi arányokat megváltoztatta, de a népesség etnikai megoszlása 56 százalékos román többséget mutat. A szerbek 25 százaléknian voltak, a németek (és olaszok, franciák) összesen a népesség 14 százalékát tették ki.

A későbbi vingai járás falvait tekintve két eligazító összeírás adatait idézzük: egy 1739-es kamarai összeírás a német Bruckenau és olasz Mercyfalva mellett nemzetiségi helységeként (Nationalisten Ortschaften) említi Kenézt, Baraczházát, Kétfélt, Varjast és Monostort.³⁶ A Károly-féle telepítések nyomán kirajzolódó etnikai képet egy 1743-ból származó összeírás alapján vázoljuk fel.³⁷ A listán feltüntetett 12 településből 4 szerb (rác), 4 román, 1 szerb-román, 1 német (Hidasliget), 1 bolgár (Vinga) és egy olasz (Merczyfalva). Kiemelendő a szerbek viszonylag jelentős aránya, ami összefüggésben van több évszázada tartó északra nyomulásukkal. Ennek korábbi állomásai közül megemlítendő, hogy Mátyás király idején Kinizsi Pál 50.000 szerb családot telepített a Szerémségbe és a Bánátba, majd 1690-ben I. Lipót alatt Csernojevics Arzen ipeki patriárka 40.000 szerb családot vezetett Magyarországra – főleg Szerémség, Szlavónia és a későbbi Bácska területére. A szerbek Bánátba való betelepülése Mercy gróf alatt is folytatódott.³⁸

A Mária Terézia uralkodása alatti második telepítési hullám során mintegy 30.000 telepes érkezett a Bánátba.³⁹ 1750-55-ben újabb 30 család jött Lotharingiából Hidasligetre. 1764-65-ben Trierből, Luxemburgból és Lotharingiából és Sauerlandból (Vesztfália) érkeztek. A Sauerlandiak zárt csoportokban jöttek, és többnyire a régi települési rendben telepedtek meg új lakóhelyükön (Bruckenau mellett Csanádon és Szentmiklóson). Bruckenauban 31 család az ún. sauerlandi utcában (Sauerländer Gasse) telepedett le (8. ábra). A kezdeti elkülönülés és összetartás már csak azért is erős volt, mert ők beszélték a bánati kolonisták között az egyetlen alnémet nyelvjárást.⁴⁰

³⁶ Bruckenau... i. m. 61-62. p.

³⁷ Manuale Nach den Effectiven Standt des Temesvarer Bannaths Eingericht. und zu Behulf der Gedächknuß Zusammen gebracht auf das Jahr 17[43]. Sammentlich- Temesvar-Bannathischen Ortschaften. nach dem Alphabet; Nebst Anmerckung der Nation welche solche bewohnten in wie viel Personal- und Facultaets-Köpfen dieselbe besetzen. auch was Jeder Orth in Anno 1743. an Contribution bezahlet hat. Forrás: OSZK, Budapest Hs. Oct. Germ. 267, 60 f. Közli: Wolf 1995b i. m.

³⁸ Herrschaft i. m. 122. p.

³⁹ Marin i. m. 19. p.

⁴⁰ Bruckenau... i. m. 64., 70. p.

Mercyfalván 1748-ban elkezdődött a francia lotharingiak bevándorlása. Az új kolonisták beköltözésével egyidőben románok kérvényezték a megtelepedést. 1760-ban 18 román családot írtak össze. A XVIII. század közepén kifejezett etnikai tarkaság jellemezte a települést: olaszok, románok, német és francia lotharingiaiak éltek itt. 1754-ben újabb lotharingiai családok telepedtek le *Mercyfalván*, a források szerint ekkor már német-olasz vagy német-francia nyelvű lelkészekre volt igény. 1763-64-ben a hétéves háború kiszolgált német katonái telepedtek le, majd 1766-ban menekültek érkeztek. Ekkor már gondoltak a helyi románok átköltöztetésére is, arról azonban nincsenek adatok, hogy ez megtörtént-e, mint a *Bánát* több más településén. 1769-ben, majd 1770-1771-ben újabb telepesek érkeztek Lotharingiából, Trier környékéről és Luxemburgból. A betelepülések során fokozatosan épült ki a falu négy utcája. A franciák egy része 1773-ban átköltözött Nagyöszre, St. Hubertbe, Charleville-be, Seultournba és Osternbe. A zsúfoltság, a kolonisták rossz életkörülményei és a nélkülözések miatt 1762-ben és 1767-ben pestisjárvány tizedelte a lakosságot. 1773-ban a nevek alapján már egyértelműnek tűnik a német többség, bár megtévesztő lehet csupán a nevek hangzásából következtetni a beszélt nyelvre vagy az etnikus identitásra.⁴¹

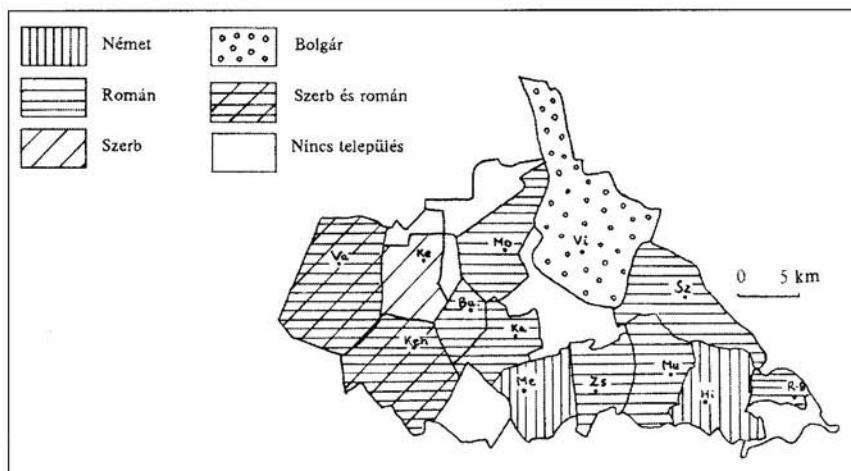
Mária Terézia idején a bécsi udvar korlátozó intézkedései ellenére folytatódott a románok Olténiából való betelepülése, gróf Clary kormányzósága idején (1768-1774) több helységben telepítettek le románokat.⁴² A Mária Terézia korabeli telepítések és népességmozgások hatását érzékelteti a Johann Jakob Ehrler 1774-ben készült összeírása⁴³ alapján szerkesztett térkép (3. ábra), amelyből kitűnik a román-szerb településarány megváltozása az előbbiekre javára. Az 1743-ban még szerb Varjas és Kenéz szerb-román, a szerb-román Monostor pedig román település lesz. A korábban szerbként feltüntetett Kalácsa (Kallaza) 1774-ben román falu. Hidasliget mellett *Merczyfalva* is német, ekkorra már lezajlott az olaszok szétszóródása, elköltözése. A települések számában egy négy évvel későbbi összeírás szerint sem történik változás.⁴⁴

⁴¹ Klugesherz, Lorenz – Petri, Anton Peter – Lammert, Erich – Zisenner, Josef: *Mercydorf – die Geschichte einer deutschen Gemeinde im Banat*. H. n., 1987, Heimatortsgemeinschaft Mercydorf, 33-42. p.

⁴² Herrschaft i. m. 121. p.

⁴³ Johann Jakob Ehrler: *Das Bannat von Ursprung bis Jetzo*. Forrás: Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár. G 189/A f. 188-200. Közli: Wolf 1995b i. m. 296-334. p.

⁴⁴ Systema Welches die in dem, den 6-ten Juny 1778 mit dem Königreich Ungarn einverleibten Temesvarer Bannat erichteten Comitatern, und sonstige zus diesem Geschäfte gehörige Einrichtungen betrifft.. Forrás: Országos Levéltár Budapest, Consilium Lucomtenetiale, A 99. 8. f. 70-594., itt f. 123-134. Közli: Wolf 1995b. i. m. 337-351. p.

3. ÁBRA. A későbbi vinkai járáshoz tartozó falvak nemzetiségei az 1774-es összeírás alapján*

* Forrás: Wolf 1995b i. m. 296-334. p.

1778-ban Magyarország kapja meg Bánátot. Az egyesítést és a magyar megyerendszerbe való integrálást gróf Nitzky Kristóf kancellár vezette 1779-ben. A német szerzők ezt a svábok számára hátrányos döntésként értékelik. A császári kamara rendre eladta tulajdonosi jogait, és így a legtöbb német falu nemesurak privát birtokába került, a német parasztok ismét búza, bárány és méztizedet fizettek, és évente 104 nap robotot teljesítettek.⁴⁵ A román szerzők hangsúlyozzák, hogy a telepítések ellenére a románok a Bánát többségi nemzetiségét alkották.⁴⁶ A járványok és nélkülözések miatti magas mortalitás következtében a németek aránya csökkent a negyven évvel korábbi összeíráshoz képest.

A harmadik nagy betelepedési hullám II. József uralkodása alatt zajlott. Mivel az uralkodót nem befolyásolták a hagyományos Habsburg vallási előítéletek, a birodalmi német területekről – főleg Koblenzből, Frankfurtból és Rothenburg ob der Tauberből – protestáns, evangélikus telepesek is érkeztek a Bánátba (Liebling, Klein-Semlak). II. József a korábbi telepítésekről úgy vélekedett, hogy a bánáti románokkal nem bántak megfelelő módon. Szerinte a német kolonisták hasznára, egyben kárára is váltak a mindenkori területnek.

⁴⁵ Herrschaft i. m. 68. p.

⁴⁶ Marin i. m. 20. p.

mert a kolonistákat az öslakosok hátrányára előnyben részesítették. Kijelentette, hogy egy szerb vagy román család felér három némettel, mert hozzá vannak szokva a helyi adottságokhoz. Figyelmeztette a helyi hatóságokat, hogy bánjanak emberségesebben a románokkal, tegyenek meg mindent a letelepedésükért, helyben maradásukért, létesítsenek iskolákat számukra és jobban képezzék papjaikat. Fontos változás, hogy II. József 1781-es türelmi rendelete nyomán szabaddá vált a városok, illetve a kézművesség és a hivatali állások felé a szerbek és a románok útja is.⁴⁷

Az 1784-es II. József féle „*Ansiedlungspatent*” nyomán keletkezett Orczyfalva (Neu-Monostor) 200 telepesházzal. Az új falu nagyobb működési biztonságot nyújtott a helyi postaállomásnak és lóváltó helynek, segítette a Temesvár és Arad közötti szállítást. A telepítés kapcsán újra felmérték és rendezték a szomszédos román Kalácsa, Monostor és Baraczháza telkeit és 44 üres sessiót is nyertek. Az Orczyfalván megtelepedő családok több mint fele Lotharingiából, 12 százaléka Pfalzból, 7 százaléka Trierből, 7,3 százaléka Württembergből és 3 százaléka Elzászból érkezett.⁴⁸

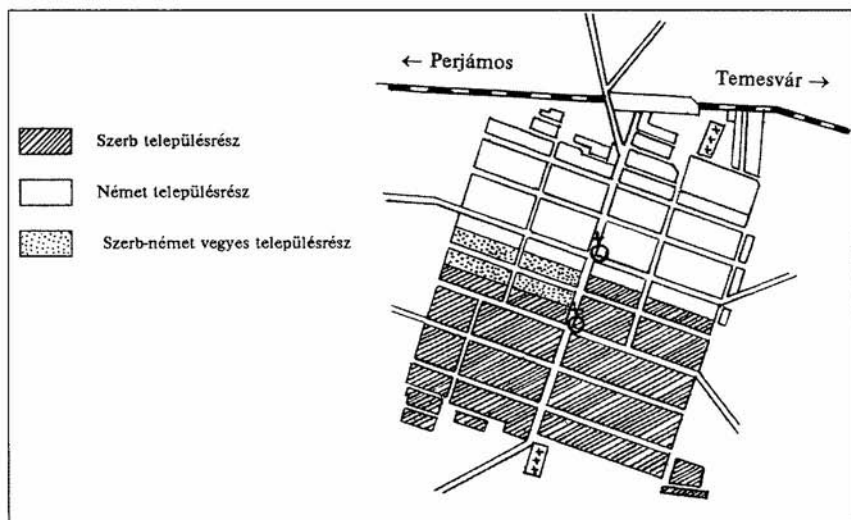
A II. József-féle telepítési időszakban Merczyfalvára főleg Pfalz, Baden és Württemberg, valamint a Saar-vidék területéről érkeztek németek. A francia elem folyamatos csökkenése ellenére 1791-ből még van adat arra, hogy az evangéliumot németül és franciául is felolvasták a híveknek. Merczyfalván a XX. századra is megmaradt néhány francia név, amelyeket a német parasztok viseltek: Frekôt, Petischan (Petit-Jean), Muschong (Mouchong), Chambre (Chambrais), Marschall (Marchall), Cocron, Scherche (Cherrier), Küferr (Coufer).⁴⁹

Varjas 40 házzal már rajta volt az 1717-es Bánát térképen is. 1717 óta folyamatosan kapott szerb menekülteket a török betörések által veszélyeztetett dél-bánati és a Dunától délre eső szerb területekről. 1781-ben 3.346 szerb és román lakos élt itt. Már a Merczy féle térképen (1722-1725) is dokumentált, hogy Varjas a Temesvár-Szeged út mentén fekszik, kitüntetett helyzete is indokolja a későbbi német telepítést. Az 1769-1772 közötti első katonai felvételezés térképén a régi szerb település még halmazfalú, a mai településtől északnyugatra feküdt. A földművelésre csak vonakodva áttérő szerb és román pásztorok érdekeire semmiféle tekintettel Varjason 50 házhelyet és hozzá tartozó egész

⁴⁷ Marin i. m. 26. p.: Herrschaft i. m. 71., 121. p.; Lackner i. m. 76. p.

⁴⁸ Herrschaft i. m. 82. p.; Petri, Anton Peter: Die Herkunftsorte der Orczydorfer Kolonisten. *Südostdeutsches Archiv* XIII. évf. (1970) 232-241. p. 240.; *Festschrift 200 Jahre. 1785 Orczydorf – 1985 – Banater Schwaben*. Limbach 1985. Heimatortsgemeinschaft Orczydorf

⁴⁹ Klugesherz – Petri – Lammert – Zisenner i. m. 42., 93. p.; Herrschaft i. m. 48. p.

4. ÁBRA. Warjas etnikai térszerkezete 1945-ben*

* Engemmann i. m. nyomán

telket hasítottak ki és 1786 áprilisában megérkezett 50 német telepes. A korabeli házszámokból világosan kitűnik, hogy a németek a szerbek és románok közvetlen szomszédságában laktak, még nem volt elkülönülés. Mivel a falu mocsaras környezetben feküdt, 1797-ben megkezdődött az új faluhely kimérése, ennek során a német telepesek telkeit a szerbekétől elválasztva jelölték ki, és így elkülönítették a két közösséget (4. ábra). A négyszögű faluban a szerb (illír) rész négy, a német rész két kelet-nyugati irányban elnyúló utcát kapott. A szerb részen volt az Erscht-Wallasch-Gaß (a későbbi Mittelgasse, ami az ekkor még jelentősebb, később szinte nyomtalanul beolvadt románságra utal), majd a Zwett-, Dritt-, Viert Serwisch-Gaß. A német részen volt a Kerch (templom) Gaß és az Alt Gaß. A német telepesek már az első években elkezdték megvásárolni a szerbek házeit és földjeit.⁵⁰

Bencsek első német kolonistái 1794-ben érkeztek mint parasztok, illetve házas zsellérek, kezdetben favágással keresték a kenyerüket. A falu eredetileg mocsaras környezetben egy meredek domboldalon feküdt. A megtelepedés után rögtön járványok törtek ki. Ezért 1807-ben a völgyből egy dombtetőre telepítették át a falut. Később földdel nem rendelkező német telepeseket köl-

⁵⁰ Engelmann, Nikolaus: *Warjasch – ein Heimatbuch*. Mainburg, 1980. Heimatortsgemeinschaft Warjasch, 22., 30., 32-36. p.

töztettek Német-Bencsekbe Temeshidegkútról (önálló utcát képeztek – Nußbaumgasse), Temesújfaluból és a Hecke kisebb községeiből (Máslak, Németremete, Charlottenburg).⁵¹

A három hullámmal összesen mintegy 60.000 német érkezett a Bánátba. Svábok jószerivel csak az első, VI. Károly-féle telepítés során érkeztek Württembergből. Ezután a majna-, rajna- és mozelfrank réteg sokkal jelentősebbé vált, ami természetesen a helyi nyelvjárásokat is befolyásolta, a sváb etnonim azonban megmaradt, és a népcsoport önelnevezéseként is elfogadottá vált.

A TELEPÜLÉSSZERKEZET ÉS A FALUKÉP MEGVÁLTOZÁSA A TELEPÍTÉSEK HATÁSÁRA

A Bánát eredeti településképe a nagycsaládok szóróvántanyáiból (Sippenweiler) kifejlődött halmazfalu volt jellemző. A házak teljesen rendezetlenül csoportosultak és viszonylag messze voltak egymástól. 1770-ben a tervszerű falualaprajz még kevesebb volt, mint a hagyományos forma. A szerb és román falvakban a falu közelében volt a szántóföld és távolabb koncentrikusan a legelő (Feld-Gras Wirtschaft). Az 1772-es telepítési rendelet (Impopulationshauptinstruktion) nyomán a falu körül alakították ki a legelőt, ehhez csatlakozott a szántóföld, három nyomással (Gewannflur): őszi, tavaszi nyomás és ugar (Sommerflur, Winterflur, Brachland), majd a kaszálók következtek. A német betelepüléssel a faluhatár képében döntő változás következett be: a korábbi nagy legelőhatár lényegesen lecsökkent, és az egykor a falu közelében szántóföldként és kertként használt területek helyét foglalta el, a szántóföld lényegesen megnagyobbodott, és az egykori legelő helyére került. A Bánát császári periódusának végén a régi szerb és román halmaztelepülések mellett már ott voltak a mérnöksztalon tervezett alaprajzi formák. A XIX. század közepére jórészt csak tervezett települések maradtak (sakktábla alaprajz, utcafalú és a terepadottságokhoz igazodó tervezett település). A házformák tekintetében a kétsejtes román háztípus sokkal tovább megmaradt, mint a halmazfalu, de a XIX. század folyamán a románok is fokozatosan átvették a három helyiséges német telepesház formáját.⁵²

⁵¹ Weresch i. m. 67., 72. p.

⁵² Lackner i. m. 77. p.

XIX. SZÁZAD: A NÉMET ELEM TÉRNYERÉSE, MAGYAROSÍTÁSI ÉS MAGYAROSODÁSI TENDENCIÁK

A XIX. században már nem a korábbi szervezettséggel és mértékben, de tovább folytatódott a telepítés. A Bánát nyugati és északnyugati részén 12 helységben telepítettek magyarokat. Kisebb számban szlovákok és ruszinok érkeztek, illetve Krassó-Szörény megyében 4000 cseh és cseh-erdei német telepedett le, főleg bánya- és erdőmunkások. Ambrozy kamarai adminisztrátor javaslatára 19 új telepet alapítottak a dohánytermelés fejlesztése érdekében, a későbbi vingai járás területén köztük van a magyar Majláthfalva, valamint a német Kistelep és Kísszentpéter (1862). 1823-ban Temeskenéz kapott német telepéseket. A XIX. században jellemzőek voltak a belső vándorlások is: a Temesvár melletti Kovácsiba 1853-1870 között Németország és Ausztria mellett a környező német falvakból (pl. Német-Bencsek, Kenéz, Merczyfalva, Orczyfalva, Varjas) érkeztek családok. Varjasról többen költöztek Temesnagyfaluba, Baraczházára.⁵³ Összességében a németek demográfiai és gazdasági erősödése jellemzi a XIX. század első két harmadát. Az utolsó három évtized már a polgárosodás, a fokozódó migráció és a csökkenő gyermeklétszám miatt a fogyatkozás időszaka.

Az egyes településeket, településcsoportokat megvizsgálva, változatos, gyakran ellentmondásos fejlődési pályák ismerhetők fel. Hidasliget népességének 1822 és 1910 közötti vallási megoszlását vizsgálva például kitűnik. Hogy a falunak mindig volt egy kb. 7-10 százalék körüli ortodox kisebbsége, amely a német gazdáknál munkát vállaló román és feltehetően cigány népességből rekrutálódott. A románok napszámosok, szolgák, községi alkalmazottak (pásztorok, csöszök), a cigányok pásztorok, téglavetők, napszámosok voltak.⁵⁴ Ez az arány kisebb ingásokkal fennmaradt az első világháborúig. A németiség demográfiai csúcsa 1870 körül volt.

Varjason 1830-ban újabb telepítés történt: a billédi uradalom fölött jogot gyakorló zágrábi püspök 50 egész telket és zsellérek számára 50 házhelyet méretett ki, hogy a növekvő úrbéri szolgáltatások által gyarapítsa bevételeit. Így keletkezett a falu német oldalán 50 egész telkes gazda és 28 zsellér számára a Neue Gasse, ahova a sűrűn települt környékbeli falvakból (Istvánföld/Stefansfeld, Ernőháza/Ernsthausen, Lázárföldje/Lazarfeld, Nagy-Jécsa/Großjetscha, Csatád/Lenauheim, Bogáros/Bogarosch) toboroztak telepéseket. A maradék 22 zsellércsalád mindegyik utca keleti végén kapott házhelyet, így a szerb utcák is kaptak német telepéseket.⁵⁵ Ez és a sváb családok földvásárlásai is tükrö-

⁵³ Marin i. m. 28. p.; Herrschaft i. m. 81-82., 90-91. p.

⁵⁴ Bruckenu... i. m. 123. p.

⁵⁵ Engelmann i. m. 50. p.

zöldnek a falu etnikai térszerkezetében. Míg a német utcákban nem vagy csak elenyésző számban volt jelen a szerb etnikum, addig a németek száma jelentős volt a tradicionálisan szerbnek számító utcákban (I. táblázat). A település központjában létrejött egy szerb-német vegyes zóna (I. és II. Serbische Gasse nyugati része) (4. ábra).

I. TÁBLÁZAT. Varjas népességének utcák szerinti vallási megoszlása 1892-ben⁵⁶

AZ UTCÁK NEVE	HÁZAK SZÁMA	R.K.	ORT.	IZR.	EGYÜTT
Neue Gasse	107	742	-	-	742
Alte Gasse	96	656	3	6	665
Kirchen Gasse	96	702	4	8	714
I. Serb. Gasse	107	577	180	9	766
II. Serb. Gasse	97	135	473	12	629
III. Serb. Gasse	107	40	621	-	661
IV. Serb. Gasse	117	25	779	4	808
Összesen	727	2877	2060	39	4976

A varjasi németek gazdasági erejét és földéhségét példázza, hogy a szomszéd falvak (Perjámos, Temesnagyfalú, Kétfél, Kenéz, Kisszentpéter) határából is vásároltak földeket. A településen belül a XIX. század elején létezett tulajdoni megoszlás teljesen megfordult. Míg a XIX. század első harmadában a népesség több mint 50 százalékát a németek tették ki, a varjasi földbirtokok alig 40 százalékát birtokolták. A németek az idők folyamán 1033 hektárt vásároltak a szerb határból, így a XX. század első harmadában már a földek 2/3-át birtokolták.⁵⁷ A betelepítések és a birtokarány eltolódás is feszültté tette a két etnikum viszonyát. Fényes Elek megjegyzi: *„A németek mind tudnak oláhul, de szerbül igen kevesen, bár az óhitűek itt szerbek.”*⁵⁸ Az 1848 után bevezetett egyenlő osztáson alapuló birtokörökítési mód miatt a telkek szétaprózódtak (a korábban 32 holdas egész telek nagysága 15,9 holdra csökkent). Ez magyarázza a németek földéhségét, amit földvásárlásaik sem csillapítottak. Ennek következményeként a faluban viszonylag korán, 1856-1865 között megkezdődött a születésszám csökkenése.⁵⁹

⁵⁶ Engelmann i. m. 73. p. nyomán egyszerűsítve.

⁵⁷ Engelmann i. m. 174. p.

⁵⁸ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára* I-IV. Pest. 1851. Kozma Vazul Ny. IV. 272. p.

⁵⁹ Engelmann i. m. 174. p.; Herrschaft i. m. 152. p.

A szerbek századfordulós etnodemográfiai helyzetéről elmondható, hogy nagyobb közösségeikben, ahol együtt éltek a svábokkal, összességében csökkenő tendencia érvényesül (különösen 1900-tól), ami összefüggésben van a német gazdálkodási-demográfiai minta adoptálásával (kevesebb gyermek, illetve a századfordulótól kivándorlás). A román többségű falvakban élő szerb kisebbség (Kenéz, Monostor), ellenben megerősödni látszik. A XIX. század utolsó évtizedeinek csökkenése után számuk növekszik, a románságba történő beolvadásuk – erősödő nemzeti mozgalmaikkal összefüggésben – megtorpan.

Baraczháza a XIX. század közepéig román falu volt, a németek számára ekkortól kezdtek telkeket osztani. A 84 eredeti sessióból, amit a románok a falu betelepítésekor kaptak, a századfordulóra csak 16 maradt román kézen, a többi a sváb gazdák és a környékbeli nagybirtokosok kezébe vándorolt. Az ortodox lelkész századfordulón lejegyzett beszámolója szerint jelentős volt a románok elvándorlása és ritkaság volt az ideházasodás.⁶⁰ A századforduló körül a svábok jelentős amerikai kivándorlása miatt 1910-re a románok kerültek többségbe.

A német és román szerzők szerint a kiegyezés után felerősödik a svábok erőltetett asszimilációja. 1867 után a gazdaság, a városok, illetve a hivatali állások vonzereje miatt sok magyar költözött a Bánátba, ennek ellenére továbbra is a román népesség maradt többségben. A svábok beolvadását siettették a múlt század utolsó harmadában szaporodó kultúregyesületek (pl. a DEMKE -Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület) és olvasóköri. A bánáti svábok lokális kulturális egyesületeit lassanként magyarpárti elemek kezdték befolyásolni. A német nyelvű és érzelmű lapok előfizetését, kormánypárti magyar és német lapokkal kezdték helyettesíteni. A katolikus klérus bevezette a magyar nyelvet a szentmiséken és a vallásoktatásban, több egyházközségben az evangéliumot csak magyarul olvasták fel, a prédikációs nyelv magyar lett. A német szerzők negatívan ítélik meg az 1879-es alapiskolai és az 1883-as középiskolai törvényt. A tanítói állások elfoglalásának feltételévé vált a magyar nyelvtudás. A többnyire egyházi kézben lévő sváb-német iskolák helyett magyar tannyelvű állami iskolákat szerveztek. Az ortodox, görög katolikus és evangélikus iskolák egyházi kézben maradtak, és ellenálltak a magyarosítási törekvéseknek. A római katolikus egyház is tevékenyen részt vett a magyar nyelv és a magyar nemzeti érzés terjesztésében. A szélsőséges példák között említik az 1904 és 1907 között működő tiszaszentmihályi papot, aki büntetésből százszor íratta le a gyerekekkel, hogy „*Az utcán nem szabad németül beszélni*”, „*Az iskolában tilos németül beszélni*.” Mivel a helyiek erőteljes tiltakozásai ellenére

⁶⁰ Crișmariu, Nicolae: Cronica bisericeii parohiale din Comuna Bărateaz. H. n., 1907

nem történt egyházi főhatósági intézkedés. 50 család kilépett a római katolikus egyházból és evangélikus lett. Az evangélikus egyház a Gustav Adolf Egyesületen keresztül támogatta a közösséget és azok német tannyelvű iskolát tudtak fenntartani.⁶¹

A magyar beszédet főleg a nemesek és a lelkészek terjesztették. Hans Herrschaft szerint azért lehetett sikeres ez a magyarosítási folyamat, mert az egyébként is apolitikus sváboknak csak földszeretetük. „*Bodengefühl*”-jük volt, ami nem vált „*Raumbewußtsein*”-ná, a terület és a nemzetiség tudatos vállalásává. A svábokban egyébként is volt a magyarok iránt egy bizonyos szimpátia, mert 1848-ban felszabadították őket a robotkötelezettségek alól. Ez megmutatkozott abban is, hogy szép számmal vettek részt a magyarok oldalán a szabadságharcban.⁶² A sváb értelmiség túlnyomóan a magyarságba olvadt. A sváb falvakban a hivatalnokok és a helyi elit mellett a gazdagparasztkok is inkább magyarul beszéltek. A bánáti sváb paraszti tömegek azonban nem asszimilálódtak, „*magyaron*”-nak nevezték az elmagyarosodott értelmiségieket.⁶³ A népszámlálások is ezt támasztják alá, a német falvakban nem vagyunk tanúi komoly nyelvváltásnak, átlagosan a népesség csupán pár százaléka jelölte meg a magyart anyanyelvként. A vingai járásban az 1880 és 1910 között eltelt harminc évben a magyar anyanyelvűek száma 1877 fővel nőtt (2. táblázat). Ennek a növekménynek azonban 68 százaléka Majláthfalva népességnövekedésének és a bolgár Vinga magyarosodásának köszönhető, 32 százaléka megoszlik a többi 17 település között.

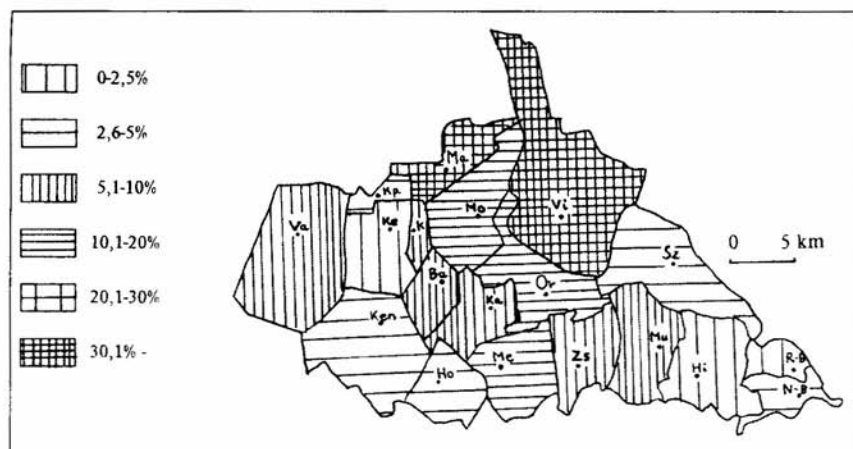
2. TÁBLÁZAT. *A vingai járás népességének anyanyelvi megoszlása
1880-ban és 1910-ben*

ANYANYELV	1880	1910
Magyar	2.466 (7,3 %)	4.343 (12,7 %)
Német	14.484 (42,7 %)	12.670 (37,2 %)
Román	9.297 (27,4 %)	10.408 (30,5 %)
Szerb	3.784 (11,2 %)	3.711 (11,2 %)
Egyéb	3.848 (11,4 %)	2.972 (8,7 %)
Összesen	33.879 (100 %)	34.104 (100 %)

⁶¹ Marin i. m. 32-35. p.; Herrschaft i. m. 93-94. p.

⁶² Klugesherz – Petri – Lammert – Zisenner i. m. 124. p.; Weresch i. m. 82. p.

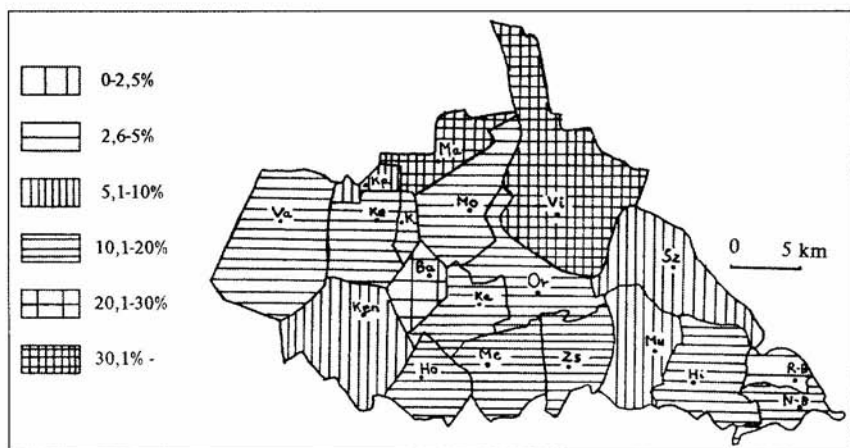
⁶³ Herrschaft i. m. 92-93. p.

5. ÁBRA. A magyar nyelvtudás aránya a nem magyar anyanyelvűek körében a vingai járásban az 1900 évi népszámlálás alapján

Az 1900. és 1910. évi népszámlálási adatok alapján a nem magyar anyanyelvű népesség magyar nyelvtudását értékelve szembetűnő Vinga kimagasló helye (34,7 százalék, illetve 46,3 százalék). Ez a bolgárok erős magyarosodási hajlandóságára utal. Joggal feltételezhető, hogy a vingai magyar anyanyelvűek (15 % illetve 17,5 %) többsége is bolgár származású. 1900-ban a 10 százalék fölötti értékkel kimagaslik még Monostor, Merczyfalva és Orczyfalva. Mindhárom község, kedvező forgalmi helyzetben a Temesvár–Arad országút, illetve vasút mentén fekszik, tehát az innovatív városi központokkal való intenzívebb kapcsolattartás jellemezte. Monostor esetében a nagyon vegyes etnikai kép és a magyar Majláthfalva közelsége is közrejátszhatott a magyar nyelvtudás viszonylag magas fokában. Az 5,1–10 % közötti középmezőnyben vegyes lakosságú, német és román falvakat egyaránt találunk. Három német, két román és három vegyes faluban a nem magyar anyanyelvűek magyar tudása 0–5 százalék között volt. Feltűnő, hogy a német falvak zömében ekkor még alacsonynak mondható a magyar nyelvtudás aránya (5. ábra).

Tíz évvel később a magyarul tudók arányának általános emelkedése tapasztalható. kimagaslik Német-Bencsek valamint a vegyes népességű Varjas és Baraczháza. A vegyes népességű falvak esetében a magyar egyfajta közvetítőnyelvként, közmegegyezészerű „koiné,-ként szerepelt. A 10 százalék alatti kategóriába túlnyomórészt román falvak esnek. Ekkorra már Kisszentpétert kivéve (9,9 százalék) a német falvak mindegyikében 10 százalék fölötti a magyarul tudók aránya (6. ábra).

6. ÁBRA. A magyar nyelvtudás aránya a nem magyar anyanyelvűek körében a vingai járásban az 1910 évi népszámlálás alapján

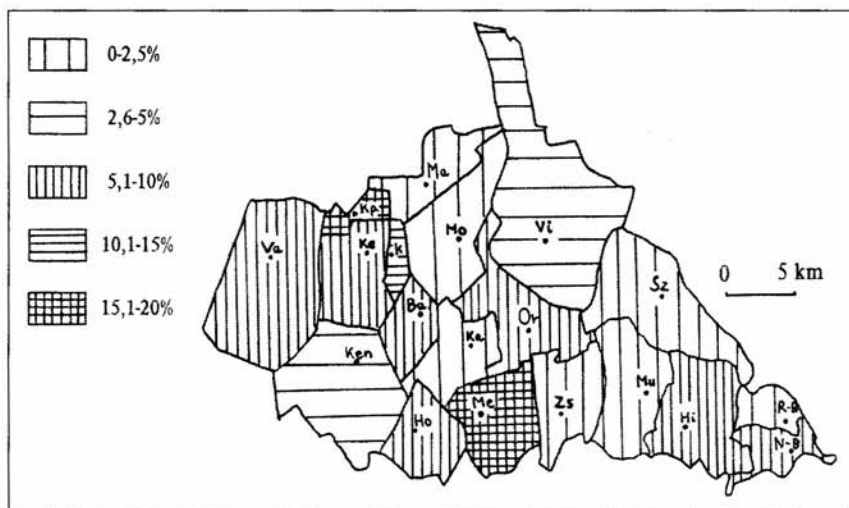
1900-1945: SZÜLETÉSSZÁM CSÖKKENÉS, KIVÁNDORLÁS, SVÁB NEMZETI ÉBREDEÉS

A svábok gazdasági mentalitása, említett földszeretete, illetve a „földbirtokok kiházasításának” és gyarapításának gyakorlata miatt a XIX. század utolsó harmadában községenként változó intenzitással megindult a népességfogyatkozás. A folyamatról dr. Klingler tett közzé adatokat az 1930-as években. Ezek szerint a bánáti svábok első négy generációjában (1767-1900) az átlagos családonkénti gyermekszám négy és hat között volt. Az ötödik generációban (1901-1933) az átlagos gyermekszám csak kettő. Az egyházi anyakönyveket vizsgálva is szembejövő, hogy a halálozások száma rendre meghaladta a születéseket. Kedvezőtlené vált a népesség korosztályi összetétele. A nemzeti érzelmű publicisták a nemzethalál (Volkstod) jövőképét vázolták a bánáti sváb népközösség elé.⁶⁴

A bánáti németek számbeli fogyatkozásának másik jelentősebb oka a tengerentúli kivándorlás volt. 90.000 főre tehető az Egyesült Államokba, Kanadába, Dél-Amerikába kivándorolt bánáti svábok száma. A kivándorlás már az 1870-es évektől megkezdődött, a XX. század első évtizedében tetőzött, az első világháború idején megszűnt, majd 1920-1936 között ismét felerősödött.⁶⁵ Míg

⁶⁴ Herrschaft i. m. 148-149. p.

⁶⁵ Uo. 90. p.

7. ÁBRA. A külföldön tartózkodó lakosság a jelenlevő népesség százalékában a vingai járás területén az 1910 évi népszámlálás alapján

1900-ban elhanyagolhatóan kicsi volt a külföldön távol lévők a jelenlevő népességhez viszonyított aránya (csak Merczyfalva kivétel a maga 1 százalékos arányával), addig 1910-ben a járás németajkú falvaiban feltűnően magas a külföldön távollévők aránya (7. ábra). Etnikus, szociálökonomiai, mentalitásbeli különbségre utal, hogy a román falvakban és a dohánytermesztő Majláthfalván ez az arány nem haladja meg a 2,5 százalékot. A német és a szerb-német falvak az 5,1 és 10 százalék közötti mezőnyben helyezkednek el. Kistelep, Kisszentpéter és Merczyfalva kiugróan magas értékei a kis faluhatárra és a birtokok felaprózottságára vezethetők vissza.

A tengerentúlra kivándorlók számát néhány településmonográfia közli, Varjasról 1900 és 1914 között 200-an, Hidasligetről 202-en (ebből 120 kint maradt), Merczyfalváról 1904 és 1908 között 457-en, Orczyfalváról 557-en vándoroltak ki.⁶⁶

1918 után Románia a Bánát keleti részében egy etnikailag-vallásilag sokszínű, ugyanakkor román többségű területet örökölt. A németek egy része nagy várakozással tekintett a hatalomváltásra, ugyanis a Gyulafehérvári Határo-

⁶⁶ Engelmann i. m. 75. p.; Bruckenaus... i. m. 88. p.; Klugesherz – Petri – Lammert – Zischnner i. m. 131. p.; Adam, Gertrude – Petri, Anton Peter: *Heimatabuch der deutschen Gemeinde Orczydorf im Banat*. Marquartstein, 1983. Orczydorfer Heimatortsgemeinschaft, 134. p.

zatokban garanciát kaptak kulturális önazonosságuk megőrzésére és az anyanyelvi iskolák felállítására.

A német népességű, illetve vegyes lakosságú települések statisztikai adataiból érzékelhető, hogy a két világháború közötti évtizedek a svábok demográfiai konszolidálódását hozták. Az Amerikába kivándoroltak egy része hazajött, a helyi elit a népszámlálások során nem magyar anyanyelvűnek, illetve nemzetiségűnek íratta magát, ez utóbbi azonban csekély mértékben emelhetette a németek számát. A fokozódó nemzeti propaganda, a helyi német népi mozgalmak, politikai szerveződések (pl. Deutsch-Schwäbische Volksgemeinschaft), egyesületek hatására erősödik a svábok összetartozás érzése, kis mértékben nő a gyermekvállalási kedv. Az etnikai tudatosság, a csoportöntudat erősödése nem kis részben köszönhető az ide beszivárgó nagynémet ideológiának. A varjasi gazdákról feljegyezték, hogy az 1930-as évektől tudatosan fogadtak fel szatmári sváb, illetve besszarábiai német mezőgazdasági segéderőt és nem helyi szerbeket vagy románokat alkalmaztak.⁶⁷

A németység demográfiai stabilizálódása mellett 1920 után általában gyorszik a vingai járás románsága. Az 1900-as helyzethez képest eggyel több román többségű falu lesz és háromban 10 százalék fölé emelkedik a román kisebbség aránya. Egyedül Hodonyban válik többségivé a németység. A szerb, a magyar és a bolgár elem a korábbi évtizedek szintjén marad.

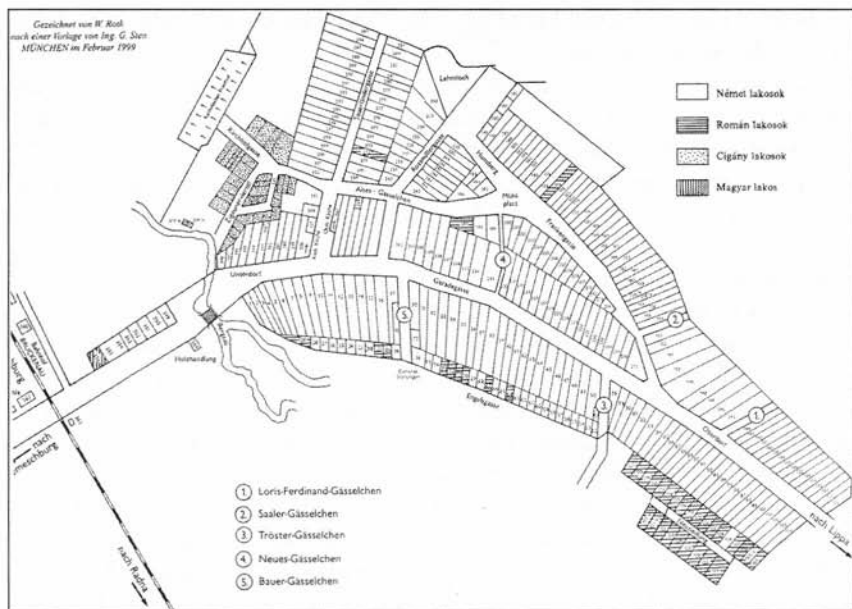
A települési szintű etnikai elrendeződés, a kisebb településbővítésektől eltekintve a két világháború között a hagyományos maradt. Hidasliget belső etnikai tagoltságát, térszerkezetét jelzi a település kataszteri vázlata és az 1943-44. évi lakoslista alapján megrajzolt térkép. Két falurészt kell külön említeni: egyik a Sauerlandi Gasséból kiágazó oldalutca, amely a cigánynegyed 33 házát fűzi egybe, a másik az ún. Obere Dorftól (ami a Gerade Gassé-val és az Untere Dorf-fal együtt a falu főutcáját képezi) keletre, a kertekhez csatlakozva a legelő területén, az I. világháború után létesített román lakónegyed, a „*Mahala*... A település peremén, a legelő mentén máshol is megtalálhatók a román lakosság házai.⁶⁸ (8. ábra)

Merczyfalván a magyarok a településen szétszórva, a románok főleg az 1920 után épített falurészekben laktak. A háború után Scharfeckgassét meghosszabbították a temesvári főutig, a Frankengassét szintén egy szakasszal megnyújtották. Az így létesült negyedekben építettek házakat a betelepülő románok. A Herrengassét továbbépítették a vasútállomásig, ez volt a Vorstadt, ahol a nyugalomba vonult német gazdák kisebb lakónegyede alakult ki.⁶⁹ Var-

⁶⁷ Engelmann i. m. 76. p.

⁶⁸ Bruckenu... i. m. 47. p.

⁶⁹ Klugesherz – Petri – Lammert – Zisenner i. m. 172. p.

8. ÁBRA. Hidasliget etnikai térszerkezete az 1943-44-es lakosnévsor alapján*

* Forrás: Brucknau... i. m. 121. p. Készült Roth, W. 1999-es alaptérképének felhasználásával.

jason a 18. század végén kialakított belső etnikai elrendeződés fő vonalakban a második világháború végéig megmaradt, a két etnikum területi elkülönülése a településen belül a németek birtokvásárlásai miatt nem éles, megmaradt a korábban létrejött szerb-német vegyes zóna is (1. táblázat).

GYÖKERES ETNIKAI ÁTRENDÉZŐDÉS 1945 UTÁN

A német népesség 1945 utáni csökkenésének okai ismertek. A világháborús emberveszteségeken túl a Szovjetunióba elhurcoltak, illetve a szovjet-jugoszláv viszony megromlása után a határhoz közel eső falvakból a Bărăganba kitelepítettek magas halálozási aránya miatt újabb, egy világháborúval felérő népességvesztés érte a sváb falvakat (3. táblázat). 1945-től kezdődően – a német lakosság elhurcolásával párhuzamosan – román kolonisták érkeztek, az egykori Nagy-Románia több vidékéről (Dobrudza, Erdélyi-Sziget-hegység, Besszarábia), sőt Macedóniából macedorománok is, akik beköltöztek a sváb

házakba. Ez a német lakosság számának 1948-as hirtelen visszaesésében, illetve a románok hirtelen növekedésében jól tükröződik.

3. TÁBLÁZAT. *A világháborúban, a szovjetunióbeli kényszermunkán és a Bărăgan sztyeppen elhunyt svábok száma és a német népességhez viszonyított aránya a vingai járás 15 településén*⁷⁰

	I. VILÁGHÁBORÚ	AZ 1910. ÉVI NÉMET NÉPESÉG %-ÁBAN	II. VILÁGHÁBORÚ	AZ 1940. ÉVI NÉMET NÉPESÉG %-ÁBAN	SZOVJETUNIÓBELI ÉS BĂRĂGANI KÉNYSZERMUNKA	AZ 1940. ÉVI NÉMET NÉPESÉG %-ÁBAN
Baraczháza	8	2,3	19	5,1	20+1	5,6
Hidasliget	43	3,4	59	4,6	23	1,8
Német-Bencsek	49	3,4	56	3,6	38	2,5
Hodony	14	2,4	28	4,5	22	3,5
Kalácsa	1	0,5	10	6,2	10	6,2
Kétfél	10	3,2	12	3,6	12	3,6
Kisszentpéter	8	1,3	32	4,6	28+2	4,4
Kistelep	7	2,9	13	5,0	10+3	5,0
Kenéz	6	0,6	41	4,0	39	3,9
Merczyfalva	39	3,0	58	4,4	55	4,2
Orczyfalva	75	3,8	82	4,2	15	0,8
Varjas	78	3,3	79	3,1	45+26	2,8
Monostor	?	?	11	5,5	14	7,0
Vinga	?	?	9	1,9	1	0,2
Szécsány	?	?	2	3,6	1	1,8
Összesen	338	2,7	511	4,0	345	2,7

1950-t követően a családgyesítések révén sokan kerültek az NDK-ba, illetve az NSZK-ba, ez folyamatos népességcsökkenést okozott a szocializmus évtizedeiben. 1945 után jelentős a vidékről a városokba, ipari központokba

⁷⁰ A falumonográfiák és Heinrich Freihoffer adatai alapján. – Freihoffer, Heinrich (szerk.) (1983): *Der Leidensweg der Banater Schwaben im zwanzigsten Jahrhundert*. [Das Banat und die Banater Schwaben, Band. 2.] München, 1983, Landsmannschaft der Banater Schwaben aus Rumänien in Deutschland e. V. München

való költözés, szembe tünő a bánáti sváb falvak erős érintettsége.⁷¹ Az 1956. évi népszámlálás adatai már ennek a folyamatnak a kezdeti szakaszáról adnak képet. A német többségű falvak száma kettővel csökkent 1930-hoz képest. Az egykori járás területén a falvak nagyobb része már román többségű (10), 1930-hoz képest nőtt a 11-50 százaléknyi román kisebbséggel rendelkező falvak száma. 10 százalék alatti román kisebbség csak három faluban maradt. Végül a bolgárság elvesztette abszolút többségét.

Az 1956 utáni három évtized során a németek folyamatos térvesztésével párhuzamosan egy újabb kolonizáció bontakozik ki, immáron az elhagyott sváb házakba költöző román és magyar lakosok révén. A második világháborúig gyakorlatilag német-szerb Varjason a növekvő számú románság az 1977-es népszámláláskor már a legnagyobb etnikum a faluban. Hidasligetről 1958-tól 1985-ig 364 személy telepedett ki. 1977-ben az 1540 lakos 52 százaléka román és 44 százaléka német volt. Német-Bencseken 1956-ban még 1058-an vallották magukat németnek, 1977-ben ennek a számnak csak a harmada. Egy harmadnyi népesség a városokba költözött, a másik egyharmad pedig kivándorolt Ausztriába, Németországba és Amerikába.⁷²

Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt. A bánáti svábok bizalma a mindenkori nemzetállamok mindenkori kormányzatai iránt visszavonhatatlanul lerombolódott, ezért önmagukat megmentendő, semmilyen más utat láttak, mint a végérvényes kivándorlást.⁷³

Ezt a végkifejletet jelzik az 1992-es népszámlálás adatai. Majláthfalva kivételével minden településen a románság került abszolút többségbe. A németek egyik településen sem érték el az össznépesség 10 százalékát. A szerb többség megszűnt Kétfélen. A korábban jellemző multietnicitás a legtöbb helyen megszűnt, illetve felváltotta egy másfajta, a beköltözések révén kialakult sokféleség. Itt említendő pl. Monostor 10 százalékot meghaladó szlovák, Varjas és Kiszszentpéter magyar, valamint Vinga, Monostor és Kenéz cigány kisebbsége.⁷⁴

Külön – a tanulmány keretein túlmutató – probléma a bánáti német falvakba újonnan beköltözők területi, nemzetiségi és kulturális rekrutációjának vizs-

⁷¹ Lackner i. m. 77-78. p.

⁷² Bruckenaui. i. m. 124. p.; Weresch i. m. 201. p.

⁷³ Bergel, Hans: Vorgänge letzter Entkolonialisierung. Aus dem Spannungsfeld des Südosten entlassen: Die Deutschen. *Banatica. Beiträge zur deutschen Kultur. Nation der Ethnien? Wege und Irrwege* XIII. évf. (1996) 4. sz. 9-16. p.

⁷⁴ Vö. Förster, Horst – Wolf, Josef: Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1890-1992. A-B-C-D. *Atlas Ost- und Südosteuropa*. Wien, 1999. Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut

gálata. Az igen sokféle gyökerű népesség úgy tűnik, kevés összetartást mutat, hagyományos értelemben nincs kialakult faluközösség, egyfajta hagyománytalanság és a lokális kezdeményezések hiánya jellemző.

ÖSSZEFOGLALÁS

A vingai járás és összességében az egész Bánát elmúlt 300 éves történetét kísérlatként is értékelhetjük. A felvilágosult abszolutizmus telepítéspolitikája, a kultúrtáj nagymértékű átalakításának, illetve rehabilitációjának igénye, a Habsburg és katolikus érdekek megjelenítésének követelménye Európa egyik legsokszínűbb régióját hozta létre. A Bánát egy mesterségesen kialakított interferenciaterület, ahol különböző mentalitások, vallások, életmód-stratégiák sűrű szövedéke alakult ki. A lokális kulturális konfliktusok mellett a problémamentes együttélés pozitív példáinak sorát említhetjük. A birodalmi, felvilágosult abszolutizmus alapján álló kolonizációs ideológiát felváltó nemzetállami politizálás – ha kimondatlanul is – a homogenizációt szolgálta. A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata az egyes nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére létezik egyfajta bánáti öntudat, regionális identitás, amelynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. Kérdés, hogy ez a sokféle etnikus, kulturális hagyomány milyen helyet kap a mai romániai Bánát, illetve a Maros-Tisza-Eurorégió imázsának alakításában. Léteznek-e olyan törekvések a helyi közösségekben, amelyek befogadó, értékorientált módon integrálják a megfogyatkozott vagy eltűnt bánáti társnépek tradícióit. A Németországba költözött svábok erős lokális kötődése, az egyes faluközösségek (Heimatortsgemeinschaft) nagyon élénk hagyományápolása, a rendszeres találkozók szervezése, publikációk (Heimatbuch, Heimatblatt) megjelentetése, valamint emlékművek, szimbolikus sírok állítása szükségessé teszi a kitelepedettek által tovább éltetett *virtuális Bánát* kutatását.

ROMÁN–MAGYAR INTERFERENCIÁK CSÍKBAN ÉS GYIMESBEN

RECEIVED FROM THE
LIBRARY OF THE
UNITED STATES DEPARTMENT OF THE INTERIOR
BUREAU OF LAND MANAGEMENT
WASHINGTON, D. C. 20240

A GÖRÖG KATOLIKUSOK IDENTITÁSVÁLTÁSÁNAK KÜLÖNBÖZŐ ÚTJAI AZ EGYKORI CSÍK MEGYÉBEN

BEVEZETÉS

Munkánkban a történeti Csík vármegye görög katolikus népességének nyelv- és nemzetváltási folyamatait és néhány kiválasztott, jelentősebb görög katolikus kisebbségű település etnikai változásait kívánjuk bemutatni a népszámlálási adatokkal és egyházmegyei sematizmusokkal jól dokumentált 1850-1941 közötti időszakban. A részletes községszerinti adatsorok elemzésével megkíséreljük megragadni a Csíkba betelepült román népesség *akkulturációját* és *asszimilációját*. Az akkulturáció egy adott kultúrának más kultúrával való érintkezése nyomán bekövetkező változása, ahol társadalmi csoportok (népek, közösségek, egyének) a másik kultúrával való érintkezés révén átveszik annak kulturális elemeit és megváltoznak. Az akkulturáció lehet *kölcsönös*, amikor az érintkező kultúrák egyszerre mintaadók és befogadók, s lehet *egyirányú*, amikor a befogadó kultúrára valamely domináns kultúra és politikai hatalom, nemzeti törekvés gyakorol hatást. Ha ez a hatás nagymértékű, *kultúraváltáshoz* vezet, amelyet tágabb értelemben az *asszimiláció* fogalomkörével írhatunk le.¹ Bár az etnikumok közötti *határok nem egyformán átjárhatók*, az akkulturáció legtöbbször kölcsönös, a többségi népcsoport is vesz át kultúrelemeket a kisebbségtől.² Az alábbiakban megkíséreljük a csiki görög katolikusok akkulturációs, asszimilációs útjait az anyanyelvi, nemzetiségi és vallási statisztikák feldolgozásával megrajzolni, amely segítséget nyújt a történeti-kulturális kontaktzónák meghatározásához.³

¹ Vö. Akkulturáció. *Magyar Nagylexikon* I. Budapest, 1993 Akadémia Kiadó, 347. p.; Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 55.; Panoff, Michel – Perrin, Michel: *Taschenwörterbuch der Ethnologie*. Berlin, 1982, Dietrich Reimer Verlag, 24. p.

² Schenk, Annemie: *Interethnische Forschung*. In Brednich, Rolf Wilhelm (szerk.): *Grundriß der Volkskunde*. Berlin, 1994, Dietrich Reimer Verlag, 335-352. p.

³ Ld. jelen tanulmánykötetben a „Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén” című írást.

AZ ETNIKAI IDENTITÁS VÁLTOZÁSAI A NÉPSZÁMLÁLÁSOK TÜKRÉBEN

Az osztrák katonai hatóságok által szervezett 1850-es népszámlálás végrehajtói szemére vetik, hogy a magyar nemzeti szempontokat nem vették figyelembe. Így Csík megyében is a román vallásúakat többnyire román nemzetiségűnek regisztrálták, még az olyan székely községekben is, ahol a görög katolikusok kétnyelvűségére, megmagyarosodására a román nemzet iránti közömbösséggel aligha vádolható Gyulafehérvár-Fogarasi görög katolikus egyházmegye hivatalos sematizmusaiban is utalásokat találhatunk.⁴ Ez a nyelvváltási folyamat a többségi magyar nyelvi környezetben feltételezhetően már a XVIII. században megindult, amint azt Szabó István az Ugocsa megyei ruszinoknál leírta.⁵ A románok és a görög katolikusok száma közötti különbség (az utóbbiak javára) csak néhány településen mutatható ki⁶, ez a szám a legtöbb helyen pontosan megfeleltethető a cigányság lélekszámának. Mivel a cigányság konfesszionálisan sokkal rugalmasabb mint a románok vagy a magyarok, nem zárhatjuk ki, hogy egy településen belül lehettek közöttük latin és görög rítusú katolikusok egyaránt.⁷ Ez némileg megemelheti az önmagukat magyarnak valló görög katolikusok arányát, de így sem jelentős a megmagyarosodott románok száma az 1850-es népszámlálás szerint. Az adatok értékelésénél figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy ennél az összeírásnál nem az anyanyelvre, hanem a nemzetiségre kérdeztek rá (külön felvettek magyar, székely, szász és német kategóriákat). A XIX. század közepén a csíkiak közül sokan – a rendies gondolkodás reminiscenciájaként – az egykori privilégiumok és katonáskodás tudatában, a már formálissá váló közjogi meghatározással-besorolással jelölték meg hovatartozásukat: így pl. Alcsikon 28.055 személy közül 25.935 vallotta magát székelynek. Hiába beszélhetett magyarul, érezhette magát magyarnak

⁴ Az 1871-es sematizmus a gyergyóalfalvi, gyergyószentmiklósi, csíkszentdomokosi, csíkszépvízi, csíkszentgyörgyi, csíklázárfalvi és kászoni egyházközségek híveit román és magyar nyelvűeknek tünteti fel. – *Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Iulie și Făgărașului pre anulul 1871*

⁵ Vö. Szabó István: *Ugocsa megye*. Budapest, 1937. Magyar Tudományos Akadémia

⁶ Pl. Gyergyódomok – 22 fő, Gyergyóholló – 35 fő, Gyergyóvárhegy – 44 fő, Kászon – 95 fő.

⁷ Ezt bizonyítja a 19 filiával rendelkező csíkszépvízi görög katolikus egyházközség házassági anyakönyve 1841–1931 között. A cigányok helyben (ugyanazon filiában) kötött házasságainak 28 %-a vegyes rítusú volt, míg a különböző településről származók közötti házasságok 85 %-a volt vegyes rítusú. – *Protocolu matriculare, alu Botezatiloru, Cumunatiloru si Mortiloru dein Parochia Greco Catolica a Szépvízului in Transilvania in A. Diecesa gr. c. a A. Iulie 1841-1931.* – Colecția registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul greco-catolic. inventariat sub 251, 252, 253. Arhiva Statului, județul Harghita

az a betelepült egykori román, ha az ősi bennvaló, házhely és birtokrészesedés híján, vallása vagy neve okán, a székely közösség kollektív emlékezete, ítélete fenntartotta és fenntarttatta vele az etnikai különbözőség tudatát.

1850-ben a román többségű etnikai zóna Gyergyó északi és keleti részén (Várhegy, Salamás, Bélbor, Holló, Tölgyes, Zsedánpatak, Békás, Domuk), illetve a Tatros völgyében Gyimes (Gyimesbükk) és a tőle délre elhelyezkedő Kostelek, valamint a szigethelyzetű Vasláb övezetében terült el. Jelentősebb magyar kisebbség Gyimesbükkön (47,5 %), Tölgyesen (45 %), Hollón (16 %), Salamáson (6,5 %) élt.

A legjelentősebb román kisebbséggel⁸ Csíklázárfalva (32,5 %), Borszék (21 %), Csíkszenttamás (14,5 %), Csíkpálfalva (13,5 %), Balánbánya (13 %), Kászoni-medence (12,5 %), Csíkcsomortán (12 %), Csíkszentmihály (10,5 %), Gyergyóalfalu (10 %), Tekerőpatak (9 %), Csíkszentgyörgy (7,5 %), Gyergyóditró (6,5 %), Gyergyócsomafalva (6 %) rendelkeztek. Meg kell jegyeznünk, hogy Csíkszentmihályon a jelentős számú román kisebbséget a közigazgatásilag hozzátartozó Lóvész, Tekerőpatak esetében pedig a Vaslábról kirajzott, de a tekerőpataki birtokossághoz tartozó Heveder-, Ölyves-, Boták- és Tinkák-telepek adják. A Felvidékről, Sziléziából, Csehországból érkezett római katolikus németek bányász, famunkás, vasiparos, üveggyártó specialisták voltak, jelentősebb számban Borszéken (31 %)⁹ és Balánbányán (27,5 %) éltek.

Az 1857. évi népszámlálás az első polgári szervek által végrehajtott census volt, ekkor azonban nem kérdeztek rá a számláltak nemzetiségére. 1857-re a román többségű övben Gyergyótölgyesen kisebbségbe kerültek a görög katolikusok (46 %, a 8 fő görög keletit is beleszámítva), ez magyar expanziót jelez. Az ekkor a gyergyószentmiklósi járáshoz sorolt Oláh-Taplicza (Maroshévíz) 75,5 százalékos görög keleti többségével, 12 százalékos latin és 9,5 százalékos görög rítusú katolikus kisebbségével inkább a felső-maros-tordai ortodox-román kultúrzónához tartozik, a XIX. század végén azonban a gyergyói magyar famunkás népelem ide és a Maros-völgy alsóbb szakaszára sűrű rajokat bocsátott ki. A vallási adatokat vizsgálva feltűnik, hogy 1850-hez képest jelentősen csökkent a görög katolikusok aránya Csíkcsomortánban¹⁰ (-34,5 %; 7 %), Pálfalván (-86 %; 1,5 %), Csíkszentmihályon (-51,5 %; 4,5 %), Balánbányán (-86,5 %; 2 %), Csíkszenttamáson (-9 %; 12 %), Borszéken (0 %; 13,5%). Borszéken a görög

⁸ Csak a lakosság 5%-át meghaladó román kisebbségű településeket soroljuk fel.

⁹ Borszékre az Abaúj-Torna megyei Mecenzéfről telepedtek mánta németek (Eigel Tibor szíves szóbeli közlése alapján).

¹⁰ Az első érték a csökkenés nagyságrendjét mutatja: a görög katolikusok 1850-es lélekszámát 100%-nak véve számítottuk ki. A második érték a görög katolikusok 1857-es százalékos arányát mutatja.

katolikusok száma abszolút értékben nem változott, viszont százalékos arányuk 21 százalékról 13,5 százalékra apadt, ami felerősödő székely kolonizációra utal. 1850-hez képest Menaságon (+186 %; 6,5%) és Csíkszentgyörgyön (+ 29%; 10%) nőtt figyelmet érdemlően a görög katolikusok száma.

Feltűnő, hogy egy sor községben, ahol 1850-ben kimutattak görög katolikusokat, 1857-ben nem, vagy elenyészően kis számban jelzik ezt a felekezetet. A nyolc évvel későbbi balázsfalvi sematizmus ugyanakkor ismét jelentősebb számban jelez görög rítusúakat. A helyenként nagyságrendnyi különbség – ami nem magyarázható a népszaporulattal vagy a betelepüléssel – arra utal, hogy a terjedő vegyes rítusú házasságok és a szórványközösségek gyér pasztorációja miatt nem tartották számon saját rítusukat¹¹, vagy egyre kevésbé ragaszkodtak ahhoz, annak etnikai töltete miatt. A római katolikus liturgia előnyben részesítése azzal is összefüggött, hogy a gyulafehérvár-fogarasi unitus egyházmegye klérusa ragaszkodott a román szertartásnyelvhez, amelyet a székelyföldi hívek egy része nem értett.

Az 1881. évi népszámlálás községsorosan feltünteti az anyanyelvi és vallási adatokat egyaránt. Elemzésünkben a román anyanyelvűek és a görög katolikusok (ide számítva a helyenkénti csekély számú görög keletit) közötti számkülönbséget a települések összlakosságának százalékában adtuk meg, és ezeket különböző kategóriákba osztva jelenítettük meg, külön jelölve a magyar, illetve román többségű községeket, hozzávetőleges képet kapva a magyarosodás területi rendszeréről, a magyar anyanyelvű görög katolikusok százalékos arányáról.¹² A 0-2,5 százalékos kategória egyaránt jelenthet elenyésző létszámú magyar anyanyelvű görög katolikus népességet – amint ez a legtöbb település esetében így van – és tekintélyesebb román anyanyelvű, nem akkulturalódott népességet, mint Csíkszentmihály és Szépvíz¹³ vagy a gyergyói román község-

¹¹ Vegyes rítusú házasságok esetében Magyarországon görög katolikusnak keresztelték a görög katolikus apa és a római katolikus anya gyermekét – Sipos István: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris canonici szerint*. Pécs, 1923, Taizs József Könyvnyomda, 129. p.

¹² Az elemzés részletes térképes bemutatását ld. Ilyés Zoltán: A kulturális kontaktzóna történeti változásai a Székelyföld keleti peremvidékén az egykori Csík megyében. In: Klamár Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Aszód, 2005, Petőfi Múzeum, 56-76. p.

¹³ E két községhez román eredetű kültelepek tartoznak, az előbbihez Lóvész, az utóbbihoz Bükklok, Kostelek, Csügés és Gyepece. Ezek anyanyelvi és vallási adatai az anyaközségekbe beolvasztva találhatók, ily módon a statisztikai publikációkból – az 1910. évi népszámlálás kivételével – nem kapunk pontos képet a helyi etnikai – vallási megoszlásról. Ezért szükséges az egyházi anyakönyvek és sematizmusok árnyaló-pontosító adatainak felhasználása – Ilyés Zoltán: Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841-1930). *Demográfia* XLI. évf. (1998) 2-3. sz. 285-299. p. 287.

gek esetében. Jelentősebb arányban magyar nyelvű görög katolikusok a Csíki-havasok vonulatai közé ékelődő Kászonban, a Lázárok egykori telepítvényes falvában, Lázárfalván, a gyimesi és pricsketői-szorosok hatósugarában elhelyezkedő Pálfalván, Csomortánon, Menaságon és Csíkszentgyörgyön, a felsíki Csíkszentdomokoson és Csíkszenttamáson valamint Gyergyóalfaluban éltek. Ezen sűrűsödési pontokra – már a XVIII. század elején – szerveződő görög katolikus parókiák (Kászon, Csíkszentgyörgy, Lázárfalva, Gyergyóalfalu) sem voltak képesek megállítani a beolvadás többértű folyamatát. A román többségű falvak közül Várhegyen és Vaslábon találunk nagyobb arányú magyarajkú görög katolikusságot, ami nyilván összefügg azzal, hogy ezen települések házassági kapcsolataikban nyitottabbak voltak a környező magyar többségű falvak irányában.

Az 1900. évi népszámlálási adatokat feldolgozása nyomán szembetűnik Gyimesbükk és Szépvíz görög katolikus népességének magyarrá válása. A Gyimesi-szoros környéki román eredetű telepeket lefedő két közigazgatási egységben a XIX. század utolsó évtizedeiben erősödött fel a görög katolikus lakosság nyelvváltása, kulturális hasonlása. Több községben feltételezhetően a görög katolikusok nagyobb népszaporulata magyarázhatja a magyarajkú görög katolikusok arányának növekedését (Pálfalva, Csobotfalva). A román többségű községekben megszűnnek a jelentősebb különbségek a görög katolikus vallásúak és román anyanyelvűek között. A múlt század utolsó évtizedében felerősödő erdélyi román nemzetiségi mozgalmak, a Memorandum-per egykori fővádlottjának, Ioan Rațiunak élénk gyergyói kapcsolatai, a részben radikalizálódó görög katolikus papság felerősítették ezen települések határfenntartó, izolatív mechanizmusait. Az eddigi tendencia folytatódásával lehet számolni az 1910-es népszámlálás adatai alapján: az identitás- és nyelvváltás területi rendszere az 1900. évihez hasonló. Az 1910-es adatokat a magyarul tudó románok arányának vizsgálatánál és az egyes községek etnikai változásainak bemutatásánál használtuk fel.

Az 1930-as román népszámlálás a nemzetiségi és anyanyelvi adatokra is rákérdezett. A „román vallásúak” (görög katolikus+ortodox) és a román nemzetiségűek közötti számbeli különbség (az előbbieik javára) a legtöbb településen nem éri el az összlakosság 2,5 százalékát. Ez abból adódik, hogy a „román vallásúak” automatikusan román nemzetiségűnek vallották magukat (vagy annak írták be őket). A román alkotmánytörvény alapján csak az ortodox és másodsorban a görög katolikus vallás számított *román vallásnak*. A román vallásúak kedvező elbírálásban részesültek az állami munkahelyeken.¹⁴ Egy sor községben a román

¹⁴ Scheffler János: Az erdélyi rítusváltoztatások. *Magyar Szemle* XLII. évf. (1942) I. sz. 7-12. p. 9-11.

nemzetiségük száma meghaladta a román vallásúak számát. A jelentősebb különbségek a nagyobb zsidó lakosságú és vegyes rekrutációjú (szlovák, német, ruszin) iparos népességű településeken voltak (Tölgyes, Hodos, Gyimesbükk, Gyergyóbékás). Itt a román nemzetiségűnek iratkozás egyaránt lehet egy státuszkompenzációs vagy -stabilizációs igényű, hatóságoknak tett gesztus, illetve a régi „megkopott” identitás újra való felcserélése. Szépvízen a román vallásúak és a román nemzetiségűek közötti különbség meghaladja a 3 százalékot. Ez az 1910-re 89 százalékban magyar anyanyelvűvé vált szépvízi havasi telepek 100 olyan magyar nemzetiségűnek iratkozó görög katolikus lakosának köszönhető, akik származásuk, bizánci rítusuk és a román nemzetiség kínálta előnyök ellenére ragaszkodtak magyarságukhoz. Hasonlóan figyelemreméltó Csíkszentgyörgy, Csíkszenttamás és Csíkpálfalva jelentős magyar nemzetiségű görög katolikusága is. Az 1900-as népszámláláshoz képest gyakorlatilag megszűnt Csíkcsomortán 12 százalékos és Lázárfalva 31 százalékos magyarjók görög katolikus kisebbsége. 1930-ban Csík megyében a 28.303 román nemzetiségű közül 25.871 volt román anyanyelvű. A különbséget jelentő 2.432 fő túlnyomó része a Csík-medence, Gyimes és Kászon magyar anyanyelvű görög katolikusait jelenti.

Az 1941. évi népszámlálás adatai tükrözik az Észak-Erdély 1940-es visszacsatolása után végbement székelyföldi rítusváltoztatási hullámot. A magyar anyanyelvű görög katolikusok túlnyomó része átiratkozott a római katolikus egyházba. Ez az áttérés egyházjogilag szabálytalan volt, több helyen a magyar adminisztráció erőteljes pressziója nyomán ment végbe.¹⁵ A gyergyói román települések és néhány romános ruházatú, érzelmű csíki havasi telep (Lóvész, Bükklok, Rakottyás; Gyimesbükk és Kostelek egy része) kivételével gyakorlatilag felszámolódtak a csíki görög katolikus közösségek. A hirtelen véget ért húsz éves román uralom a magyar unitusok számára vállalhatatlanná tette a román emblémát, a rítusváltásra ösztönöztek a magyar hatóságok és bizonyos mértékig a románellenes közhangulat is. Nagyobb magyarmelvű görög katolikus közösségek a Gyimesi községekben és telepeken, Kászonban, és Ditró 9. tizeséből önállósodó Hodoson voltak. Figyelemreméltó Vasláb és Gyergyóholló magyar nemzetiségű és anyanyelvű görög katolikusainak magas aránya. Az állami támogatású asszimilációs politikára, illetve identitáserősítésre jó példa Gyergyóhodos, ahol 1942-ben gazdakör alakult, népművelési tanfolyamot indítottak és országzászlót szenteltek. 1943-ban megalakult a gyári munkások közösségi köre és Várhegy vasútállomás nevét Gyergyóhodosra változtatták. 1944-ben az EMKE irányításával falumunkát végeztek itt. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a rövid életű magyar adminisztráció

¹⁵ Vö. Magyarsóky Ferencné: Vészharangot kongatok. *Görögkatolikus Szemle* XIII. évf. (1941) november 13.; Scheffler i. m. 7-12. p.

alatt kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a részben faipari munkások által lakott Gyergyóhodosnak: szimbolikus térfoglalással igyekeztek hangsúlyozni magyar jellegét, aktív kulturális munkát végezve „előretolt hadállás szerepét” erősítették. Az észak-erdélyi magyar közigazgatás idején Vaslábon és Kostelegen római-katolikus kihelyezett lelkészségek (expositura) alakultak.¹⁶ (1943).

A ROMÁN ANYANYELVÜEK MAGYAR NYELVTUDÁSÁNAK TERÜLETI KÜLÖNBSEGEI

A nyelvváltás és az akkulturáció területi különbségeire mutat rá a román anyanyelvűek magyar tudásának foka. Az 1900. évi népszámlálás kérdezett rá először a magyar nyelvtudásra. A jelentősebb román nyelvű kisebbséggel bíró falvak közül Csíkszentmihály és Szépvíz románságának 90 százaléka beszél ekkor magyarul, ami a havasi telepeken a magyar nyelv térhódítására, az önmagukat román anyanyelvűként meghatározók kétnyelvűségére utal. Ez az arány Gyimesbükkön, Tekerőpatakon, Gyergyóditróban meghaladja a 60 százalékot, míg Tölgyesen 40 százalék, Borszéken 30 százalék körüli¹⁷, ami a magyarosodás vármegyei gyenge pontjait jelzi. A román többségű települések közül a nyelvsziget-helyzetű Vaslábon a legnagyobb a kétnyelvűség (76 %), erről publicisztikai adatok is szólnak: Földes Zoltán a Csíki Hírlapban a Vaslábon magyarul éneklő és magyarul köszönő „*kackiás menyecskékről és dészüszíjjas leventékről*” és románul beszélő idős falusiakról ír, ami felveti a nyelvhasználat és a kulturális hasonulás generációs különbségeit.¹⁸ Vasláb, mint egy magyar (székely) dominanciájú térben elhelyezkedő etnikai izolátum, határai a századforduló spontán magyarosodási, mintakövetési tendenciái következtében oldódni látszanak. Ebben nagy szerepe van a székely körvasút megépítésének, a helyiek intenzív piaca járásának éppúgy, mint a települést szorosan körülölelő székely közbirtokosságokkal való kapcsolattartásnak.¹⁹

¹⁶ *Catalogus Vicariatus Claudiopolitani Dioecesis Albae Juliensis Transilvaniensis pro anno Domini 1944*. Claudiopoli

¹⁷ Ez utóbbi településeken a német és egyéb anyanyelvűeket – Tölgyesen a magyar nyelvet életformája okán hamar elsajátító zsidóságot. Borszéken az eredeti lakóhelyén is kétnyelvű mánta németiséget – kivétel nélkül magyarul tudónak vettük, így a magyarul tudó románok lehetséges minimumát kaptuk meg.

¹⁸ *Csíki Hírlap* 1913. 19. sz.

¹⁹ Vasláb híres káposztatermelő falu volt, a káposztát a szomszédos Tekerőpatak és Gyergyótfalu gazdái vásárolták fel, valamint a vaslábiak Gyergyószentmiklós hetivásárait szállították szekérszámra – Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest. 1982. Kriterion. 72-74. p.

A magyar nyelvtudás viszonylag magas foka köszönhető az állami iskolának is, amelyeket a századforduló táján igyekeztek olykor a görög katolikus felekezeti iskolák rovására létesíteni. Néhány olyan helyen, ahol a magyarság kisebbségben élt, vagy a románság felekezeti pasztorációja gyenge volt, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület is állított fel iskolákat. 1890-es években az EMKE évi 300 forinttal támogatta a gyergyótölgyesi római katolikus leányiskolát.²⁰ 1895-től a Gyimesbükkhöz tartozó román többségű Rakottyáson létesítettek EMKE támogatással népiskolát.²¹ A gyergyóhodosi iskolát is az EMKE segítségével tartották fenn a millenium évtizedében.

1910-re tovább nőtt a román anyanyelvűek magyar nyelvtudása. A magyar többségű települések közül Csíkszentmihály-Lóvészén csökkent a magyarul tudó románok aránya. Ez szinkronban van a lóvésziek házassági preferenciáival is. 1891-1900 között 26 házasságból 4 volt exogám vegyes rítusú (görög katolikus-római katolikus), 1901-1910 között 31 házasságból csupán 1. Ugyanakkor 11-ről 20-ra nőtt az azonos rítusú endogám házasságok aránya.²² Lóvész lakói a szintén román eredetű Kostelekkel ellentétben kevésbé választottak maguknak római katolikus házastársat, és leggyakrabban Vasláb, Gyimesbükk, Bükklok görög katolikusaival esküdtek. Úgy tűnik, hogy a két település etnikai képének fejlődése a századforduló táján vesz két eltérő irányt. Míg a telepek anyanyelvi és vallási arányait is kimutató népszámlálási kötetben Lóvész 351 lakosa közül 305 román anyanyelvű, addig Kostelek 399 lakosából mind magyar anyanyelvű. A kevésbé izolált Lóvész román jellege erősödik, a csíki falvaktól messze fekvő, inkább Gyimessel kapcsolatot tartó Kostelek magyar jellegű lesz.²³ A természetföldrajzi izoláltság tehát nem minden esetben gátolja az etnikai mobilizációt. Figyelemreméltó, hogy 1910-ben Gyimesbükk román anyanyelvű lakosságának 75 százaléka, Borszék, Tölgyes és Gyergyóvárhegy románjainak kb. 50 százaléka beszél magyarul.

1941-re Gyergyóholló kivételével mindenhol csökkent a román anyanyelvűek magyar nyelvtudása: Gyimesbükkben a románok 70 százaléka, Borszéken 40,5 százaléka, Tölgyesen 24,5 százaléka, Gyergyóvárhegyen 17,5 százaléka beszél magyarul. Gyimesbükkben az 1910. évi 1725-ről 824-re csökkent a román anyanyelvűek száma, tehát a magyarul tudó román anyanyelvűek aránya egy, az 1910. évihez képest felére csökkent értékből került kiszámításra, a csak románul tudók száma így 465-ről 244-re mérséklődött.

²⁰ *Csíki Lapok* 1894. 21. sz.

²¹ *Csíki Lapok* 1894. 24. sz.

²² Ilyés 1998 i. m. 289. p.

²³ Ilyés 1998 i. m. 287-289. p.

AZ IDENTITÁSVÁLTÁS KÜLÖNBÖZŐ ÚTJAI A NÉPSZÁMLÁLÁSOK ÉS EGYHÁZI ÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN

Kászoni-medence

A Kászoni-medencében a XVII. századtól megtelepedő románság az egyik legrégebbi csíki görög katolikus egyházközséget alkotta.²⁴ Templomuk 1884-ben épült a főleg románok lakta Dobolyban.²⁵ A Kásonimpértől elkülönülő falurész már Lipszky térképén is önálló településként van feltüntetve.²⁶ Dobolyon kívül a XIX. század közepétől mindegyik kászoni faluban 15-20 százalékos görög katolikus kisebbség élt. Már az 1850-es népszámlálás szerint is vannak közöttük magyarok, és az 1871-es balázsfalvi sematizmus is mint román-magyar nyelvű egyházközséget említi. A későbbi népszámlálások egyértelműen igazolják a nyelvváltást. A regáti kivándorlás a XIX. század végétől mindkét felekezetenél érezteti a hatását, bár a görög katolikusoknál a létszámcsökkenés kicsit később jelentkezik, amit a kisebb mértékű mobilitással magyarázhatunk. Ennél feltűnőbb azonban, hogy már a XIX. század közepén kb. 500 fős különbség van a népszámlálási statisztikákban és a hivatalos egyházi sematizmusokban közzétett bizánci rítusú katolikus létszám között az utóbbiak javára. 1910-1911-ben ez a különbség közel 400 fő²⁷, míg 1929-1930-ban 232 fő. Elgondolkodtató, hogy a két világháború közötti Romániában, amikor sokszor a romános hangzású nevek alapján írtak át székelyeket latinról görög rítusra²⁸, ilyen nagy különbség létezhetett a hivatalos és az egyházi statisztika között. Honnan ered ez a különbség?

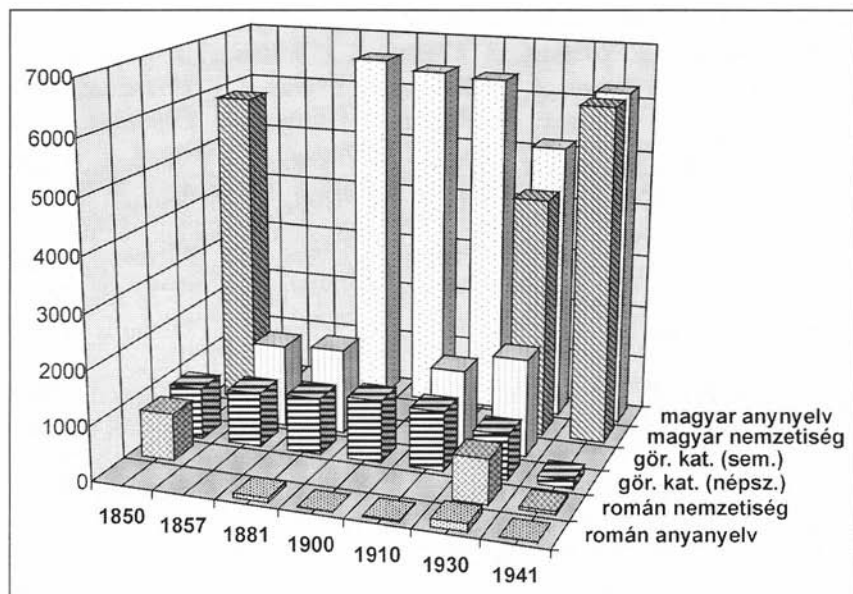
²⁴ Imreh István – Pataki József: Kászonszéki krónika. 1650-1750. II. n., 1992, Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, 80-83. p.; *Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catholico-rum dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro anno A Christo nato M.DCCC XXXI' (1835) ab unione cum ecclesia romana C. XXX. VIII.*

²⁵ *Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-Catolice a Alba-Julie și Fagarasului pre anulu 1896.* Blasiu

²⁶ Vámszer Géza: Adatok a csíki falvak települési rendszeréhez. In: uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930-1975).* Bukarest, 1977, Kriterion, 259-284. p. 271.; Kós Károly: *Erdély népi építészete.* II. n., 1989, Kelentöld Kiadó, 191. p.; Lipszky János: *Mappa Generalis.* Közli: Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek térképe és helységnevértára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján.* Szeged, 1987, József Attila Tudományegyetem. I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

²⁷ Ekkor már közel volt a Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye Székely földi Vikariátusának szervezése. Az 1912-ben megszervezett külhelynökséghez a nagykászoni egyházközséget is hozzácsatolták, a szertartásnyelv magyar lett.

²⁸ Scheffler i. m. 9-11. p.

1. ÁBRA. A kászoni román és magyar anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint, és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szematizmusok szerint 1850-1941 között*

* Az 1865-ös, 1871-es, 1911-es és 1929-es egyházi összeírás adatait a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az 1857-es, 1881-es, 1910-es és 1930-as népszámlálások sávjában tüntettük fel. – *Siematismulu veneratului cleru catholicu de ritulu orientale alu Archi-diecesei metropolitane a Albei-Julie*. 1865 Blasiu; *Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Julia și Fagarasului pre anul 1871*; *Şematismul veneratului cleru al archidiecesei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Julia și Făgăraş 1911*; *Şematismul clerului Archidiecesei Mitropolitane Greco-Catolice române de Alba Julia și Făgăraş pre anul 1929*. Blaj, 1929. A népszámlálási adatokat összesítve ld. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850-1992 között*. Budapest – Csíkszereda, 1998, Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó

A magyarországi egyházjog szerint a vegyes rítusú katolikus házasságokat mindig a menyasszony rítusa szerint kötötték meg és a gyermekeket az apa rítusára keresztelték.²⁹ Ez egy eleve vegyes rítusú, egyben sok interferenciális jelenséget mutató vallási környezetben élők számára lehetővé tette a látens rítuscserét. Továbbá a Székelyföldön a filiális helyzetből adódó gyér pasztoráció, a sokszor távollevő templom, a liturgikus nyelv ismeretének hiánya miatt a

²⁹ Sipos i. m. 129. p.

görög katolikusok a latin liturgiát is látogatták. Ez különösen így lehetett a latin dominanciájú vegyes rítusú családokban, ahol erős nemzeti, kulturális, vallási ellennorma is hatott. A görög katolikusok hivatalos számáról ezért pontosabb információt nyújtanak az egyházi sematizmusok, míg a népszámlálások – több helyütt tükrözve a számlálást lebonyolító helyi hatalom nemzeti elvárásait és manipulációit – a helyiek önbesorolásáról, vallási gyakorlatáról, liturgiahasználati normáiról tanúskodnak. A különbséggel hozzávetőlegesen mérhető az „asszimilációs nyereség”, tehát az etnikus bélyegein, nyelvén, kultúráján kívül vallását is hátrahagyó, teljesen a magyarságba integrálódó népesség.

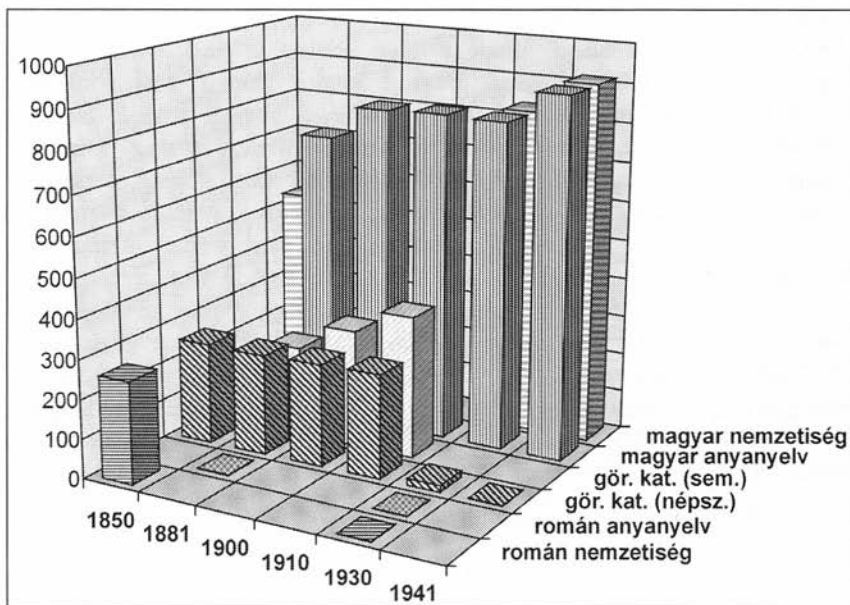
1930-ban az unitusokat román nemzetiségűnek jegyezték be, akiknek azonban csak 1/6-a volt román anyanyelvű. Az 1941-es népszámlálás szerint az 1930-ashoz képest csak kb. 1/6-nyi (149 fő) görög katolikus volt Kászonban, ebből 54 tartotta magát román nemzetiségűnek. A legtöbb székelyföldi településtől eltérően megmaradt tehát egy újjáélesztett nemzeti tudatához és bizánci szertartásához hű lakosság-mag (1. ábra).

LÁZÁRFALVA

A hajdani Felső-Fehér vármegyéhez tartozó, a Lázárok és Aporok birtokát képező községbe a Lázárok telepítettek román jobbágyokat a XVII. században. Venczel szerint a falu a besenyő-telepek sorába tartozott.³⁰ A szintén magyar nyelvű görög katolikus egyházközség 1867 óta volt önálló (előtte Csíkszentgyörgy filiája volt), temploma 1819-ben épült.³¹ A helyi görög katolikus házassági anyakönyv átvizsgálása nyomán megállapítható, hogy a településen belül már a XIX. század közepétől gyakori volt a római katolikus-görög katolikus vegyes házasság. 1842-1886 között a 109 házasságból 49 (45 %) volt vegyes felekezetű, amelyeket túlnyomó többségben (45) római katolikusokkal kötöttek (1. táblázat). Az 1860-as évek végétől főleg a tusnádi és csikkozmasi római katolikusokkal házasodtak a lázárfalvi görög katolikusok (2. táblázat). A századfordulón 60 fő, 1910-re 100 fő különbség adódik a hivatalos népszámlálások és a sematizmusok adatai között a görög katolikusok számában (2. ábra) 1912-ben az alsíki szolgabíróság aktív közreműködésével, a román liturgikus nyelv erőltetése miatti elégedetlenséget kihasználva a csíklázárfal-

³⁰ Venczel József: Csík népe és népesedési viszonyai. In: Záhony Éva (összeáll.): *Hitel. Kolozsvár 1935-1944. II. Tanulmányok, repertórium*. Budapest, 1989 [1939] Bethlen Gábor Könyvkiadó, 132-144. p. 135.

³¹ Schematismus 1835 i. m.; Siematismulu 1896 i. m.

2. ÁBRA. A lázárfalvi román és magyar anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint, és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szematizmusok szerint 1850-1941 között

viakat áttérítették a római katolikus egyházba. Az áttérés melletti historikus érvként elhangzott az is, hogy a lázárfalviak besenyők voltak egykor, és nincs köztük a románokhoz:

„Lázárfalva maga egy 1365. évbeli okirat tanúsága szerint a Bálványos vári földekhez tartozó telepítvény s lakói kezdetben besenyők voltak, kiket valószínűleg Szent László idejében a hatalmas Aporok telepítettek le birtokaikra... Ki van zárva, hogy a mostani görög katolikus lakosok valamikor oláhok lettek volna s úgy ide, mint vármegyénk több községébe a görög katolikus vallást, nem az oláhok hozták be, hanem a legelső hittérítők, kik Szent István idejében Bizáncból jöttek a Székelyföldre.”³²

Ez az „oláh” emblémától való szimbolikus eltávolítás a korábbi vallási-kulturális kontextusból való kilépést és az adoptív közösség – esetünkben a székelyek – befogadását volt hivatott megkönnyíteni. A rövid életű székelyföldi vikariátus felállítása után a szabálytalan áttéréseket érvénytelenítették és

³² Bartalis Ágost: A lázárfalvi gör. kath. hitközség feloszlása. *Székelység* 1912. 18. sz.

újjaszervezték – immár magyar szertartásnyelvvel – az egyházközséget.³³ Az 1929. évi sematizmus nem mutat ki görög katolikusokat, az egy évvel későbbi népszámlálás 14 görög katolikus lakost jelez. 1941-ben a település már teljesen homogén római katolikus vallású.

1. TÁBLÁZAT. *A Lázárfalván 1842-1886 között kötött endogám, illetve exogám típusú házasságok megoszlása a görög katolikus egyházi anyakönyv alapján*

IDŐSZAK	HÁZASSÁG-KÖTÉSEK SZÁMA	ENDOGRAMIA WH=EN ¹	WH ²	WH ³	EXOGRAMIA INDEX Ei % (Ei% ⁴)
1842-1886	109	77 (32)	5 (2)	27 (15)	29,3 (45)

¹ Mind a férj, mind a feleség helybeli születésű (az endogám házasságok száma). Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes felekezetű/ritusú) házasságok számát tüntettük fel.

² A feleség (w= wife) idegen, a férj (H=Husband) helybeli születésű. Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes felekezetű/ritusú) házasságok számát tüntettük fel.

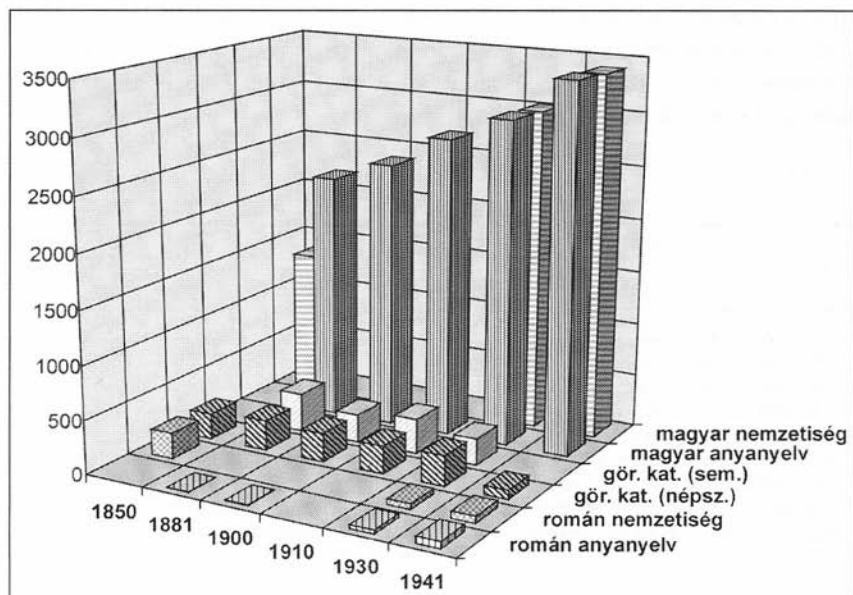
³ A feleség helybeli, a férj idegen születésű. Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes felekezetű/ritusú) házasságok számát tüntettük fel.

⁴ Ei (Exogámia index) = wH+Wh. Ei % = települési exogámia index, az összes házasság százalékában megadva. (Eiv%) = vallási-kulturális exogámia index, az összes házasság százalékában megadva.

2. TÁBLÁZAT. *A más településről érkezett házastársak lakhelye és vallása Csíklázárfalva a görög katolikus egyházi anyakönyvben regisztrált település szerinti exogám házasságaiban 1842-1886 között*

TELEPÜLÉS	FELESÉG MÁS TELEPÜLÉSRŐL (VALLÁS)	FÉRJ MÁS TELEPÜLÉSRŐL (VALLÁS)	ÖSSZESEN
Kökös	-	1 (g. k.)	1
Kásonjakabfalva	-	1 (g. k.)	1
Kásonújfalú	-	1 (g. k.), 1 (r. k.)	2
Apáca	-	1 (ref.)	1
Csikkozmas	2 (g. k.)	2 (g. k.), 4 (r. k.)	8
Bükszád	1 (g. k.)	1 (g. k.), 1 (ort.)	3
Tusnád	1 (r. k.)	2 (g. k.), 5 (r. k.)	8
Csikcsatószeg	1 (g. k.)	-	1
Csikszentsimon	-	1 (g. k.)	1
Csikszentimre	-	1 (g. k.)	1
Csikszentkirály	-	2 (g. k.)	2
Csikszentmárton	-	1 (r. k.)	1
Székelvudvarhely	1 (r. k.)	-	1
Papóc	-	1 (ref.)	1
Brassó	-	1 (ev.)	1
Összesen:	4 (g. k.), 2 (r. k.)	12 (g. k.), 11 (r. k.), 1 (ort.), 2 (ref.), 1 (ev.)	33

³³ A lázárfalvi görög katolikusok. *Székelység* 1913. 28. sz.

3. ÁBRA. A csíkszenttamási román és magyar anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint, és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szemzismusok szerint 1850-1941 között

CSÍKSZENTTAMÁS

Csíkszenttamás a csíkszentdomokosi görög katolikus egyházközség legnagyobb filiája 90 éven át stabil, körülbelül 200-240 fős magyarokú görög katolikus kisebbséggel bírt. A magyar anyanyelvűek számának folyamatos növekedése ellenére számuk nem emelkedett, ami a vegyes rítusú házasságok és az önkéntes átiratkozások hatását mutatja. A görög katolikus kisebbség az 1940-es években az erőszakos átiratások hatására gyakorlatilag megszűnt (3. ábra).

GYIMESBÜKK

A jelentős görög katolikus kisebbségű Gyimesbükk példája az erős magyar kulturális hatásnak kitett területen megtelepedő románság akkulturációjának, illetve az identitás váltogatásának. A népszámlálások szerint a múlt század közepétől 1918-ig és 1940-44 között politikai, közigazgatási okokból az affinitás a magyarság, a román hatalom idején a románság irányában erősebb. Az 1850-es

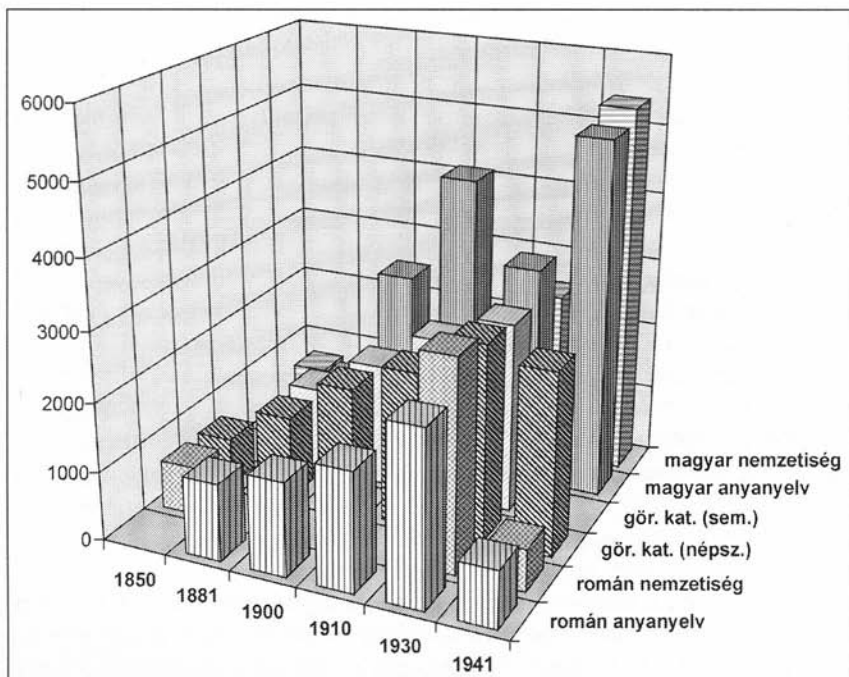
népszámlálás szerint még a román nemzetiségűek voltak többségben. Bár a görög katolikusok számának a statisztikák és görög katolikus egyházi sematizmusok által kimutatott növekedését nem követte a román anyanyelvűek hasonló mérvű növekedése, a csíkszenttamásival összehasonlítva mégis egy nagyobb, expanzívabb és eredeti anyanyelvéhez részben hű görög katolikus közösség élt itt.³⁴ Ez részben összefügg a gyakori vegyes rítusú házasságokkal: a római katolikus–görög katolikus házasságokkal szemben egyik egyház sem tartózkodott. Plasztikus leírást adott erről – a lelkészek felekezeti rivalizálását is magában hordozó – házassági gyakorlatról György Lajos római katolikus plébános a gyimesbükki római katolikus Historia Domusban: „.... A régi öregek úgy beszéltek, hogy amikor csak Kontumácson volt a római kat. egyház, a loki, bükki hívek egy része restelltek lemenni a kontumáci román kat. plébánoshoz keresztelezés végett stb., hanem a közelebbi bükki gör. kat. plébános által megkereszteltették az újszülöttet. Az akkor Csobotár N. gör. kat. plébános pedig anyakönyvelte a gör. kat. egyház számára és nem adta át a római katolikus plébánosnak. Vagy pedig ha egy román kat. férfi egy módos gör. kat. lánnyal esküdött meg vagy egy gör. kat. férfi román kat. leánnyal, akkor az ilyeneket az akkori plébánosok kicserélték saját szakállukra, hogy ne fogyjon a hívek száma.”³⁵

A vegyes rítusú házasságokban, a praktikusság szempontjai és a XIX. század végére egyértelműen magyarrá váló helyi nyelvi norma – amely nem kis részben köszönhető az állami és a felekezeti iskoláknak – hozzájárultak a magyar nyelv általánossá válásához.

Az 1930-as román népszámlálás a román anyanyelv és nemzetiség tekintetében egyaránt, 1910-hez képest jelentős emelkedést mutat. A görög katolikusok száma itt is majdnem pontosan megfeleltethető a román nemzetiségűek számának. A tíz évvel későbbi magyar népszámlálás adatai a román anyanyelvűek és a román nemzetiségűek drasztikus csökkenését mutatja. Ez a románellenes közhangulatnak és a magyar hatóságok pressziójának következménye, amely később a latin rítusba való erőszakos átíratásokban is megmutatkozott (4. ábra). Gergely Viktor gyimesbükki esperes Hajdúdorogra címzett leveleiben leírja, hogy kiutasítással megfenyegetett hívei 1942-ben tömegesen

³⁴ A századfordulóra főleg az elszigeteltebb havasi telepeken (Rakottyás) és völgyekben (Bálványos) maradt meg a román nyelvtudás, annak is egy magyar lexikai elemekkel erősen kevert helyi változata. A rakottyásiak beszédmódját humoros példával illusztrálják: „Am munkat fajzole ku rantas si am csemerui si am busuli” (Babot ettem rántással, megcsömöröltem tőle és búsultam). A lövésziek magyar nyelvtudását említve a „Jöhetsz, ne félj, a csürt a kutvához kötöttem!” szállóigévé vált mondatot idézik. – Ilyés 1998 i. m. 288. p.

³⁵ A gyimesi római katolikus egyházközség Historia Domusa p. 159.; György Lajos 1920–1965 között volt Gyimesbükk római katolikus plébánosa, feljegyzése 1948 után született.

4. ÁBRA. A gyimesbükki román és magyar anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint, és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi szemafizmusok szerint 1850-1941 között

tértek át a római katolikus vallásra.³⁶ Esperességi körzetében csak a tiszta román nyelvű és ruházatu Vasláb, Szépvíz két leányegyháza, valamint Gyimesbükki románnyelvű része maradt meg a görög katolikus vallásban. A szépvízi és a gyimesbükki parókiákhoz tartozó havasi telepek templomait, kápolnáit a helyi magyar adminisztráció csendőri segítségével lefoglalta és római katolikus használatba adta át.³⁷

³⁶ Idézi: dr. Békés Géza: *Görögkatolikus ismeretek I-II.* [Kézirat] Nyíregyháza, 1990, k. n. I. 194-199. p.

³⁷ Ilyés Zoltán: Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön (Kísérlet a XIX. század végi állapot rekonstruálására). In: Pál Ágnes – Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Határon innen - határon túl.* Szeged, 1996, József Attila Tudományegyetem, Gazdasági Földrajzi Tanszék – Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Földrajz Tanszék, 63-71. p. 65-68.; Ilyés Zoltán – Pusztai Bertalan: Crucifixus etiam (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben). *Jel. Spirituális és kulturális folyóirat.* VI. évf. (1994) 7. sz. 214-216. p.

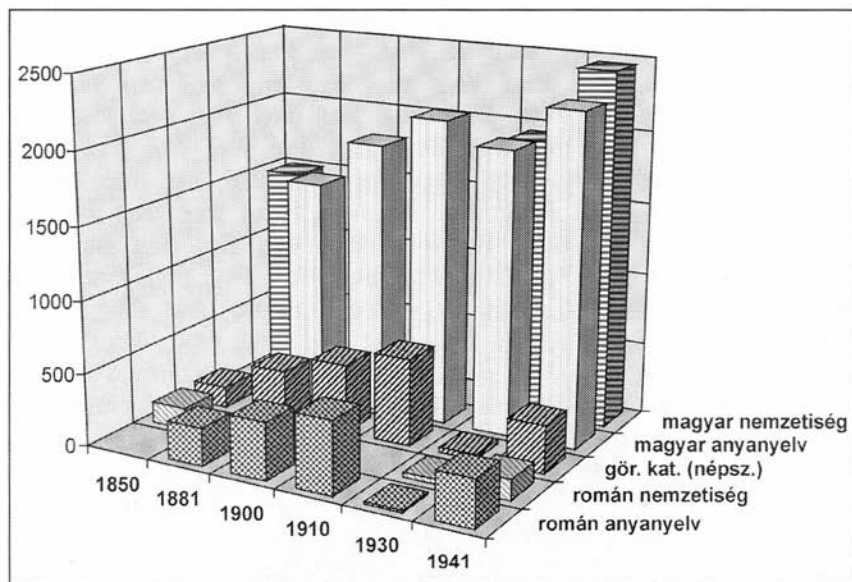
A görög katolikus egyház 1948-as romániai betiltása egy vallási alapon történő, tudatosult etnikai elkülönülést hozott: az ortodoxok románok, a római katolikusok magyarok lettek. A korábbi, bizonyos értelemben a kevertséget és a gazdasági-térbeli peremhelyzetet, sajátos életmód jelleget jelölő *csángó* etnonim használata nem szűnt meg, de kiegészült vagy felváltódott a konkrét nemzetiségi vagy a félreérthető *magyarajkú*, *románajkú* megnevezéssel. A vallási alapon történő etnikai elkülönülés és nemzetválasztás ezzel együtt nem jelent teljes kulturális, különösen nyelvi elkülönülést: az ortodoxok nagy része magyarul beszél a családban, sőt még a templomban is, legfeljebb a román iskolába járó gyerekekkel, unokákkal társalog – sokszor hibásan – románul. Az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint nem ritkák a katolikusok és ortodoxok közötti felekezeti vegyes házasságok.³⁸ A fenti szituáció jellemző Gyimesbükkön kívül a határközeli Rakottyás, és Hárompatak (Magyarcsüges, Gyepece, Kostekek) településekre is. Sok családnál 1948 után a román (ortodox) vallás – az 1940-44 között görög katolikusként elszenvedett negatív diszkrimináción és a bizánci rítushoz való ragaszkodáson túl – egyfajta státuszkompenzációs választás, amely az életmód viszonylagos zártsága, a csekély mobilitás miatt nem párosult egyértelműen a XIX. század végére kialakult helyi nyelvi norma feladásával. 1952-től ezek a települések az új román közigazgatási rendszerben Bacău tartományhoz, 1968-tól Bacău megyéhez kerültek. Ezeken a településeken elsorvasztották a magyar intézményeket, iskolákat, természetes közlekedési kapcsolataik és a munkalehetőségek révén is egyre inkább Comanestihez, Oneștihez kötődtek. Ennek ellenére – mint ez például az egyházi anyakönyvekből kimutatható – nyelvi/kulturális alapon a régi közigazgatás meghatározta térbeli mobilitási pályák (Csik felé) továbbra is megmaradtak, mintegy „virtuális közigazgatási határok” mentén szerveződtek.³⁹

Gyergyótekerőpatak

Tekerőpatak román anyanyelvű kisebbségét a Vaslábról kirajzott, de a tekerőpataki közbirtokossághoz tartozó Heveder-, Ölyves-, Boták- és Tinkák-telepek adják. Vasláb életerős „nyelvsziget-jellegére” utal, hogy minimális a különbség a román anyanyelvűek és a bizánci rítusú katolikusok száma között. Az 1930-as népszámlálás szerint megszűnt Tekerőpatak román kisebbsége, ami

³⁸ Hárompatakon 1942 és 1986 között az összes házasságkötés több mint 1/3-a. – Ilyés Zoltán: Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete. In: Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. Budapest, 2003. MTA Néprajzi Kutatóintézete. 7-53. p. 34-35.

³⁹ Uo. 35-36. p.

5. ÁBRA. A gyergyótekerőpataki román és magyar anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek, valamint a görög katolikusok száma a népszámlálások szerint 1850-1941 között

azzal magyarázható, hogy adminisztratív úton Vaslábhoz csatolták az említett telepeket. A visszaállított közigazgatási rend szerint lebonyolított 1941-es népszámlálás szerint 1910-hez képest nem tapasztalható jelentős csökkenés a románok számában, akik a vaslábiakkal együtt jobban ragaszkodnak nyelvükhöz, vallásukhoz, etnikus szimbólumaikhoz (5. ábra).

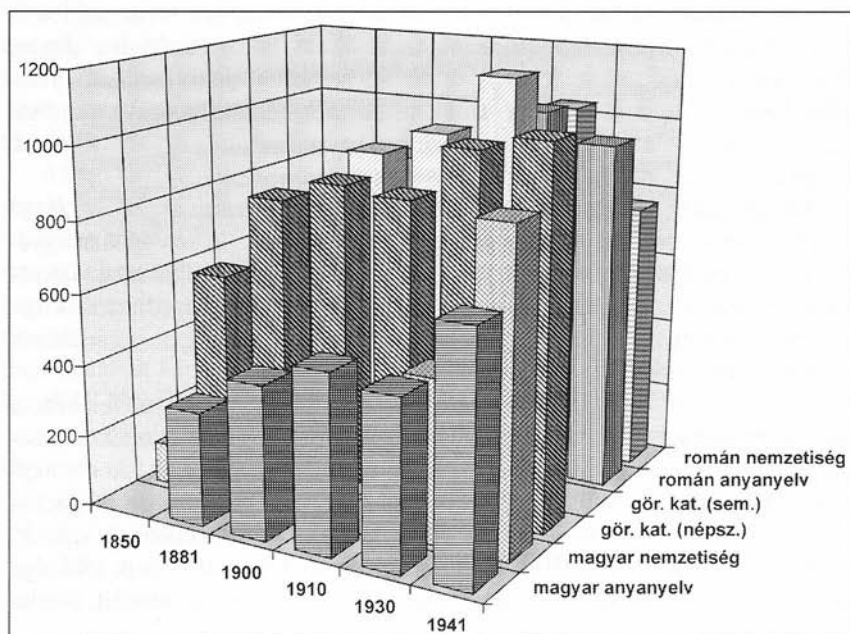
GYERGYÓHOLLÓ

Gyergyóhollón a magyar anyanyelvűek – 1930-ban alig megtörő – növekedési íve a görög katolikusokéhoz hasonló. 1941-ben 200 fős különbség van a magyar anyanyelvűek és a magyar nemzetiségűek között az utóbbiak javára (6. ábra). Ez a csoport román anyanyelve és görög katolikus vallása ellenére a magyar nemzetiséghez tartozónak vallotta magát, ami a nyelvi-kulturális állapoton túlmenően a magyar politikai nemzettel való azonosulást jelez. Megemlítjük, hogy a századfordulós csíki sajtó a gyenge latin rítusú pasztoráció és az iskolák hiányát említve okként, Gyergyóhollón, Gyergyóbékáson és Sa-

lamáson jelentős székely népelem teljes etnikai, nyelvi, vallási beolvadásáról beszél. Az eltérő etnikai eredet tudata és a gyökeresen megváltozott politikai helyzet többekben előhívhatott egyfajta emlékezést, a magyarokkal szembeni lojalitást.

Néhány módszertani zárómegjegyzés

A vegyes etnikumú területek etnikai földrajzi kutatása keretében kiemelt fontosságú az asszimiláció, a nyelv-, illetve vallásváltás folyamatait és ezek az egykori és mai etnikai térszerkezetekre tett hatását vizsgálni. A hosszabb periódusok népszámlálási adatsorainak feldolgozása mellett egy adott év népszámlálását vizsgálva, az anyanyelvi és nemzetiségi adatok különbségei, a nem magyar népesség magyar nyelvismeretének foka (ld. pl. az 1900., 1910. és 1941. évi népszámlálásokat), valamint a felekezeti és anyanyelvi adatok összehasonlítása világíthatnak rá a nyelv- és identitásváltás sokrétű folyamatára. Azokban a régiókban, ahol a vallások többé-kevésbé egy-egy etnikumhoz, nemze-

6. ÁBRA. A gyergyóhollói román és magyar anyanyelvűek illetve nemzetiségűek száma a népszámlálások szerint, és a görög katolikusok száma a népszámlálások és az egyházi sematizmusok szerint 1850-1941 között

tiséghez köthetőek (Moldva, Erdély, Kárpátalja, kisebb mértékben Vajdaság) a fenti kiegészítő összehasonlítások árnyalják a történeti asszimilációs folyamatokról kialakított képet. Erdélyben és Partium egyes területein pl. a román anyanyelvűek és a görög katolikus, illetve ortodox felekezetűek különbségéből megközelítően képet kaphatunk egy, a „magyarság javára lezajlott” történeti, asszimilációs és nemzetváltási folyamatról. A kettős identitás és lojalitás, a többes kötődés (alkalmanként mimikri) jelenségeit is tükrözik a népszámlálások adatsorai. Bizonyos etnikai terekben – például az eleve „multikulturális” városokban és a kulturális kontaktzónákban/határtérsegekben élő népesség – hatalomváltáskor, határváltozáskor alkalmazkodik, identitáskészletéből az új nemzetállami helyzetnek megfelelő elemeket mobilizálhatja. Több példát találni erre az 1938-ban visszatért felvidéki területeken és később Észak-Erdélyben is.⁴⁰ Számolnunk kell végül a népszámlálásokat végző adminisztratív hatalom sugallt elvárásaival, a népszámlálást végrehajtók olykor önkényes besorolási gyakorlatával is. Összességében elmondható, hogy a nyelv- és identitásváltás hosszú és a mindenkori politikai-adminisztratív helyzettől függő folyamatait nagy vonalakban tükrözik a népszámlálási statisztikák, de ezek csak megfelelő adatkezeléssel kinyerhető információk, amelyeket ki kell egészíteni a „finom különbségeket” és „interaktív diszkurzív helyzeteket” feltáró kvalitatív vizsgálatoknak. Az asszimilációs folyamatok finomabb bemutatásakor, kistérségi, illetve települési elemzéskor több tekintetben használhatók az egyházi források is, így a papi névtárak is.

Az egyházi sematizmusok (schematismus), papi névtárak a XVIII. század végétől jelentek meg az egyes egyházmegyéek kiadásában. Az egyházmegyéhez tartozó plébániák népességét, papjaik, kántoraik nevét adják meg. Tükrözik továbbá az egyházigazgatási beosztást: plébániák, filiák, praediumok, kihegyezett lelkészségek (expositura), esperességek, külhelynökségek, vikariátusok adatait tartalmazzák.

A XIX. század végétől több sematizmusban a települések egyéb felekezeti lakosainak számát is közlik. Ezek olykor rögzítették a hivatalos népszámlálások közötti felekezeti viszonyokat, illetve a népességszámot, máskor a népszámlálások adataira támaszkodtak. A papi névtárak egy részében megadják az adott évben megkereszteltek és elhunytak, illetve a házasságok számát, valamint a felekezeti iskolában tanulók létszámát. A sematizmusok többsége tartalmazza az egyházközség alapítási évét, a templom, plébániaépület, iskola-

⁴⁰ I.d. Keményfi Róbert: Jolsva. Az „etnikai kaméleon”. In: uő: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése.* [Gömör Néprajza L.] Debrecen, 1998. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Néprajzi Tanszék, 211-219. p.

ház építési idejét, az egyházi anyakönyvek vezetésének kezdetét és a templom, illetve kápolna titulusát, búcsúünnepét is. Némelyikben közlik a papi jövedelem nagyságát, a filiák távolságát km-ben, illetve órában. Néhány sematizmus a nagyobb, összetettebb anyaegyházközségek településrészeit is feltünteti (pl. szerek, tízesek Székelyföldön, patakok Gyimesben), megadva a hívek számát a településrészek szerinti bontásban.

Több sajátos információt is megtalálunk a névtárakban. Így például a régi, az egyházmegyével egyidős egyházközségek mellett (*parochia antiqua*) közlik a később konvertált egyházközségeket is (*parochia neoconversa*). A szamosújvári görög katolikus sematizmusok több Kolozs- és Szolnok-Doboka megyei áttérés időpontját és az egyes felekezetek számarányát is közlik. Követhetők az elhaló és felvirágzó unitus egyházközségek, ami az ortodox-katolikus vallási ütközőzóna erdélyi pontosításához segíthet, és az 1989 után újjáéledő görög katolikus egyház regionális különbségeit is új megvilágításba helyezheti.

Az egyházigazgatási változások, új plébániák, expositurák szervezése nemcsak a felekezetközi rivalizálásra, hanem az azon túlmutató nemzetiségi konfliktusokra is rávilágítanak. A történeti irányultságú etnikai földrajz számára használható adalék az egyházközség nyelve, ami különösen a magyarosodó görög katolikus egyházközségek (Székelyföld, a Munkácsi Püspökség Udvari István kutatásai nyomán), valamint a szatmári és délvidéki svábság nyelváltási folyamatát dokumentálja.

Az egyházi sematizmusok és a népszámlálások adatainak ütköztetése olyan régiókban lehet fontos, ahol jelentős volt vallás-, illetve rítuselhagyók aránya, valamint a névelemzés alapján történt egyházi átírás. A XX. században ilyen területnek tekinthetjük a Székelyföldet. Az egyházi sematizmusok az egyházi jogi szempontból érvényes létszámot, a népszámlálási statisztikák az aktuális nemzetállami konstellációt, és a helyiek olykor önkényes önbesorolását követően kialakult képet tükrözik. A fenti összehasonlító elemzéssel feltáruló székelyföldi rítuselhagyások (1910-es, illetve 1940-es évek) a XVII-XVIII. században megtelepedett románság teljes beolvadásán túl a többségi közeg olykor türelmetlen nacionalizmusát is példázzák.

„KOZSÓKOS MEFISZTÓK” ÉS „HAZASZERETŐ PAPOK” – A CSÍKI GÖRÖG KATOLIKUS PAPSÁG IGAZODÁS- KÉNYSZEREI A MILLENIUM ÉVTIZEDÉBEN

BEVEZETÉS

A nagy XIX. századi nemzetépítési folyamatokban részt vevő nemzeti egyházak híveinek, klérusának kulturális-etnikus-nyelvi sokfélesége sajátos konfliktushelyzetekhez vezetett. A nemzeti küldetéstudattal is azonosuló egyházak belső etnikus inhomogenitása nemzeti ellendiskurzusokat indukált. A XIX-XX. században a legérdekesebb példákat a magyarországi görög katolikusok kínálják, ahol a régóta zajló asszimilációs, nyelv- és nemzetváltási folyamat révén létrejött a magyar görög katolikusok markáns csoportja, akik több évtizedes küzdelmet folytattak a magyar szertartásnyelvű egyházmegyéért és magyarságuk legitimálásáért. A beregi, szatmári, bihari magyar görög katolikusokon kívül a távolabbi Székelyföldön a XVII-XVIII. században megtelepedett vagy letelepített románság egy részének asszimilációja is jelentős magyar ajkú görög katolikus népesség kialakulásához vezetett.

GÖRÖG KATOLIKUS SZÉKELYEK

A XIX. század végére a Székelyföldön általánossá lesz, hogy a magyar nyelvűvé vált görög katolikusok nem értik a román nyelvű liturgiát, amelyhez az erdélyi román nemzeti mozgalom felerősödésével a balázsfalvi klérus minden egyházközségnél ragaszkodott. A székelyföldi értelmiség részéről kódós ellendiskurzus indul meg a „görög katolikus székelyekről”¹, akiket a székely faluközségek „oláhnak” tartanak. A „görög katolikus székelyeket” a nemzeti célokat szem előtt tartó értelmiség igyekszik kiragadni a román múlt stigmatizáló mocsarából, és a még Szent István idején a keleti rítushoz csatlakozó magyaroknak vagy éppen besenyőeknek tartják őket.

¹ Pusztai, Bertalan: Discursive Tactics and Political Identity: Shaping Hungarian Greek Catholic Identity at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. *National Identities* VII. évf. (2005) 2. sz. 117-131. p. 125-126.

Bár a rendies gondolkodású székelység a településeiken élő görög katolikusokat eredetük, birtokjogi helyzetük miatt továbbra is „oláhoknak” nevezte, a csíki sajtóorgánokban rendre görög katolikus magyarokról beszéltek, akiket a román egyházi szervezet senyveszt, nemzetileg elnyom, megtagadván az anyanyelvi istentisztelet lehetőségét. A balázsfalvi egyházi vezetés által megkövetelt román nyelvű liturgia ellenére helyi szinten több székelyföldi görög katolikus lelkész magyarul prédikált, illetve a liturgiában is igazodott hívei anyanyelvéhez.² Az erdélyi görög katolikus egyház vezetése vállalva a román nemzetébresztés és -építés feladatát, támogatva a román nemzetiségi jogküzelmeket, papjaitól a Székelyföldön is elvárta a román anyanyelv és liturgikus nyelv fenntartását, noha Balázsfalván is tisztában voltak a székelyföldi hívek döntő többségének magyar nyelvűségével.³

Az erdélyi román passzivizmus Slavici által inspirált „forradalmasodása”, amely a korábbi tiltakozó deklarációkon és kultúr munkán alapuló román nemzeti mozgalmat kiszélesítette, társadalmasította és érzelmileg radikalizálta, érthetően a román egyházakban is visszhangra lelt.⁴ Az 1892-es román Memorandum „izgatása” és a millenium magyar nemzeti revelációja kovászolta azt az erőteret Erdélyben, amelyben felerősödtek az elitek szimbolikus nemzetépítési törekvései, etnikus és felekezeti kontrollmechanizmusai, hatalmi technikái; ezek egyfajta lecsapódásaként értékelhető az akkulturáció különböző stádiumában lévő székelyföldi görög katolikus közösségek nemzeti befolyásolása.⁵ A csíki görög katolikus papok ebben a nemzetébresztő munkában csak a román többségű észak-gyergyói és határszéli telepítvényes községekben lehettek igazán sikeresek – kivíva ezzel a hatóságok gyanakvását, retorzióit is. A legtöbb csíki, gyergyói, kászoni település több generációval azelőtt megma-

² Ezt jegyzi fel Csík megyében Boér György lázárfalvi (*Székelység* 1912. május 5.) és Gergely György szépvízi lelkészéről (*Csíki Lapok* 1899. I. 25. 4. sz.).

³ Az 1871. és 1896. évi görög katolikus sematizmusokban feltüntették a magyar, illetve a kétnyelvű egyházközségeket. – Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Julie și Fagarasului pre anulu 1871; Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-Catolice a Alba-Julie și Fagarasului pre anulu 1896. Blasiu

⁴ Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918). In: uő (szerk.): *Erdély története III.* Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 1624-1700. p. 1655-1664.

⁵ Vö. Ilyés Zoltán: „Magyarul beszélünk” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom.* [Kriza Könyvek I.] Kolozsvár, 1999. Kriza János Néprajzi Társaság, 6-21. p. 10.

gyarosodott, maximálisan 5-15 százaléknyi görög katolikusánál ez a munka kevés sikerrel, annál nagyobb ellenállással, konfliktustermeléssel járt.

A XIX. század utolsó évtizedében váltak gyakorivá a rítusváltoztatások: a magyarrá lett görög katolikusok – kikerülve a hosszadalmas pápai approbációt – a csikszeredai református körlelkészségen reformátusnak íratkoztak, majd két hét múlva áttértek a római katolikus vallásra.⁶ Ezek az áttérések egyházjogilag érvénytelenek voltak, később a magyar görög katolikus egyházmegye megszervezésekor, majd a két világháború közötti román uralom idején – nemritkán az érintettek tiltakozása ellenére – visszasorolták őket az eredeti rítusukba.⁷ Ezek alapján úgy tűnik, hogy az elmagyarosodott görög katolikusok egy része számára kényelmetlenné vált a román eredetet igazoló felekezet, illetve rítus, amely rendre előhívta, aktivizálta a felmenőiktől örökölt „oláh emblémát.”⁸

A Csík vármegyei sajtó élénk figyelemmel kísérte a görög katolikus papok tevékenységét a századforduló táján. A lapok egyfajta kontroll szerepet töltöttek be: sajátos társadalmi nyilvánosságot teremtettek azzal, hogy közölték tanárok, jegyzők, szolgabírók leveleit, „feljelentéseit” az egyes görög katolikus lelkészek tevékenységéről, ezekben az adott pap a magyar állammal és nemzettel, a magyar nyelvvel és a magyar (illetve román) nemzeti törekvésekkel szemben tapasztalt viszonyulását értékelték – kevés kivétellel negatívan. Az újságok sajtólevelezési rovataikban helyt adtak a megtámadott lelkészek védekezésének is, amiből egyfelől a mentegetőzés, tagadás – szinte obligát – szemantikus kelléktára tárul fel, másfelől egy sajátos nyelvezet, amellyel a görög katolikus lelkészek a – többnyire magyar – nemzeti türelmetlenséget kárhoztatják, illetve megpróbálják románságukat összeegyeztetni a magyar hazafisággal és a magyar állameszme iránti lojalitással.

Az 1890-es években alapvetően három csomózódása tapintható ki a fenti diszkurzív konfliktusoknak. Az első az 1894-es Memorandum-per, a második a milleniumi ünnepségek 1895-1896-os csúcspontja, a harmadik a papi államszegély (kongrua) a balázsfalvi érsekség joghatóságában történő bevezetése idején (1898-1899) alakult ki.

Az alábbiakban a Csíki Lapok 1890-es évekbeli évfolyamai alapján azt vizsgáljuk, hogy az említett csomópontokban a „nemzetbeszéd” terminusai,

⁶ T. Nagy Imre: *Csikmegye közgazdasági leírása*. Budapest, 1902. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 15. p.

⁷ Vö. Scheffler János: Az erdélyi rítusváltoztatások. *Magyar Szemle* XLII. évf. (1942) I. sz. 7-12. p.

⁸ Vö. Oláh Sándor: Magyar görög katolikus „románok”. *Regio. Kisebbségi Szemle*. IV. évf. (1993) 2. sz. 99-120. p. 109.

sztereotípiái és toposzai milyen helyi mikrokontextusokba szerveződtek, amelyekből a nemzeti elköteleződés iránya és hőfoka éppúgy kiolvasható, mint az egyes aktorok közötti mentalitáskülönbségek, társadalmi-szociális meghatározottságok, beszédstratégiák és argumentációs minták.⁹ E hírlapi csaták egyfajta *intézményesített beszédmódoknak* (Foucault) is tekinthetők, amelyek az államnemzeti elit kontrollszerepe és a „nemzetegyházi” elit küldetéstudata között komponálódtak.

KONFLIKTUS-MEZŐK ÉS HAZAFIASSÁG-DISKURZUSOK A VÁRMEGYEI ELIT ÉS A GÖRÖG KATOLIKUS PAPSÁG KÖZÖTT

A millenium évtizedében a nemzeti ünnepek és a nemzeti ünnepléskultúra felértékelődésével – szinkronban a korabeli törvényi előírásokkal¹⁰ – a sajtólevelezők nagy figyelemmel kísérik az állami ünnepek megtartását, a görög katolikus papok abban játszott szerepét, és azt a hazafiasság egyfajta mércéjeként értékelik. 1896-ban „*Ribanczkodás*” címmel a lázárfalvi görög katolikus papot támadják, aki Szent István napján híveivel arattatott a mezőn: „*Az oláh pap a helyett, hogy isteni tiszteletet tartott volna, tüntetőleg arattatott a mezőn. Ajánljuk e ribanczkodást az illetékes hatóság figyelmébe. A lázárfalvi gör. kath. tősgyökeres székelekkel így akarják elhitetni, hogy ők oláhok, daczára hogy oláhhul egy árva szót sem tudnak. – Elég szégven azokra a székelekre is, hogy engedik magukat egy ostoba oláh pap által ilyen elvetemedett hazafiatlan cselekedetre rábíratni. Ideje volna már megtudniok, hogy azért, a miért nekik görög katolikus papjok és szertartásuk van, ők azért nem oláhok, hanem székelek s mint ilyeneknek hazafias kötelességük Szt. István napját megünnepelniük.*”¹¹

A szerző igyekszik a teljesen magyar nyelvű, székellyé lett lázárfalvi görög katolikusokat is emlékeztetni nemzeti kötelességeikre. A „*tősgyökeres görög katolikus székel*” megnevezés jó példája a teljesen asszimilálódott görög ka-

⁹ Vö. Schöttler, Peter: Társadalomtörténeti paradigma és történeti diskurzuselemzés. In: Rákai Orsolya (szerk): *A háló, a halászek és a halak. Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*. Budapest-Szeged, 2001. Osiris-Pompeji, 51-92. p. 55-60.

¹⁰ Ld. 1891. évi XIII. törvénycikk.

¹¹ *Csiki Lapok* 1896. IX. 2. 36. sz. Hasonló konfliktusokról tudósítanak „*Az oláhok Kászón Újfaluban és a Szt. István nap*” (*Csiki Lapok* 1897. VIII. 25. 34. sz.) és az „*Ünneprontók meglincelése*” (*Csiki Lapok* 1898. VIII. 24. 34. sz.) című írásokban is.

tolikusok a románságtól való szimbolikus eltávolítására, múltjuk „megtisztítására.”¹²

Az „ünnep-konfliktusok” másik jellegzetes típusa az iskolai ünnepélyek, évnvítő istentiszteletek lebonyolításakor adódott. 1892-ben Csobotár Gábor gyimesbükki lelkészt támadták, mert nem tette lehetővé, hogy az iskolához közeli templomában tartsák meg az állami elemi iskola megnyitásakor a tanévnvítő római katolikus szentmisét.¹³

A görög katolikus papok – a híveiket sújtó anyagi terhek ellenére – igyekeztek ragaszkodni a görög katolikus felekezeti iskolákhoz, és a román nemzeti célokkal ellentétesnek értékelték a magyar tannyelvű állami iskolák térhódítását. Csík vármegyében a századforduló táján majdnem mindegyik román vagy görög katolikus többségű határszéli településen szerveztek új állami iskolákat (Tölgyes, Bélbor, Holló, Vasláb, Békás, Gyimesbükk, Rakottyás, Kostelek). Még olyan nagy, többségében románajkú községben is, mint Bélbor (Bilbor) állami iskola létesítését tervezték: 1893-ban Csík vármegye közigazgatási bizottsága kezdeményezte a gyergyótölgyesi főszolgabírórságon, hogy – tapintatosan – eszközöljék ki a bélbori felekezeti (görög katolikus) román iskola, állami iskola céljaira való átadását, hogy az ott élő 53 magyar és zsidó gyermek anyanyelvén tanulhasson. Előnyként esetelték, hogy a felekezeti iskola állami célokra való átadása esetén „az állam fogná a kinevezendő tanítókat fizetni s a község csak is az iskolaépület jókarban tartásáról és az 5 % iskolai adó fizetéséről gondoskodni.”¹⁴

A 1890-es évektől a hatóság rendszeresen ellenőrzi a görög katolikus felekezeti iskolák tanítóinak magyar nyelvtudását, ez feltétele az államsegély biztosításának.¹⁵ A közigazgatásilag Csíkszentmihályhoz tartozó, a magyarérmű szépvízi pap – Gergely György – által pasztorált Lóvészen 1897-ben létesítettek görög katolikus felekezeti iskolát. Fenntartásához 50 forintot a görög katolikus érsek, 50 forintot a lóvészi hívek adtak össze. A 200 forint további államsegély folyósítását okleveles, magyarul is tudó tanító alkalmazásával tudták csak biztosítani. A vármegyei közigazgatási bizottság 1897. év végi ülésén

¹² Vö. Ilyés Zoltán: A csík-megyei görög katolikusok identitásváltozásai (1850-1944). *Székelyszó* V. évf. (2001) 7. sz. 88-105. p. 98-99. p.

¹³ *Csíki Lapok* 1892. XI. 2. 46. sz.

¹⁴ *Csíki Lapok* 1893. V. 10. 19. sz.

¹⁵ Hanák Péter: A dualizmus váláságának kezdetei a 19. század végén. In: uő (főszerk.): *Magyarország története 1890-1918*. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 149-234. p. 157.

azonban nem támogatta Stán Péter okleveles tanító lóvész kinevezését, mert *„magyar nyelvben oktató képességgel nem bírt.”*¹⁶

1896-ban Dobreanu János gyergyóhollói lelkészt azért marasztalják el, mert az állami iskola megnyitásakor hivatalosan előírt istentiszteletet csak 5 forint gyertyadíj ellenében volt hajlandó megtartani. *„S midőn szemére lobbantották, hogy a magyar állam érdekében semmit sem akar tenni, gőgösen olyanformán beszélt, hogy ő román s nem magyar állam polgára, hogy ez a föld a románoké s a magyar annak csak bitorlója”* – írja az eset bejelentője.¹⁷ Dobreanu a feljelentésre adott válaszában tagadta a hazafiatlanság vádját, az egyházközség szegénységére hivatkozott, és rámutatott, hogy *„a rendezendő ünnepségekre vonatkozólag, én felsőbb hatóságom rendeletére, azt legpontosabban megtartottam nyilvánosan, sőt hitfeleimet a leghazafiasabban felhívtam ez ünnepélyes alkalommal, hogy a magyar állameszme tiszteltbentartása mellett, úgy a magyar, valamint más nemzetiségekkel a legjobb egyetértésben éljenek és ezen eljárásomat a hollói előjárósággal közöltem is.*

*Itt szeretett hazánkban, mint közöshaza szülöttei, legjobb egyetértésben élhetnénk magyarok és románok és hiszem is, hogy magas kormányunk sérelmeinket méltányolva, azokat orvosolni fogja; legnagyobb baj tehát az, hogy némelyek rossz akaratú információja, heccelődése meghallgattatnak és ebből minden ok nélkül folytonos sűrűlődések, ellentétességek keletkeznek, melyek a már nagyon is elmérgesedett nemzetiségi harcot tovább fogják esetleg élesíteni. Illetékes köröknek erre kellene nagyobb gondot és tapintatosságot fordítani.”*¹⁸

Kirívó hazafiatlanságnak tartották, ha a liturgiában a kommemorációkor a görög katolikus lelkészek I. Ferenc Józsefről mint császárról (és nem mint magyar királyról!) emlékeztek meg. 1895-ben Vlad Ábrahám gyergyóalfalvi lelkészről jegyezték meg: *„A múlt héten az oláh papok- és tanítóknak Tölgyesen egyházi és iskolai gyűlésük volt, mely alkalommal a gyergyó-alfalvi pópa, ez a kozsókos mefisztó egy oláh imát mondott a fentebbi alkalommal s midőn ő Felségét illatos könyörgésébe foglalta, császárnak nevezte. Ez nyílt bevallása az oláh hazafiatlanságnak és rosszakarató megsértése a magyar alkotmányoknak.”*¹⁹

¹⁶ Csíki Lapok 1897. I. 27. 4. sz. és XII. 22. 25. sz. Hasonló esetként értékelhető, hogy Csík vármegye közigazgatási bizottsága 1894-ben a gyimesbükki görög katolikus iskolánál alkalmazott Décza János elmozdítását kezdeményezte a görög katolikus érseki székhelyénél, mert az *„kellő tanképesítéssel”* nem rendelkezett és a magyar nyelvet nem tudta tanítani (Csíki Lapok 1894. IV. 11. 15. sz.).

¹⁷ Csíki Lapok 1896. IX. 23. 39. sz.

¹⁸ Csíki Lapok 1896. X. 7. 41. sz.

¹⁹ Csíki Lapok 1895. IV. 3. 14. sz.

A gyergyótölgyesi milleniumi ünnepségről tudósító szerző is nehezményezte a magyar államiság megsértését: „Az isteni tisztelet szokott egyszerűségében lefolyt. Dobrán Mihály semmi beszédet nem tartott, de igen is imádkozott I. Ferenc József „császáráért” s nem az apostoli királyért.”²⁰

Jellemző védekezés a lelkészek részéről a felsőbb egyházi hatóságok előírásaira, az egyházi döntésektől való függésre hivatkozni. A védekező argumentáció fontos eleme, hogy a súrlódásokat zömmel a helyi hatalom és a helyi rosszakarók tevékenységére vezetik vissza, és a kormányba, valamint az uralkodóba vetett bizalom révén várnak gyógyírt az elmergesedett helyzetre. A liturgiában Ferenc Józsefről mint császárról való megemlékezés kétségtelen distanciát sejtet a magyar királlyal szemben, a magyar államberendezkedéssel szemben, de beleillik a monarchia „alulprivilegizált” népeinek, népcsoportjainak császárhűségéről alkotott képbe.

Az évtizedre erős szimbolikus rivalizálás jellemző, amely a mindennapokba is beszüremkedik: a másik fél viseletét, nemzeti táncait vagy éppen sajtótermékeit igyekeztek diszkreditálni, betiltatni.²¹ Az egyes lelkészek politikai állásfoglalása, a román ügy melletti kiállása okán feljelentések, bírósági ügyek kezdődtek²², több esetben szorgalmazták a hatóságok erőteljesebb fellépését.²³ Az újságcikkekben az összességében a konfliktuskezelési módok viszonylag szűk repertoárja rajzolódik ki.

A Csíki Lapok 1894. évi 15. számában „Oláhfészkelődés” címmel a csíki határszéli községekben terjesztett, a „magyarizmus” és az „elnemzetlenítés” ellen segélyező romániai bizottság támogatására buzdító román nyelvű felhívást ajánlották a hatóságok figyelmébe: „Mit keres az oláh agitáció a Székelyföldön? Hisz Gyimesben a gör. kath. vallásúak is magyarok és Kászonban talán

²⁰ Csíki Lapok 1896. V. 27. 22. sz.

²¹ A tölgyesi románok 1895-ös báljuk táncrendjébe nem vették fel a magyar csárdást, a magyar zenét húzóató társaikat lehurrogták (Csíki Lapok 1895. IV. 3. 14. sz.). 1894-ben a gyergyótölgyesi olvasókör „a Gazetta (Gazeta Transilvaniei) oláh újságot, melyet a kör pár román ajkú tag kedvéért rendszeresen járattatni szokott. Kossuth Lajos és a magyarság elleni szemtelensége és hazafiatlanságai miatt kiküszöbölte.” (Csíki Lapok 1894. VII. 11. 28. sz.). 1899-ben a Csíki Lapok arról panaszkodik, hogy a gyergyóbékásiak Moldvából szerzik be a kalendáriumokat (Csíki Lapok 1899. V. 10. 19. sz.).

²² A Joan Rațiu részére történt pénzugyítás miatt a gyergyótölgyesi lelkészpár ellen indult eljárás a gyergyószentmiklósi járásbírósnál (Csíki Lapok 1895. IV. 3. 14. sz.). Drégán Demeter békási lelkész báró Bánffy Dezső volt miniszterelnök elleni rágalmai miatt becsület-sértési perbe fogták (Csíki Lapok 1899. III. 15. 11. sz.).

²³ Így Doboreanu János gyergyóhollói lelkésszel szemben (Csíki Lapok 1895. IV. 3. 14. sz.).

tiszt. Sándor István urat kivéve, senki sem tud oláh nyelven beszélni, ha csak az iskolában nem tanítják.”²⁴

A megszólított lelkész visszautasítja, hogy az „Oláhfészkelődés” cím alatt az ő nevét rosszhiszeműen és félreértésre okot adóan említik: „Midőn e sorokat visszautasítani s azon feltételt, hogy nyelvemnél fogva nem férek a bőrömben, megcáfolni kívánom: kijelentvén, hogy én Székelyföldön születtem, magyar tejet szoptam, apám, anyám magyar iskolába neveltetett, és hogy a sors így hozta, hogy magyar hangzású nevem mellett görög katolikus lelkész lettem, annak oka én nem vagyok... nem a beszéd teszi az embert hazafivá, hanem az érzelem és a cselekedet. Fő elvem mindig az »amely fának árnyékába nyugszol ne dobáld azt sárral, se kövel« Én már születésem és neveltetésemnél fogva székelyföldi vagyok, a bőrükben nem férő oláhfészkelődéseket csak fájdalommal veszem tudomásul, nekünk egy Istenünk, egy hazánk van, tisztelje mindenki a hazáját s Istenét úgy mint én s nem lesz ok panaszra, a kölcsönös szeretet és egymás iránti bizalom teszi meg mindig a valódi boldogságot.”²⁵

1895-ben a gyergyói román „pópákról” megjegyzi „valahányszor a néphez szólnak, a templomban, a korcsmában – beszédjük mindig tele van a törvény és a magyarság elleni gyűlölettel, izgató tendenciával.”²⁶

A görög katolikus lelkészek tevékenységét ismertető levelekben a „fészkelődés”, „oláh fészkelődés”, „nem fér a bőrömben”, „agitál”, „gyűlöletet szít”, a magyarság ellen „izgat”, „lázít”, „szemtelenység”, „hazafiatlan”, „dákó-román” kifejezésekkel, szókapcsolatokkal találkozhatunk a leggyakrabban. Kivétel nélkül „oláhnak” írják a román, a lelkészeket gyakran „pópának” nevezik. A lelkészek védekezésében rendre megjelenik a „közös haza”, a „székelyföldiség”, sőt „székelység” hangsúlyozása, a „magyar tej”, a „magyar neveltetés” motívuma, az „érzelem” és „cselekedet alapú” hazafiság és a vármegyei magyar intelligencia körében való elfogadottság legitimáló ereje.

A Csíki Lapokban helyet kapnak a gúnyos, a román papokon és egyházon, a románság életviszonyain élcelődő megjegyzések, illetve hírlapi tudósítások is. A „Rátiu csirkér” című cikkben gúnyolódnak a Memorandum-per fővádlottjának, a Borszéken tartózkodó Ioan Rațiunak, papjaik utasítására háziszárnya-

²⁴ Csíki Lapok 1894. IV. 11. 15. sz.

²⁵ Csíki Lapok 1894. IV. 25. 17. sz.

²⁶ Csíki Lapok 1895. IV. 3. 14. sz.

sokat hordó románságon.²⁷ Vlad Ábrahám gyergyóalfalvi lelkésről megjegyzik, hogy „ha csak a magyar papok vendégszerető asztalához ül, eszik és iszik jól, (hogy mindig ott jöjjön ki, hol bement)”²⁸ Vlad Ábrahám válaszelevelében – félreértve az inszinuáló kitélt – megjegyezi, hogy „ő ki tud azon az ajtón jönni, ahol bement”, ezt a képességet a lapban viszont nem is vitatják.²⁹

„Az oláh esperesi hivatal” című cikkben igyekeznek a román egyház helyi jelentőségét kisebbiteni: „Gy-Szt Miklóson csakugyan felesleges az oláh esperesi hivatal. E közvélemény mellett volt a falu bikája is, mert minapában ugyancsak össze-vissza öklelte a kapufélfáját s falát s majdnem szétszórta a fölösleges lakot. A bika hősi tettén valami legénykék is felbuzdultak s egy éjjel behatolván a jelenleg gazdállamul álló esperesi viskóba, annak becses okmánytárát össze-vissza zavarták. A tudósok bizomnyal nem fognak ezért feljajdulni.”³⁰

A zömmel elmarasztaló, a „nemzetietlenség” és az „oláh-agitáció” vádját tartalmazó írások túlsúlya mellett pozitív értelemben emelik ki a szenterzsébeti (Udvarhely megye) születésű csikszépvízi papot, Gergely Györgyöt, majd fiát Gergely Viktor gyimesbükki segédlelkészt, az 1913-ban felállított Székelyföldi Vikáriátus későbbi esperesét. Róluk a legnagyobb szimpátiával, mint hazafias papokról beszélnek. Hatásuk híveik nyelvhasználatára, a magyarsággal szemben tanúsított lojalitására elvitathatatlan.³¹ Gergely György részt vett a szépvízi élénk magyar közéletben. 1898-ban ott volt a szépvízi zászlószentelésen, ő is szöveget ütött a zászlórúdba.³² Fáraó Simon szépvízi örményszertartású katolikus paphoz aktív munkakapcsolat fűzte. Fáraó gyakran keresztemelt vagy esketett Gergely György helyett, ha ő távoli filiáiban tevékenykedett, és ő végezte a görögyszertartású lelkész teológus fiának esketését is.³³ Az „Egy hazafias gör. kath. pap” című rövid tudósításban így emlékeznek meg lelkészi munkájáról: „Csík Szépvízen Gergely György ottani görög katolikus lelkész a napokhan végezte a vízkereszt napi házszeneléseket a hatósága alá nem tartozó

²⁷ *Csíki Lapok* 1896. IX. 30. 40. sz. A Csíki Lapok Ioan Rațiu és papokból, román értelmiségiek-ből álló „kompániájának” diestelen szerepét emelik ki, akik az észak-gyergyói telepítvényes községek román lakóit a vármegyével és a birtokos községekkel szemben költséges perekbe hajszolták az 1871-es arányosítási törvény életbe lépésekor, ahelyett hogy hagyták volna a románokat kiegyezni a székely községekkel és a vármegyével (*Csíki Lapok* 1894. V. 30. 22. sz., *Csíki Lapok* 1894. VI. 6. 23. sz.).

²⁸ *Csíki Lapok* 1895. IV. 3. 14. sz.

²⁹ *Csíki Lapok* 1895. IV. 24. 17. sz.

³⁰ *Csíki Lapok* 1898. VI. 10. 23. sz.

³¹ Ilyés 1999, i. m. 9. p.

³² *Csíki Lapok* 1898. III. 23. 12. sz.

³³ *Csíki Lapok* 1896. I. 18. 2. sz.

római katolikusoknál. Ezen hír beküldője véletlenül jelen volt egyik uri háznál a szentelési aktuson, midőn is nevezett lelkész, mély vallásossággal egy olyan gyönyörű könyörgést mondott tiszta szép magyar nyelven, hogy az embert igazán örömteljesen meglepte s áhitatra ragadta. Sok ilyen hazafias és vallásos görög kath. papot adjon az Isten!”³⁴ A szövegből nyilvánvalóan érezhető, hogy Gergely Györgyöt a vármegyei magyar elit a többnyire román érzelmű és „két-színkedő” görög katolikus papok sorában pozitív kivételnek tartotta, és a többi pap számára példaképül óhajtotta.³⁵

ADJON-E ROMÁN LELKÉSZ MAGYAR NYELVŰ NYUGTÁT AZ ÁLLAMSEGÉLYRŐL?

Az 1898-as ún. kongruatörvény azokat a jövedelemcsökkenést volt hivatva el-lensúlyozni, amely az állami anyakönyvezés bevezetése (1895) nyomán érte a papságot. Az anyakönyvezésért járó ún. stólapénz kiváltására a magyar állam kongruának nevezett évi jövedelem-kiegészítést juttatott a különböző egyházak papjainak.³⁶ Az erdélyi ortodox és görög katolikus egyház papjainak egy része gyanakvással, ellenérzésekkel fogadta a törvényt, mert félt, hogy az állam a román papságot ilyen módon anyagilag függővé teszi, és akadályozza román nemzeti és politikai tevékenységében. A kongrua-törvény szerint nem kaphatott államsegélyt a hivatalvesztésre ítélt vagy az erkölcsi vétség, illetve államellenes magatartás miatt elítélt lelkész. Államellenes magatartásnak az 1893. évi XXVI. törvénycikk 13. §-a az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása, területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányuló cselekményeket minősítette.³⁷ Az alábbiakban az államsegély elfogadása körüli századvégi polémia kapcsán

³⁴ *Csikói Lapok* 1899. I. 25. 4. sz.

³⁵ A csíkszépvízi görög katolikus egyházközség anyakönyvében leragasztott magyar nyelvű bejegyzést találtam, melyben Gergely György az 1916-os „oláh támadáskor” megjegyzi, hogy családjával Szovátán lelkészkedő másik fiához menekült. – *Protocolu matriculare, alu Botezatiloru. Cununatiloru si Mortiloru dein Parochia Greco Catolica a Szépvízului in Transilvania in A. Diecesa gr. c. a A. Julie 1841-1931.* – Colecția registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul grecocatholic, inventariat sub 251, 252, 253. Arhiva Statului, județul Harghita

³⁶ Biró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940.* Csíkszereda, 2002. Pro-Print Könyvkiadó, p. 129.

³⁷ Uo. 131. p.

mutatjuk be a csíki görög katolikus lelkészek lojalitás-kényszereit, diszkurzív stratégiáit.

1899-ben a Csíki Lapokban „Székelyföldi” a „*Dákó Románia a Székelyföldön*” című cikkben, az államsegély fizetése körüli polémiában állást foglalva, a balázsfalvi Unireának levelet küldő Sándor János csíkszentgyörgyi és Boér Ártúr kászoni „pópákat” marasztalja el: „*Ezek a jó urak hirdetik, s tüntetik fel nagy garral az ősi székely Csíkvármegyét Dákó Romániának. Ezek tiltakoznak saját helyzetük javítása ellen, hogy a magas kormány magyar nyelven írt nyugta mellett ohajtja segélyezni papjait. Lehet, talán bizonyos félteni valójuk van fönn, a honnan pórászt tartnak nyakukon.*

No tehát mi és velünk együtt Csíkvármegye ős székelysége, kijelentjük ezeknek a büszkélkedő, bőrükben nem férő uraságoknak, kik most napraforgói Balázsfalvának leveleikkel, melyekben büszkélkednek azzal, hogy küzdöttek saját híveik közt a nemzeti érzelem fönntartásában s habár nem tudják is nyelvüket büszkén mondják (Balázsfalván): „én gör. kath román vagyok”, hogy mi velök egyet nem értünk.”³⁸

A lap két héttel később közli Sándor János csíkszentgyörgyi lelkész „*hazafias elismerésre méltó*” nyilatkozatát, amelyben cáfolta, hogy tiltakozott volna a magyar nyelvű nyugta ellen, és nem kívánta volna elfogadni a magyar államsegélyt. A lelkész kijelentette: „*igen is szívesen fogadjuk az államsegélyt*”, de kifejtette, hogy egyházi főhatóságuk beleegyezésére és rendelkezésére várnak. Korábbi írásában „*Székelyföldi*” azt is nehezményezte, hogy miután az összes görög katolikus román egyházmegye elfogadta a papjaik számára folyósítandó államsegélyt, csak a balázsfalvi érsekség késlekedik ezzel.

Sándor lelkész a hívek közötti „*nemzeti érzelem fönntartásában*” folytatott küzdelem vádját is tagadja: „*Mi a második és előbb említett feltevést illeti, t. i. a nemzeti érzelem fejlesztését és ápolását híveink között, vagy hogy erre is hivatkoztam volna, az Székelyföldi úrnak megbocsáthatatlan tévedése. Én az „Unireának” ezt írtam: »híveink, ha nem is beszélnek nyelvüket, mégis vallásukat és egyházuk rítusát ez ideig megőrizték.*» Ezt pedig írtam, hogy bizonyítéka legyen annak, hogy hazafias kötelességeink teljesítése mellett papi kötelmeink teljesítéséről sem feledkeztem meg.”

Kettős legitimációs törekvással próbálja kényes pozícióját megvédeni: magát hazaszeretőnek vallja, saját hazafiságát a csíki közéletben élvezett elfogadottságával igyekszik igazolni, másfelől pasztorációs kötelességeiről sem feledkezik meg, jelezve, hogy a Fogaras-gyulafehérvári görög-katolikus egyházmegye juriszdikciója alá tartozik, annak minden kötelezettségével. Ezt összeegyeztethe-

³⁸ Csíki Lapok 1899. VI. 21. 25. sz.

lőnek tartja azzal, hogy magát az Unireában „görög katolikus románnek” mondta: „Végezetre hivatkozhatnám Csíkvármegye nagyobb számú intelligenciájára, kik engem és működésemet mindannyian ismerik. Ezek mindenike előtt kitudtam vinni a nekem juttatott tiszteletet, pedig ez meg nem történhetett, ha haza ellenes agitációkkal a dákó-romanizmus felé hajlottam volna.

Ne keseregje tehát kedves Székelyföldi úr, hogy két papocska a többi görög katolikus papságtól elütőleg Dákó Romániát akar, hanem szíveskedjék engem is azokhoz az elismert hazaszerető papokhoz sorozni, kiknek úgy a hazára, mint az államsegélyre is nélkülözhetetlen szükségök van.

Csillapodjék le s győződjék meg, hogy mikor nyíltan kijelentem, hogy »én gör. kath. román vagyok«, akkor még nem mondom, hogy hazámat nem szeretem. Szeretem én azt jobban mint Ön s jobban mint sok más azok közül, kik nagy szájjal vallják magukat hazafias magyaroknak.”³⁹

Ugyanekkor közölték Boér Ártúr az Unireában megjelent levelének magyar fordítását: „...mi székelyek, kik annyi évtizeden át, itt az idegenek közepette roppant nyomasztó körülmények a legnagyobb megpróbáltatások és csalfa kísértések között a honfi társaink részéről, nem hátráltunk soha meg, sőt mindig kitartottunk tisztelet- és becsülettel, teljesítvén szent hivatásunkat, mint valami hitküldérek (missionariusok) körülvéve a hiénáktól, kik táplálkoztak volna vérünkkel is, ha tudtak volna, mutassuk meg, hogy most is át vagyunk hatva szolgálatunk szentsége által. És kérdem, hogy mi lehet hatalmasabb bizonyíték a mi anyaszentegyházunkhoz való ragaszkodáshoz, a mi jó érseki szentszékünkhez, mintha – noha távol vagyunk is – egy hánykolódó tenger közepében és körülvéve irtózatoss viharoktól, mégis rendületlenül és erősen állunk? Könnyű volt Péternek nem vétkezni, lévén mindig Jézus társaságában, hallván mindig a jó szót és látván a jó példát, de nehéz a szakadárak központján lenni, megfosztva minden jó példától és ezzel szemben erőyesnek lenni!”

A székelyföldi görög katolikus papokat „székelynek” nevezi, akik az „idegenek”, „hiénák” és „szakadárak” között (azaz a többségi – értsd nem görög katolikus, illetve nem román – székelyek között, kik egyébiránt honfitársaik) „hitküldéri” állhatatossággal küzdenek a „megpróbáltatások” és „csalfa kísértések” „hánykolódó tengerén”. A „székely” önmegnevezés a székelyföldi származású – magyar nevű, hiányos román nyelvtudású – papokra értett. Balázsfalván vélhetően bevett kifejezés, ami inkább a származási régióra utal és nem a „székely nemzethez” való tartozásra. Ezt igazolja a következő bekezdés is, amelyben már román szívről és nemzetről beszél. „Ugy, Krisztushan testvérek, fogjunk mi is kezét a Székelyföldön, román szívvel érezzünk és mutassuk meg,

³⁹ Csíki Lapok 1899. VII. 5. 27. sz.

hogy most is – mint mindig – ver szívünk drága anyánkért, ki táplált minket és táplál most is, és nemzetünkért, melynek kiegészítő része vagyunk. Nekünk alkalom adatott megismerni a kormány politikájának célját, mely kecs eget és elnyomja gyökerében egyházi és nemzeti életünket. A nyomasztások fellege eloszlott és tisztán látjuk, hogy ma, a kik hivatva volnának, hogy gondoskodjanak e hazában minden népnek boldogságáról, csak hirdetik egyházunknak a békét és nyugalmat, de szemébe mondjuk, hogy egészen leigázni akarnak. És az ők eszközei a pénz, melyre a mi nyomasztó helyzetünkben nagyon rászorultunk. No de ne feledjük, hogy ez a pénz olyan mint a paradicsomi gyümölcs, úgy mutatkozik, hogy sokat hoz nekünk, de a valóságban egészen megsemmisíteni, a sátán rabjává tenni óhajt....”

„A román gör. cath. papság átván hatva a szent lelkesültségtől és hivatásának tudatában van a veszélynek óráiban. Meg vagyunk győződve ezen kényes ügygyel szemben az eleven érdeklődésről.

Jöjjünk össze rövid időn, mert a győzelem feltétele az, hogy mindnyájan, kik nem ohajtják fölfordítani egyházi és nemzeti életünk alapját, egyesüljenek egy zászló alatt, melynek vivője a mi gör. cath. Egyházunk koronázott feje.”

Figyelemreméltó, hogy a székelyföldieket (mármint a görög katolikusokat) a román nemzet nem szerves, integráns stb., hanem „kiegészítő részének aposztrofálja. Nem hivatkozik direkt módon székelyföldi románságra, a nemzet elé helyezi az egyházat („tápláló anya”). A szövegből – a székelyföldi görög katolikus papság sajátos pozícióját is érzékeltető – szemantikus dichotómiák és disztantív beszédstratégiák rajzolódnak ki:

1. székely (regionális identifikáció) (kisebbség) (saját) (veszélyeztetett) – székely (rendies/(állam)nemzeti identifikáció) (többség) (idegen) (el-lenséges)
2. honfitárs (lehet a rendies/(állam)nemzeti identifikációjú székely is) – nemzetárs (csak román lehet)
3. székelyföldi görög katolikus (román) papság – román görög katolikus papság

A levélben mindazonáltal meghaladja a görög katolikusok finom belső diszkontinuitásait: a kormány „kecs eget” és „elnyomó politikájával” szemben, az egyházi és nemzeti élet megőrzése érdekében a görög katolikus papság szerepét és felelősségét, összefogásának, egységes fellépésének imperatívuszát hangsúlyozza, és ebben a szövetségben a balázsfalvi érsek vezető tekintélyét ismeri el..

Boér Ártur július 26-án közölt, „honpolgári kötelezettségéből kifolyólag” tett „Nyilatkozatában” nyíltan beismeri túlbuzgósa helytelenségét, magát az Unireában korábban hivatkozott, a Magyar Polgár című lapban közölt írás

felületes ismeretével igyekszik mentesíteni, és felhívja a figyelmet arra, hogy cikkében nem használta a „szakadárak” kifejezést (ezt az egy fordítási hibát rója fel) – ezt a terminust görög katolikusként a római katolikusokra használni „egygügyűségről” tanúskodna.

„Azon körülmény, hogy tiltakoztam volna helyzetem anyagi javítása ellen azon csekély okból, hogy a magas kormány által kegyesen nyújtott fizetés segély ellenében magyar nyelven irt nyugtát adjunk, nem áll, és ezt igen tisztelt székegyföldi úr soraimból nem is merithette, mivel ilyesmi azokban nem is foglaltatik. De tegyük fel, hogy ez így volna, mindazonáltal a legjobb jóakarat mellett sem volna képes tisztelt székegyföldi úr innen még dákó-romániát kicsikarni. Legyen tehát nyugodt a jó székegyföldi honpolgár, hogy azon közös hazánknak, a mely népeinek egyházait, kulturáját nemcsak tiszteletben, de védelemben is részesíti, s csak az állampolgári kötelességek teljesítését követeli, amit egy állam sem engedhet el: mi is hű polgárai vagyunk, miként voltunk is és fogunk is lenni. Ezt azért mondom, mivel azon társadalmi kör, amelyben voltam és jelenleg létezem, a hazafiasságnak ellenkezőjét részemről még csak nem is észlelhette...”

Mindkét papi válaszlevélben utalnak a „Székegyföldi” által forgalmazott érzelemstimuláló „hívómotívumra”, a magyar államsegély elutasításának szimbolikus aktusára (a magyar nyelvű nyugta megtagadása), amelyet a maguk részéről igaztalan vádnak tartanak. Boér „közös hazája” tiszteletben tartja „népeinek egyházait és kulturáját”. Szembeötlően hangsúlyos ez a plurális argumentáció a „magyar állameszme”, a „magyar állam”, sőt az „ősi székegy Csikvármegye” monolit hangoltságú beszédmódjával szemben. Ez a „közös haza” „csak” az elengedhetetlen állampolgári kötelességek teljesítését követeli – utal a túlbuzgóság, a nemzeti türelmetlenség – balázsfalvi levelében is ostorozott – megnyilvánulásaira.

„S midőn most fölvettem igénytelen tollamat, hogy mindezeket a lehető leg-rövidebben megjegyezzem, teszem ezt azért mivel tudatában vagyok nemcsak hazafiúi mivoltomnak, hanem az ebből eredő elengedhetetlen kötelességeknek is, melyeket kezdetleges sorsunk javításán fáradozó közös hazánk tőlünk is jogosan megkíván. Ezt szeretnünk, mint hazafiaknak és honpolgároknak elengedhetetlen kötelességünk, hiszen itt születünk, s hantjával ez fog eltakarni. Legyen tehát meggyőződve igen tisztelt székegyföldi úr, hogy a kölcsönös megértésnek és megbecsülésnek, a testvéri szeretetnek ápolásával és élesztésével az is látni fog minden hazafiúi kebelben.”⁴⁰

A lelkész magát „hű polgár”-nak, „hazafi”-nak és „honpolgár”-nak nevezi, tisztában van ebből eredő „elengedhetetlen” kötelességeivel, a „kezdetleges

⁴⁰ Csiki Lapok 1899. VII. 26. 30. sz.

sors” szóhasználat ugyanakkor jelzi a kongrua elfogadásának szociális kényszerűségét is. A Szózat-motívummal („*hantjával ez fog eltakarni*”), valamint a „*kölcsönös megértés*”, „*megbecsülés*”, „*testvéri szeretet*” univerzális értékeivel igyekszik saját korábbi markáns elkülönböződését, ostromlott sziget példázatát neutralizálni.

ÖSSZEGZÉS

A Csíki Lapokban talált sajtólevelezések résztvevőinek diszkurzív stratégiáit elemezve a székelyföldi (közelebről csíki) görög katolikus lelkészek alapvetően háromféle attitűdje, nemzeti affinitásprofilja rajzolódik ki:

1. A lojális papi típus elfogadja a székelyföldi románok asszimilációjának – a balázsfalvi egyházi főhatóság elvárásaival ellenkező – tendenciáját, igazodik hívei anyanyelvéhez a liturgiában és a prédikációkban, jó kapcsolatokat ápol a latin és örmény rítusú katolikusokkal és papjaikkal, a magyar állameszmével és a hatóságok tevékenységével szemben nem tesz ellenséges vagy legalábbis félreérthető megjegyzéseket, sőt több tanúbizonyságát adja hazafias érzületének (Gergely György, Gergely Viktor, Sándor István, Boér György). Ezek a papok többnyire magyar környezetben születtek, nevelkedtek és pasztorációs tevékenységüket is magyarajkú vagy többségében magyar közösségekben végezték. Ők azok, akik 1912-ben egyetértettek a Hajdúdorogi Püspökség és a Székelyföldi Vikariátus megszervezésével és a magyar nyelvű liturgia bevezetésével.
2. Az ellenséges, román érzelmű papi típus többnyire többségi román környezetben született és tevékenykedik. A helyi román értelmiséggel együtt igyekszik fejleszteni a helyi románság nemzeti és egyházi életét, kultúráját. A magyar államisággal és államnyelvvvel szemben elvárt előírásokat csak a legszükségesebb mértékben teljesíti, betartja az egyházi főhatósága által is elvárt minimumot. Olykor nyíltan is kifejezi rosszallását a magyar államnemzeti törekvésekkel szemben és konfliktusokat vállal a helyi magyar – nemritkán túlbuzgó – adminisztrációval. Nyitott a Regát politikai, kulturális mozgalmai felé és kapcsolatban van az erdélyi román nemzetiségi jogküzdelmek képviselőivel (Csobotár Gábor, Dobreanu János, Dobrán Mihály, Vlad Ábrahám, Drégán Demeter).
3. A harmadik csoport, a kétkulacsosok, „*kétszínkedők*”, a mindenkori helyzethez igazodók csoportja, tagjaik többnyire a fiatalabb, egzisztenciálisan kiszolgáltatottabb papi generációhoz tartoznak. Megérintette őket a Balázs-

falváról érkező nemzeti retorika, ugyanakkor elmagyarosodott híveik felé ezt nem tudják hitelesen képviselni. Erdélyi román lapokba írnak leveleket, majd a magyar lapok „*dákó-román*” vádjaira hamar visszavonulót fűjnek és magyar hazafiságukat bizonygatják (Boér Ártur, Sándor János).

A „*székely papok*” egy permanens – egyéni alkalmazkodást, olykor megalkuvást és meghunyászkodást, a balanszírozás finom képességét követelő – identitáskonfliktus részesei. Ezt a konfliktust az egyszerre defenzív és offenzív nemzeti mozgalmak felerősítik és egy tágabb diskurzusmezőben, nyilvánosságban helyezik el. Még a magyar anyanyelvű unitus lelkészeket is „*oláh papnak*” tartja a székelység, a vármegyei elit jó része gyanakvó velük szemben, előretolt román agitátorokat sejt bennük. Tanulmányaik idején a székelyföldi iskolákban, gimnáziumokban románnak számítanak, Balázsfalván magyarnak, székelynek nevezik őket, majd lelkészként visszatérve a Székelyföldre ismét románokká válnak.⁴¹

Ezek a konfliktusok – némi látencia után – az 1910-es évek elején lobbantak fel ismét, amikor a magyar szertartásnyelvű Hajdúdorogi Püspökség és a 35 görög katolikus egyházközséget magában foglaló Székelyföldi Külhelynökség megalakulásával kapcsolatos viták felerősödtek.

⁴¹ Vö. Ilyés Zoltán – Pusztai Bertalan: *Crucifixus etiam* (Görögkatolikus papi sors a XX. századi Erdélyben). *Jel. Spirituális és kulturális folyóirat*, VI. évf. (1994) 7. sz. 214-216. p.

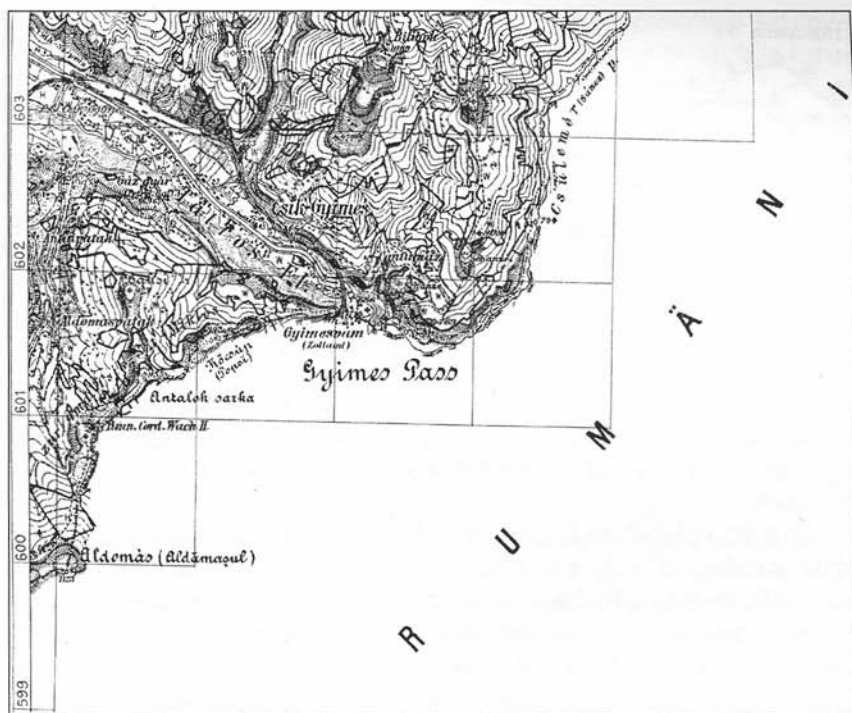
A GYIMESI „EZERÉVES HATÁR” OLVASATAI

Az Erdély és Moldva érintkezési sávját jelentő Gyimes amellet, hogy a történeti Magyarország egykori határa („ezeréves határ”) mellett helyezkedik el, egyben kijelöli a katolicizmus és a bizánci kereszténység, tágabb értelemben Közép- és Kelet-Európa határát. A népesség sokrétű történeti rekrutációja, konfesszionálisan vegyes jellege miatt ugyanakkor élénk tere nyílik a belső szimbolikus határtermelő értelmezéseknek és reprezentációknak is.

Az „ezeréves határnak” a Vereckei-hágón kívül talán nincs még egy olyan szakasza, amely az elmúlt években olyan erőteljesen beépült a Trianon előtti országterület megismerését célzó (etno)turizmus repertoárjába, mint Gyimes (1. fénykép). A versengő narratívák és térélmények földjévé váló Gyimesi-szoros népszerűsége karakteres orográfáján túl minden bizonnyal abban az elgondolásban gyökerezik, hogy tömbmagyar, kulturálisan homogén terület csak a

1. FÉNYKÉP. Az „ezeréves határ” látképe Gyimesben. Középen a Rákóczi-várat hordozó „kőorr”, előterében a határon emelt vasúti őrházzal, balra a Palánkán (Palanca) épített ortodox templom látható. A kép jobb oldalán a Tatros völgsíkján, a főúttól kissé beljebb a gyimesi „Agroturisztikai Panzió” néhány épületét láthatjuk. Az előtérben a XVIII. századi osztrák sáncok nyomai.

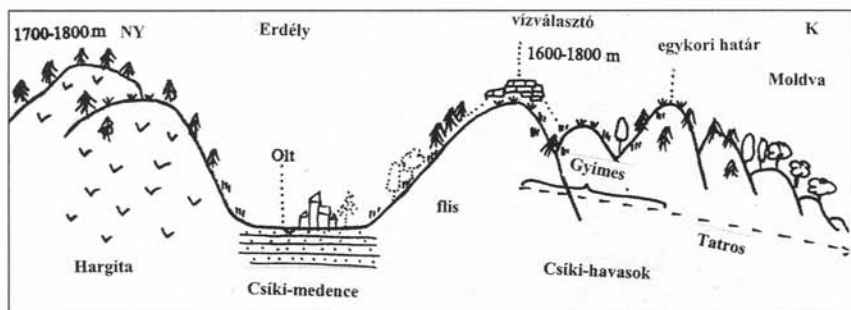

I. ÁBRA. A történeti gyimesi határ részlete a harmadik katonai felvételezés (Francisco-Josefinische Aufnahme, 1:25.000, 1873-1887) térképén.

Székelyföldön érintkezik a történelmi határral és ez valamiféle otthonosságot és biztonságot nyújt az egykori határvédeket felkeresők számára. Ez a határ-élmény intenzív emlékezetmegerősítő szemiotikai munkát indukál.

AZ „EZERÉVES HATÁR” OROGRÁFIÁJA

Geográfiai értelemben az egykori Csík-vármegye és az egész Székelyföld Moldva felőli határa a Keleti-Kárpátok homokkővonulatai közül jobbra azokon fut, amelyekbe a belső vízválasztókról induló regressziós völgyek szűk szorulatokat, szurdokokat véstek (I. ábra). Ennek hadászati-védelmi jelentőségéről Cholnoky Jenő, Szádeczky Lajos és Prinz Gyula részletesen értekeztek. Prinz „széles határvöről”, illetve „kettős határvonalról” beszél: egyik az „...enyhén hajladozó, egységes magasságú, néptelen, erdős ...vízválasztó gerinc-

2. ÁBRA. A Keleti-Kárpátok életföldrajzi profilja Gyimesnél

vonat”, a másik „az első szurdokokra, a legjobb határörhelyekre kitolt határvonal”, amely egyben „nemzethatár is”, „idáig szállt le a székelység”¹ (2. ábra). Gyimes vonatkozásában ezt a határt a sokat emlegetett *Tarhavas* (Tarhauși) képviseli.

Ez a két világháború közötti emberföldrajz bázisán megszerkesztett orográfiai határképzet² már a természetföldrajzi, tájökölógiai szemlélet alapján sem tartható. Az életföldrajzi körülményeket vizsgálva megállapítható, hogy a történelmi államhatár „tájban” és nem tájhatáron futott, nem választott el radikálisan eltérő tájbeélési stratégiákra módot adó körzeteket: a Székelyföld és Moldva felé egyaránt hasonló ökológiai adottságú területek találhatók. A történelmi határ mindkét oldalán a Tarkő-hegység és a Csíki-havasok közel észak-déli futású, meggyűrt kárpáti homokkőgerincei váltakoznak a szinklinálisokban kialakult völgyekkel. Túl azon, hogy minden geográfiai lehatárolás érvényessége korlátozott, felmerülhet, hogy – amint a magyar emberföldrajz bizonyos vonulatok határpredesztináló és -megtartó jelentőségét szinte determinisztikusan túlbecsülte – a román természetföldrajzi tájbeosztás is megpróbálhatta a korábbi államhatár természeti alapjait eliminálni és a tájhatárokat az indokoltnál keletebbre vagy nyugatabbra meghúzni. A természetföldrajzi elhatárolásnál azonban döntő a Keleti-Kárpátok ún. *flis övezetét* alkotó különböző korú takarók elhelyezkedése, és ez nem mond ellent a mai aktuális román

¹ Cholnoky Jenő: Az erdélyi szorosok földrajzi, történelmi és hadászati jelentősége. *Erdély* XXIV. évf. (1915) 1-3. sz. 1-4. p.; Szádeczky Lajos: Az erdélyi szorosok földrajzi, történelmi és hadászati jelentősége II. *Erdély* XXIV. évf. (1915) 4-6. sz. 17-20. p.; Prinz Gyula: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1942, Renaissance Kiadóvállalat, 21-22. p.

² Ehhez a tudománytörténeti vonulathoz tartozik még Dobos Ferenc a Gyimesi-szoros földrajzáról megjelent munkája is. – Dobos Ferenc: *A Gyimesi-szoros földrajza*. [Geographica Pannonica 33.] Pécs, 1938, Kultúra Nyomda

természetföldrajzi tájbeosztásnak³ Az orografikus és geognosztikus határmodellek relatív érvényességét meghaladva talán érdemes lenne egyfajta határövezetről, a két nagy életkamrát elválasztó montán zónáról beszélni.

Ez az összességében sokszor 30 km széles, magashegységi lucfenyvesek és a helyükön létesült irtványlegelők és –kaszálók, alhavasi gyepek által borított határmenti terület a középkorban és a kora újkorban nem vált a *székely oikuméné* szerves részévé: a székely falvak és falusi közbirtokosságok alig lakott és alig ellenőrzött külső havasi övezetét alkották.⁴

A HATÁRVIDÉK MINT „PALIMPSZESZT”

Henry H. Stahl román szociológus nyomán, aki az agrártájat történelmi dokumentumnak tekintette⁵, a határvidékeken is felismerhetjük a korábbi tájhasználatokra utaló nyomokat. A történeti tájföldrajz hajlik arra, hogy a tájat, mint palimpszesztet olvassa, azaz a különböző korok tájképi „tanúit”, reliktumait (survivals) felfedezze, kronológiailag rendszerezze és méltassa a mai kultúrtáji képhez való hozzájárulásukat. Ezek a történeti tanúk térben és időben nagyon változó mennyiségben és minőségben, sokszor alig felismerhetően vagy átértelmezetten maradtak fenn. A határvidéket is felfoghatjuk egyfajta „palimpszesztként”, olyan kéziratként, amelyről a régebbi írásokat egyszer vagy több alkalommal már lekaparták, újraírták vagy „tisztán” hagyták. Az ily módon a részleteiben és gyengén megmaradt régebbi írásokat speciális történeti és geográfiai módszerekkel lehet láthatóvá tenni, olvasni.⁶

Az emlékezet sokszor átértelmezett vagy aktualizált formában őrzi ezeket a jeleket. Az idősebb gyimesiek és a veteránok például ma is pontosan megmutatják a gránátbecsapódások nyomait („*megveretett oldalak*”), a lövészárkok nyomvonalait vagy a géppuskafészek feltöltött, bokrokkal benőtt helyeit.

³ *Ghimes L-35-53-A*, Republica Socialistă România, Harta Geologică 1984, Scara: 1: 50.000

⁴ Ennek pontos gyergyói leírását adja Tarisznyás Márton. Uő: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest, Kriterion, 53-54. p.

⁵ „Rendkívül fontos, hogy ha a tájnak ezt az arculatát egyszer kialakították, akkor ez még akkor sem tűnik el rögtön, amikor a születéséhez vezető feltételek már elenyésztek... Úgy lehet olvasni a terepet, ahogyan a régi tekercset, amelyen elfakult az írás.” – Stahl, Henry H.: A régi román falu és öröksége. – Budapest, 1992. ELTE, Román Filológiai Tanszék, 97. p.

⁶ Ilyés Zoltán: A történeti védelmi táj szerveződése Gyimes példáján. In: Fülék György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében a történeti események hatására*. Budapest – Gödöllő, 2000. Kulturális Örökség igazgatósága – Szent István Egyetem, 130-135. p. 130.

Ugyanakkor a régebbi – első világháborús elemeket vagy XVIII. századi sánccokat – is gyakran második világháborús harci objektumként értelmezik vagy fel sem ismerik. A „palimpszeszt” ezen elemei távoliak, nincs helyük a helyi identitásszerkezetben, lokális kuriózumok maradnak egy szűk szakmai közönség számára, és jóformán csak a birtokok tulajdonosai „emlékeznek” eredeti funkciójukra.

HATÁRJELEK ÉS HATÁROLVASATOK

Gyimes és különösen az „ezeréves határ” térsége a gyimesiek és az idelátogatók számára is egy sajátos „mnemotoposz”. Jan Assmann Pierre Norára hivatkozva említi, hogy a kollektív és kulturális emlékezőtechnikák, az „*emlékezés kultúrája*” esetében a tér játssza a főszerepet. Az emlékezés és identitás-termelés kultúrája a természetes, a rurális és urbán terekbe egyaránt plántált és plántál jeleket. Mint azt Assmann hangsúlyozza: egész tájegységek is szolgálhatnak a kulturális emlékezet közegéül, amelyek akár teljes egészükben szemiotizálódnak.⁷ Gyimes, azon túl, hogy emlékművek, épületek, romok és egyéb antropogén reliktumok révén az idelátogatók és a csángók különféle korosztályi és geoszociális csoportjai által eltérő jelentésmélységben és –intenzitásban szemiotizált, egészében is a romlatlanság, a természetközelség, a meghittség, a vendégbarátság, a hagyományápolás és a kultúrájához hű magyarság azilumává stilizálódott.⁸ Az alábbiakban a napi sajtóban, a honlapokon és tematikus turisztikai kiadványokban megjelenő Gyimes kép mnemotopikus megszerkesztésének azon alapelemeit vesszük sorra, amelyek közvetlenül vagy közvetve a határhoz, a határ történeti funkciójához kapcsolódnak.

„Rákóczi vár”

A Gyimesi-szorozhoz látogató kíváncsi turista vagy éppen a nyitott szemű (és fülű) helyi lakos több olyan nyilvánvaló határjelet érzékel, amelyhez nem kell elmélyült „archeológiai” vagy – hogy a korábbi példázatnál maradjunk – „papirológiai” *terepmunkát* folytatni. Láthatósága, viszonylagos kiépítettsége és közvetlen határhelyzete révén a turizmus nyilvánosságában és a helyi identi-

⁷ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999, Atlantisz Könyvkiadó, 60. p.; Vö. még: Nora, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin, 1997, Wagenbach

⁸ Ennek esztétizáló, idealizáló bemutatását ld. Váradi Péter Pál – Löwey Lilla: *Erdély-Székegyháza. Gyimesek vidéke*. Veszprém, 2001, PéterPál Kiadó. A kérdéskör történeti, emlékezőtechnikai, művészettörténeti vonatkozásairól ld. Schama, Simon: *Landscape and Memory*. New York, 1996, Vintage Books

2. FÉNYKÉP. A Rákóczi-vár Gyimesben

tás-narratívákban központi helyet kap az ún. Rákóczi-vár (2. fénykép). A két állam közötti évszázados határt idéző pont a történeti tudat és az etnikai/ nemzeti identitás utókonstrukciós gyakorlatának termékeként a látogató turista számára egy képzeletbeli időutazás „heurisztikus” díszleteit nyújtja.⁹

Gyimes területét földrajzi fekvése már korán a határvédelemre predesztinálta. Az első ideiglenes telepések ört álló katonák voltak, mint ezt a csíki vas-hámor és a csíkszépvízi harmincad leltára és urbárium a XVII. század második felében megemlíti. A védelmi infrastruktúrát már a XVII. század elejétől kezdték kiépíteni. Bethlen Gábor 1626 táján megfigyelő őrpontot építtetett, amelyet a helyiek Rákóczi-várnak neveznek. A XVIII. században Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék költségén sáncokat építettek a Kabola-hágónál és a határnál. Ezek a munkálatok jelentős számú odavezényelt, ideiglenes munkaerőt igényeltek. A határőrszolgálatot, vámhivatalt és vesztégzárát ellátó katonák, és a szorosanál állomásozó német katonaságot élelemmel, iga- és kézierővel kiszolgálók a környező csíki falvakból érkeztek, meghatározott rend szerint („szerre”) tették szolgálatukat. Ez a temporárius határkiszolgáló- és katonanépeség alkotta a

⁹ Biczó Gábor: A határ metafora mint a turizmus antropológiai vizsgálatának paradigmatis példája: Gyimes esete. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. [Tabula könyvek 5.] Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum, 40-50. p. 42.

XVIII. század elejéig Gyimes lakosságát. Az 1694-es csiki tatár betörésről tudósító források még nem említettek gyimesi településeket.¹⁰

A Rákóczi vár tényleges hadászati jelentőségét a XX. századra elveszítve, egyre inkább az „ezeréves határt” és ezeréves történelmet jelző szimbolikus kulisszává vált, ahol közigazgatási és katonai ünnepek, határmegerősítő rítusok vagy éppen a határt fizikailag is dekomponáló műszaki beavatkozások zajlottak.

A XX. században az erődítményhez lépcsőt építettek, a várat megerősítették, a nemzeti zászló elhelyezésére alkalmassá tették. 1940-ben a második bécsi döntés nyomán, az ideérkező magyar honvédek egyik első tette a nemzeti lobogó elhelyezése volt. Trianon és 1944 után az egykori határinfrastruktúra látható jeleit a román hatalom igyekezett eltüntetni. A drót- és vasakadályokat a gyimesiek vitték el Udvarhely megyébe, ahol ekevasnak adták el, a háborút túlélte épített elemeket pedig az államhatalom megbízottai igyekeztek lerombolni.¹¹

Az elmúlt években az utazási irodák által kínált székelyföldi körutazások és a magánszervezésű utak szinte kötelező állomása lett Gyimes, ahol a gyimesfelsőlaki Árpádházi Szent Erzsébet zárandokház és gimnázium, a gyimesbükki falumúzeum, a fővölgy templomai mellett természetesen az egykori határ a legfőbb látnivaló.¹² A közelben megépített Agroturisztikai Panzió csángó népi mulatóprogramot kínál.¹³ A panzió épületegyüttese a mára szinte teljesen eltűnt hagyományos gyimesi épületvilág tükrében autentikusnak ugyan kevésbé mondható, a természetes anyagokból kialakított, nem túlméretezett házak azonban környezetbe simulnak, nem hivatkoznak (*1. fénykép*). A turisták itt szervezeten ismerkedhetnek meg a helyi konyha jellegzetes fogásaival, a gyimesi népviselettel, zenével és tánccal. Mindehhez az „ezeréves határ” formál kulisz-

¹⁰ Antal Imre: *Gyimesi krónika*. Budapest – Bukarest, 1992, Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, 11. p.; Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászonszék (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig* Budapest, 1938, Szerző, 162-164. p.

¹¹ „Itt az ezeréves határnál sokkal jobban fáj Trianon, mint bárhol. Mert naponta látunk és látjuk, azt a beteges igyekezetet, ahogy el szeretnék valakik törölni szép történelmünk nyomait. Látunk és látunk vasdorongos alakokat, akik a 400 éves vár köveit ontogatják...” Váradi – Löwey i. m. 24. p.

¹² Az alábbi útprogram részlet jellemzően érzékelteti Gyimes „beépülését” az erdélyi turisztikai kánonba, egyszersmind recens folklorizációs tendenciát jelez: „...Továbbutazva a Hargitán. Fügs tetőn keresztül érkezünk a Gyimesbe. Csángó népi mulató program ebédrel az ezer éves határnál. (Különleges, elfelejtett ételek, ízek kóstolója, italfogyasztással, népzenevel.) A Gyimesek vonzerejét a népművészet és táncművészet hagyományai jelentik.” http://www.interfocus.hu/utak.php?orszag_id=50

¹³ Ld. például a Gyimesről kiadott turisztatérkép reklámjait: *A Csiki-havasok és a Gyimesek. Muntii Ciucului și Zona Ghimeșului*. Turisztatérkép 1: 50.000, Dimap

szát, a házigazda – régi gyimesi birtokos család sarja – pedig a közösség kollektív történetének és saját kisebbségi tapasztalatainak megidézésével a végek hangulatát és a megmaradás kihívásait tárja a magyarországi látogatók elé.

A nyaranta rendszeresen megrendezett gyimesközploki tánc tábor már a tömegturizmus jeleit mutatja, a hovatovább Kárpát-medencei néptáncos találkozóvá váló több száz főt mozgósító rendezvénnyel párhuzamosan megnő a gyimesi „határátlépők” száma.¹⁴

A fentiek alapján már csak korlátozott érvényességűnek tarthatjuk azt az értékelést, miszerint „*Gyimes nem kínál az érkező idegenek számára előre gyártott autenticitást, valamifajta 'businessfolklórt'*”¹⁵ A folyamat első jelei már nyilvánvalóak, a kérdés inkább úgy tételezhető, hogy a turizmus és a helyi határ-narratívák társadalomtudományos vizsgálata mennyiben járulhat hozzá Gyimes sokoldalúbb „örökségésítéséhez”.

A Rákóczi-vár „heurisztikus” kulisszája nemzeti érzelmeket mobilizál, a történeti tudáskészlet elemeit mozgósítja, a nemzeti sorsközösséget tudatosítja az idelátogatóban. A helyiek nem kínálnak ennél több támpontot, a kétértelműbb, enigmatikusabb olvasatokat nincs terük és indíttatásuk felfedni, így a magyarországi turista számára egy fogyasztható, jól denotálható termékké válik a határ, és beépül a helyi folklórturizmus és szelektív örökség-recepció repertoárjába. Ez a határolvasat nem reflektálja Gyimes multietnikus jellegét, a csángó kultúrában látenszen és nyilvánosan is jelen levő romanitást, a nemzeti, felekezeti rivalizációk a másik felet sújtó narratíváit, a bizánci rítusú gyimesiek által elszenvedett történelmi sérelmeket, a székely-csángó ellentét mélyben izzó és újratermelődő kliséit.¹⁶ Ha Biczó Gábor Simmelre és Böröcz Józsefre apelláló „mély-turista” definíciójával azonosulva a turistát, mint megértésre készített és önmagát megértető, a távolság megszüntetésére és az idegenség

¹⁴ Részlet egy szlovákiai magyar csoport útíbeszámolójából: „*Errefele eleve összeépítik a településeket, nehéz megállapítani, mikor érünk Középkortól Felsőlokra, majd Felsőlokról Gyimesbükbe (sic!), amely az utolsó magyar település, határában az ezeréves határral. Kis dombon egy őrtorony maradványa jelzi, ami e mögött van, mindig is Románia volt, ma sem élnek a dombon túl magyarok. Bár pontosan ez sem igaz, mert még vagy ötven kilométert utazva érünk a moldvai csángók területére. Am az ő nyelvüket már a gyimesi csángók sem értik, legalábbis ezt állítják. Az ezeréves határ zárandokhely, a helyi romagyerekek ezt pontosan tudják. Mindegyik buszhoz odamennek, szutykosan kenyérrelvált koldulnak, háttérben a szülőkkel, s az a jószívű, aki adott aprót valamelyik gyereknek, nem issza meg a többiek sem.*” Gyimesben az Ifjú Szívekkel: <http://www.ujso.sk/clanok.asp?vyd=20030809&cl=65831>

¹⁵ Biczó i. m. p. 48.

¹⁶ Ilyés Zoltán: Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: Keményfi Róbert – Szabó László (szerk.): *Iaria. Ethnographica et Folcloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára.* [Ethnica] Debrecen, 1997, KLTE Néprajzi Tanszék, 72-80. p.

felszámolására készített idegenként fogjuk fel¹⁷, a gyimesi „átlagturista” megrajzoló képe igencsak felemás.

Gyimes Romániában a nemzeti diszkurzív tér és párhuzamos nemzetépítés a Kolozsvárott vagy Aradon megismertekhez képest szelídebb szelete, a versengő narratívák olyan bukolikus, szolid aktivitásmezeje¹⁸, ahol Csaba királyfi és a Miorița tere, a székely havas és a Blaga-i román „pláj” interferálódik. A határnál a nagy nemzeti metanarratívák egy-két ünnepben, áttételesen egy-egy templombúcsú prédikációjában, vagy a veterán-találkozók egyre ritkuló, megrendítő jeleneteiben performálódnak. A turizmus igényli és élte a határ nemzeti olvasatait, részben újratermeli és megerősíti a helyiekben is. A Rákóczi-vár és a határ kézzelfogható környezete alkalmanként és nem jellemzően revíziós aktivitástérre válik, időnként a határt jelző bakterházra a hármashalom motívumai, az útburkolatra a román-magyar határt és vámot jelző grafikák kerülnek.¹⁹

„Vesztegzári kápolna” és a határközeli szakrális építmények

A gyimesi községek római katolikus hívei a politikai-adminisztrációs változások ellenére mindmáig a Gyulafehérvári római katolikus püspökség, illetve érsekség juriszdikciója alá tartoznak. A gyimesi plébániát 1782-ben alapították, első temploma a kincstár által, a határ mellé épített Vesztegzári (Kontumác) kápolna volt (3. fénykép). Innen adminisztrálták mindhárom gyimesi községet 1853-ig, amikor Gyimesközélpok és Gyimesfelsőlók híveiből Gyimeslok néven új plébániát szerveztek. A XX. század elejétől Gyimesfelsőlók egyházközsége is különvált.

Az egyházigazgatási differenciálódás és a peremhelyzet a XX. századra fokozatosan megkoptatta a régi plébánia szerepét. 1927-ben megépült a Gyimes-bilibókszeri filiális kápolna, 1933-ban a kontumáci plébánia köveiből

¹⁷ Biczó i. m. 42. p.

¹⁸ Vö. Feischmidt Margit a kolozsvári Mátyás szobor körüli emlékezet-rivalizálásról és ritualizált konfliktusról írt elemzésével. Feischmidt Margit: *Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés*. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Budapest, 2002. Új Mandátum, 112-124. p. 121-122.

¹⁹ A *Hargita Népe* c. csíkszeredai lap „Újrafestett ezeréves határ” címmel tudósított egy ilyen vizuális agresszióról: „Ismeretlen tettesek vörös festékkel demarkációs vonalat húztak az úttestre Gyimes községben (Bákó megye), egy vasúti híd egyik pillérére az Isten hozott Magyarországra! feliratot festették. A Csíkszeredai Comănesti-el összekötő közútra mázolt vonal egyik felén a Magyar vám, a másik felén a Román vám felirat olvasható. A vasúti hidlábától néhány méterre, ahol az Osztrák-Magyar Monarchia és a Román Királyság közötti egykori vámház állt, egy épület falára a Welcome to Hungary VÁM feliratot festették. A helybéliek szerint az úttestre festett vonal kedden délután jelent meg. A rendőrség szerdán átvizsgálta a térséget, fényképeket készítettek és vizsgálatot indítanak az ügyben.” *Hargita Népe* 2003. július 31.

3. FÉNYKÉP. Az első gyimesvölgyi templom, az ún. Vesztegzári (Kontumacz) Kápolna, közvetlenül a történeti Magyarország határa mellett. 1782-ben a kincstár támogatásával épült, a XIX. század közepéig innen pasztorálták a három gyimesi község római katolikusait.

felépítették a plébániai feladatokat ellátó gyimesi szükségtemplomot. Ezzel a hitélet centruma az egykori határ mellől a település központi, a vasútállomáshoz közelebbi pontjára tevődött át. A titulusát és anyaegyházközségi szerepét névlegesen megtartó templom funkcionálisan filiává alakult. Ezt tovább erősítette az 1974-76-ban megépült új gyimesbükkői, a gyulafehérvári egyházmegye peremén létesült impozáns templom, amely az akkori plébános, Dani Gergely bátor kiállása és az áldozatos hívek munkája révén bekerült a helyi és az erdélyi katolikus mítoszokba.²⁰ A templomban nemcsak a közösség valóságos, hanem politikai-nemzeti tudattartalmai is reprezentálódnak. A végeken helytálló, hitét oltalmazó, a tiltás és akadályoztatás ellenére templomot építő gyimesi csángó „új képe” kezd ezzel hangsúlyos kontúrokkal megrajzolódni, elfedve és ellensúlyozva a székelységben korábban élt „archetipikus”, negatív csángó képet. A templom falképei a keresztség és a felajánlás jeleneteiben a

²⁰ Itt utalunk arra, hogy 1952-ben Gyimesbükköt a román jellegű Bacău tartományhoz csatolták, 1963-tól csak román nyelven folyt oktatás, az elsorvasztott kisebbségi intézményrendszer minden feladatát az egyház vállalta fel.

csángó és székely viseletű alakok a székelység és a gyimesi csángók közötti évszázados társadalmi és mentális határ meghaladásának, felfüggesztődésének jegyében a két nép múltjának identikus vonásait, felekezeti és kisebbségi sorsközösségét hangsúlyozzák.²¹ Az ortodox románok felé karakteres identitásjelként határmegerősítő templom a székelyek irányában a mentális határokat lebontó gesztust tesz.

Az „ezeréves határ” közelében létesült további „román” és „magyar” templomok, kápolnák és a kolostor ugyan értelmezhetőek a nemzeti-nemzetiségi identifikáció és a kulturális reprezentáció igénye által előhívott szimbolikus térfoglalásokként, mégis a két keresztény hagyomány szinkretikus egymásba oltódásának szubtilis és olykor egészen nyilvánvaló jelei is érzékelhetők. Ezt jelzi a szűkebb határtérségben az Áldomás-pataki római katolikus kápolna tulajdonsága: a nyugati hagyományban kevésbé hangsúlyos keleti főünnepre, Jézus Színeváltozásának ünnepére van szentelve.²² A Sánc-pataki ónaptáros ortodox szerzetesek által épített kolostorhoz (Mănăstirea Prodromită) egy római katolikus gyimesbükki gazda is adott birtokából. A Palánkán (Palanca), a közvetlenül a történeti határ regáti oldalán épített ortodox templom búcsúünnepén, Keresztelő Szent János Fejevételének napján, a magyarul beszélő gyimesbükki ortodoxok mellett gyimesi római katolikusok tömege jelenik meg: részt vesznek a liturgián és a síroknál a halotti emléklakomákon (*pomána*).²³ Felekezeteken túlnyúló jelentőségük van a gyimesvölgyi Szent Illés búcsúknak (Rakottyás, Bükklok), ezt az ünnepet a római katolikusok is megtartják, szigorú dologtiltó nap, védekezésül a jégverés és villámcsapás ellen. A római katolikus és ortodox liturgia kölcsönös látogatása, a gyimesi katolikusok az ortodox papok szolgáltatásait igénybe vevő sajátos liturgiahasználati gyakorlata a vallás mentén szerveződő szimbolikus nemzeti/etnikai határok folyamatos átlépését jelzi.²⁴

Határkövek, lövészárkok, géppuskafészek

Az egykori határ nyomvonalát félgömb alakú határkövek jelezték, ezek jó részét a második világháború után a román államhatalom több-kevesebb sikerrel

²¹ Székely László: *Csíki áhítat. A csíki székelyek vallási néprajza*. Budapest, [1997]. Szent István Társulat, 247., 503. p.; Váradi – Löwey i. m. 120. p.

²² Ilyés Zoltán: A szakrális térszerkezet változásai a Keleti-Kárpátok egy vallási kontaktzónájában. In: Fülek György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása*. Gödöllő, 2002, Környezetkímélő Agrokémiaért Alapítvány – Szent István Egyetem, 261–273. p. 267.

²³ Ilyés 1997 i. m. 76. p.

²⁴ Ilyés 2002 i. m. 265–266. p.

4. FÉNYKÉP. A vasúti őrház melletti határkő formájú géppuskafészek

felrobbantatta és széthordatta, a megmaradt határköveket a helyiek ismerik és szívesen megmutatják az érdeklődőknek.²⁵ A leglátványosabb, a vasúti őrház melletti határkő formájú géppuskafészeket a bele illesztett ferde fakereszt többek szemében Szent Koronává stilizálta.²⁶ (4. fénykép)

A második világháborúban a front közeledtére a magyar katonai vezetés az Árpád-vonal kiépítésének keretében nagy volumenű erődítéseket kezdett az egész Keleti-Kárpátokban.²⁷ Gyimesben többszörös védelmi rendszer épült ki: egyrészt földbe ástott géppuskafészek, lövész- és futóárkok, híradós pontok, tankcsapdák, másrészt betonbunkerek, erődök képviselik ezt a XX. századi modern gyepűt. A határtérség „epidermiszén” megannyi sebhely, karcolás és varrat tanúskodik a háborús cselekményekről. Az idősebb generáció és az itt szolgált katonák téremlékezete pontosan nyilvántartja,

²⁵ Váradi – Löwey i. m. 16., 20., 22. p.

²⁶ „Erdélyben járva Gyimesbükkre is ellátogattunk, ahol az ezeréves határnak még nyoma található. Ez a nyom egy dűledező őrbódé, sarkában a Szent Koronát formázó kőfaragvánnyal.” *Fény Híd. Internetes polgári zászlóvivő* II. évf. (2003) 16. sz. ; vö. Váradi – Löwey i. m. 22. p.

²⁷ Szabó József János: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944.* Budapest, 2002, Timp Kiadó

harci eseményekhez köti ezeket a pontokat. A „veterán-turisták” visszaemlékezései bepillantást nyújtanak a „hadászati-védelmi táj” helyi szerveződési folyamatába.²⁸

Vasút, vasútállomás

A nagy-gyimesi vasútállomás a gyimesi középületekhez képest szokatlan arányaival, nagyságával és reprezentativitásával, kongó termeivel szintén a határközeliségre utal. Tervezőjére, Pfaff Ferencre, az állomásépület mellett a magyarországi és helyi szakmai hagyományápolók nemrégén magyar nyelvű táblával emlékeztek. Az 1897-ben megépült gyimesi vasútvonal a csángókat egyoldalúan kapcsolta be a kapitalizálódó Magyarország és Románia vérkeringésébe, átütő modernizációt nem hozott, kulturális határelményeket viszont bőven teremtett, hiszen nagyszámú más nyelvű és vallású népességet vonzott Gyimesbe. Építményeivel, technikai megoldásaival az államhatárt is kontúrosabbra rajzolta. Közvetlenebbül határjelölő az egykori vasúti őrház, rajta rendszeresen lemérhető a határlátogatók jelhasználó aktivitása (5. *fénykép*).

„Sáncok”

1701-ben az osztrák katonaság irányításával a Kabola-hágónál (Ciherek-pataka) 643, 1702-ben 400 ember építette a ma is látható sáncot.²⁹ Ezt a II. József féle katonai felvételezés térképe *Régi-sánc* néven (Alte Schanze) tünteti fel.³⁰ Az *Új-Sánc* a Gyimesi-vámnál (Kontumaz) épült, a gyimesbükki régi határpatlak a *Sánc-patak* (más néven Csudamir vagy Csülemér) közelében: a harmadik katonai térkép, valamint a Bécsi Hadilevéltár térképei védelmi célból épült sáncokat jeleznek itt.³¹ (2. ábra, 6-7. *fénykép*)

A megkérdezettek többsége a régi sáncokat második világháborús tankcsapdának nézi, tapasztalataim szerint csak az adott területen örökölt birtokkal rendelkezők tudják hozzávetőleges pontossággal ezek korát és eredeti rendeltetését. Sajátságos módon a helyi értelmiség sem tudja azonosítani ezeket, a közforgalmú értelmezésekben ezek az elemek belesimulnak a tankcsapdák, lö-

²⁸ Sebő Ödön: *A halálra ítélt zászlóalj. Gyimesi-szoros. 1944.* Budapest. 1999. Magyar Könyvklub

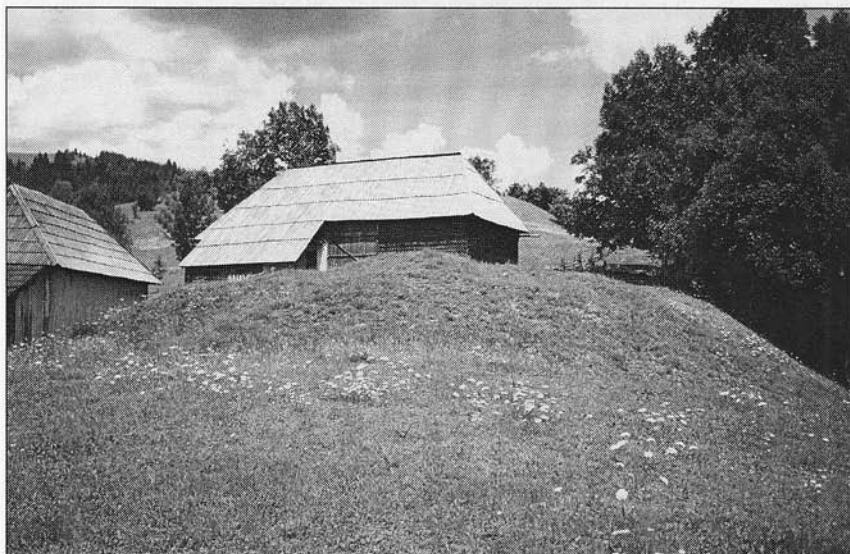
²⁹ Szádeczky Lajos: *Székely oklevéltár VII.* Kolozsvár, 1898. A Székely Történelmi Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság

³⁰ Első katonai felvételezés kéziratok térképe (Josephinische Aufnahme, 1: 28.800, 1769-1773) (Hadtörténeli Múzeum Térképtára)

³¹ Harmadik katonai felvételezés térképe (Francisco-Josefinische Aufnahme, 1:25.000, 1873-1887); Eperjessy Kálmán: *A Bécsi Hadilevéltár magyarvonatközúsi térképeinek jegyzéke.* Szeged, 1929. Városi Nyomda

6. FÉNYKÉP. 18. századi osztrák sáncvár a Bilibók-tető lejtőjén,
Moldva felé irányuló ágyúállásokkal

7. FÉNYKÉP. Csillag alaprajzú földvár a Bilibók-tető oldalában Firtelmeiszter
Ágoston nyári szállása mellett

vészárkok, *detungok* (vö. Deckung), bunkerek egész Gyimest behálózó rendszerébe.

Találunk történeti példát a sáncok korának túlbecsülésére is, amelyben a virulens helyi Szent László hagyományokon (széphavas Szent László-kápolna, Pogányhavas, patkónyom mondák stb.) túl a romantikus székel honismeret sokszor fölbukkanó kliséit is láthatjuk: a Kabola-hágónál a tatárok ellen épített XVIII. századi sáncokat a helyiek a Pesty Frigyes féle helynévgyűjtés kérdőívén mint Szent László korabeli sáncolásokat említik.³²

A határokhöz kötődő tartamos tájhasználat derivátumaként felfogható „hadászati-védelmi tájban” a nyilvános határértelmezések, -emlékezetek „kanonizált” elemein túl egy sor olyan nyom van, amelyet nem ismernek fel. Bár a „táj identitásához” hozzátartoznának, és szerepet kaphatnának a helyi örökség megszerkesztésében, turisztikai felfedeztetésében, nehezebb megközelíthetőségük, rejtettségük vagy éppen neutrális denotációjuk miatt nem kerültek be a helyiek emlékezte és az emlékező turisták szemiózisa által konstruált leltárba.

Rebreanu-emlékmű

Közvetlenül a határnál a Sánc patak „regáti” oldalán, már a román szemioszféra terrénnumán, a hegyoldalban nyert elhelyezést Emil Rebreanu emlékműve (8. fénykép). Irodalmi emlékhelyként és a magyar elnyomás elleni monumentumként a híres író, Liviu Rebreanu bátyjának állít emléket. A gyimesbükki római katolikus Historia Domus szerint „*Rebreanu Emil a 16. dandárnál tűzérhadnagy kémkedés bűnében vétkesnek találtatott, kötél általi halálra ítéltetett és 1917 május 15-én felakasztatott.*”³³ Az eseményt a gyimesiek emlékezte is megőrizte.³⁴

Apostol Bologna alakjában a Monarchia hadseregében szolgáló román tiszt lelkiismereti vívódását, bukását és távlatos nemzeti megdicsőülését megrázó erővel ábrázolja az „*Akaszttak erdeje*” című regény. A magyar fordításban is megjelent mű³⁵ a magyar uralom alatt élő, nemzeti, kulturális önállóságáért küzdő erdélyi románság a nemzeti emlékezetben kanonizálódott egyik alapélményét örökíti tovább. Az emlékmű mellett található a második világháborús gyimesi harcokban elhunyt, a területet a „horthysta iga” alól felszabadító szovjet katonák emlékobeliszkje is.³⁶ Ezzel a gyimesi határ a román nemzeti

³² Pesty Frigyes: *Kéziratos helynévtár*. 1864 (OSZK Kézirattár); Magyar Zoltán: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest, 2003, Balassi Kiadó, 227-228. p.

³³ *A gyimesi római katolikus egyházközség Historia Domusa*. 74. p.

³⁴ Magyar i. m. 235-236. p.

³⁵ Rebreanu, Liviu: *Akaszttak erdeje*. Bukarest, 1970, Kriterion Könyvkiadó

³⁶ A harcokról részletesen ld. Sebő i. m.

8. FÉNYKÉP. Emil Rebreanu síremléke a szovjet hősi emlékbelszékkel

emlékezetbe és helyi nemzetépítő folyamatba is beemelődik, az irodalmi alkotás és az emlékművek révén az egykor nemzeti elnyomás alatt élt, a határ által megosztott románság is az „ezeréves határ” „fogyasztójává” válik.

ÖSSZEGZÉS

A gyimesi „ezeréves határnál” magyar határjelekkel, szimbólumalkotással, térfoglalással és a rájuk közvetlenül vagy áttételesen reflektáló román kontextualizáló és dekomponáló aktivitással találkozunk, amely az egykori határ által kiváltott magyar múltértelmezéssel szemben állítja fel a román olvasatot. Gyimes határjeleivel, a határ máig transzparens infrastruktúrájával, a hadászat palimpszesztjével, a nemzeti megosztódottságot jelző ortodox és római katolikus templomaival, kápolnáival szimbolikus sűrűsödési pont, ahol a (nagy)magyar narratívák mellett (nagy)román, helyi és vallási olvasatok is léteznek. A mikrotérségbe látogató egy sajátos – döntően a helyi egyházi és világi értelmiség által uralt – nemzetpolitikai mnemonikus térbe kerül, amelyet a helyiek szélesebb rétegeit közvetlenül nem mobilizáló kisajátítási diskurzus és emlékezetversengés jellemez. Ez bekerül a turista-narratívákba, a térséggel foglalkozó publicisztikákba és nyomot hagy egyes tudományos publikációkban is.

Ez határ- és örökség-recepció szelektív és önkényes: a helyi értelmiség mellett jórészt turisztikai irodák, idegenvezetők, Erdély-rajongó honlap-gazdák vesznek részt a gyimesi határkép megszerkesztésében. Ez a kép a gyimesi csángóságot egyfajta kulturálisan megőrző, reliktum, nemzetpolitikailag pedig öröllő, gyepűöri szerepben ábrázolja, nem reflektál a térség multietnikus jellegére és magyar identitást, kitartást kér számon, vár el és lát ott, ahol ez nem feltétlenül várható el, nem látható és soha nem is teljesült maradéktalanul. A szaktudományosan nem kellően reflektált „Gyimesbükk paradigma” a bizalmatlanságok és öngazolások nemzeti metanarratívákba illeszkedő textusain túl, a köztes minőségek ignorálásának nagy kelet-európai hagyományára utal.

Valójában azonban – és erre éppen Gyimesbükk szolgáltat változatos szöveű történeteket – a székelyek/csángók és a románok között nem egy izoláló kulturális-etnikai határvonalról, hanem egy többé-kevésbé széles interferencia zónáról, mezsgyéről beszélhetünk.³⁷ A határ ebben az értelmezésben egy szenzibilis membrán, egy intermediális zóna, ahol az emlékezet szövegei és az

³⁷ Ilyés Zoltán: Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, 2003, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 77-88. p.

identitás-narratívák átszűrődnek, egymásba oltódnak, hibridizálódnak.³⁸ Ebben a gyimesi csángók által reprezentált érintkezési zónában napjainkig – térben és időben változó erősséggel és súlypontokkal – jelen van valamiféle kettős szemiózis, kettős identitás, mindkét kultúra felé meglevő kompatibilitás-igény, melyet a XIX. század végétől a helyi és regionális nemzeti elitek igyekeznek homogenizálni és „letisztult” olvasatokként forgalmazni.³⁹

A gyimesi „ezeréves határhoz” kötődő emlékezési gyakorlatok, konkuráló narratívák, szimbolikus térfoglalások és térhasználatok az egykori határ pár száz méteres körzetét egy kitüntetett módon *szemiotizált* területté avatják. Ez a szemiózis a turizmus gyakorlatában etnikus/nemzeti alapon jön létre, szelektív és kizáró, utólagosan önkényesen átértelmez és alkalmanként nem riad(na) vissza a tájba, az épített környezetbe való erőszakos beavatkozásoktól.

A határhoz érkező turisták többségének „beleképzelő, belélátó” emlékezése kizár és egyben bekebelez: a turista fel nem róható felületessége könnyen megteremti és „promotálja” az egykori határ egyoldalú nemzeti olvasatát. A helyi elit egy része és a kívülállók által „imaginált” határt ugyanakkor a helyiek társadalmi/etnikai/vallási határátlépései rendre felülírják. Ezzel az „ezeréves” politikai határt és annak vélelmezett kulturális, társadalmi transzparenciáját a gyakorlatban nap mint nap felfüggesztik. A buszokba gyorsan visszaszállók, Csíkszereda vagy a *Csángó Panzió* felé tovarobogók ebből már keveset érzékelnek.

³⁸ Frida Balázs: „A másik felé...” A közeledés és az elkülönöződés szimbolikus stratégiái a gyimesi interetnikus kontaktzónában. In: Kozma–Papp (szerk.) i. m. 26–39. p. 28.

³⁹ Ilyés 2003 i. m. 83. p.

KÖZELI IDEGENEK, TÁVOLI ISMERŐSÖK. A SZÉKELYEK ÉS A MAGYARORSZÁGIAK SZTEREOTÍPIÁI A GYIMESI CSÁNGÓKRÓL

BEVEZETÉS – A SZTEREOTÍPIÁK SZEREPE AZ ELTÉRŐ TÁRSADALOMSZERKEZETŰ ÉS MENTALITÁSÚ CSOPORTOK ÉRINTKEZÉSÉBEN

Az elmúlt évek nemzetpolitikai diskurzusaiban és az azokat elemző társadalomtudományi írásokban rendre felsejlenek a kultúrnemzetként, esszencialista módon elgondolt magyar nemzeti közösségben meglévő belső sztereotípiák és előítéletek. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a magyarság egy több tekintetben kitüntetett néprajzi csoportjaként elismert, a magyar nyelvterület peremén, sajátos átmeneti kulturális helyzetben élő *gyimesi csángókról* milyen sztereotípiákat forgalmaznak a szomszédságukban élő székelyek és a fokozott kíváncsisággal feléjük forduló magyarországiak.

A magyar nyelvterületen számos példa bizonyítja, hogy az azonos nyelvű, azonos nemzethez tartozó táji csoportok, lokális kultúraváltozatok és regionális identitáscsoportok között is kiépültek sztereotípia-rendszerek. A vizsgált néprajzi csoport esetében is releváns megállapításnak tűnik, hogy a sztereotípiák – köztük az etnikus sztereotípiák – nemcsak inter-hanem intraetnikusan is szerveződnek. Kialakulásuknál és fennmaradásuknál a gazdasági, státusz-reprezentációs, korábban rendi különbségek éppúgy szerepet játszottak, mint a nyelvjárási, vallási, kulturális eltérések. Egyoldalú és társadalomtörténetileg is terméktelen csupán a negatív sztereotípiákat vizsgálni és értelmezni. Ugyanakkor felületesség nem észrevenni a negatív sztereotípiák megalkotásában a saját csoport identifikációs mechanizmusait, valamint a sztereotípiák a tágabb társadalmi és etnikus térben való tájékozódást szolgáló funkcióját.

A sztereotípiák a kurrens társadalomtudományi értelmezések szerint olyan tulajdonságok és viselkedésmódok együtteseinek tekinthetők, amelyeket bizonyos embercsoportokra mások jellemzőnek tartanak. A sztereotípiák alkalmazása során bizonyos, a többségi/saját környezettől elütő és nyilvánvalónak tetsző tulajdonságokat karikírozva kiemelnek és többnyire hamisan általánosítanak, amivel igazolhatják egy-egy csoport kategorikus elutasítását vagy elfogadását.¹

¹ Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999, Osiris, 246. p.

A sztereotípiák azzal hogy redukálják az adott szociális csoport komplexitását, és egyszerűsítik a valóságot, használóik számára orientációt kínálnak. Idegennek tételeződő csoportok a sztereotípiák révén leegyszerűsített reprezentációi paradox módon a csoport ismeretlen tagjaival való kommunikációt, a hozzájuk való mindennapi közeledést könnyítik meg. A külső jegyek vagy akár a lakóhely, a nyelvjárás jellegzetességei alapján előhívott sztereotípiák mintegy előrejelzik a másik várható viselkedését, megnyilvánulásait, és valamiképpen behatárolják azt is, hogy mit várhatunk el tőlük. A sztereotípiák ebben az értelemben segítik a társadalmi cselekvést és a társadalmi térben való eligazodást, megkönnyítik a tájékozódást az adekvát szavak, gesztusok és narratívák regiszterében. Szociális funkciójukhoz tartozik az is, hogy a másik csoport vagy társadalom által elfogadott értékekkel, életmóddal szemben bizonyos értelemben az immunitás lehetőségét kínálják.²

Bár a sztereotípiák meglehetősen tartamosak és nehezen változtathatók, mert nem annyira a tapasztalattól függenek, és feltöltésük, tartalommal való telítődésük alapvetően emocionálisan megy végbe, megfigyelhető a sztereotípiák belső tartalmi átrendeződése is.

A fenti megfontolásokból kiindulva nem a leegyszerűsítő sztereotípiákról való ítéletalkotást, hanem kialakulásuk, megszerveződésük, receptív kontextusaik, alkalmazási helyeik és szituativitásuk konkrét értelmezését tartjuk feladatunknak. Számunkra kitüntetett jelentőségű és a társadalomtörténeti, kulturális antropológiai megfigyelés szükségességét veti fel az a tendencia, hogy a csiki székelyek és a magyarországiak gyimesi csángókról alkotott sztereotípiái – bár divergáló irányokban – *etnizálóak*: a székelység sztereotípiái inkább a románok felé tolnák, a magyarországiak inkább a magyarság értékcentrumába helyeznék őket.

A SZÉKELYEK SZTEREOTÍP CSÁNGÓ-KÉPÉNEK TÖRTÉNETI KONSTRUKCIÓJA

A székelyek a gyimesi csángókról alkotott sztereotípiáinak múltbeli kialakulását elsősorban a megtelepedési és birtokjogi viszonyok határozták meg. A gyimesi benépesülés a XVIII. század elején kezdődött a Székelyföld felől és a Moldvából érkező marginalizált és kriminalizált népelemek, a feudális terhek megnövekedése, a katonáskodás elől menekülő jobbágy- és zsellérrendűek

² Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: uő (szerk.): *Nemzetkarakterológiák*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 7-50. p. 41-42.

és a moldvai szántóföld-kiterjesztések miatti ökológiai krízis elől elvándorló korlátozottan transzhumáló román pásztorok letelepülésével.³ A tágabb értelemben vett Gyimesben (ide értjük az ún. Hárompatakot is: Kosteiek, Gyepece, Magyarcsügés) megtelepedők a csíki községek, egyházközségi birtokok, a Negyedfelmegye havasa és az 1769-ben a moldvaiaktól visszavett ún. *revindikált havasok* területein foglalást tevő, erdőirtó, szállásokat építő, állattenyésztő jövevények mint taxások, zsellérek, colonusok adóztak, haszonbért fizettek a csíki birtokosoknak, és még a XIX. század közepén sem rendelkeztek saját földbirtokkal.⁴

A Tatros felső vízgyűjtő területén megtelepedő két eltérő eredetű és kultúrájú népesség gazdálkodási, tájhasználati stratégiáiban lehettek különbségek, de ezeket a nagyjából egyveretű ökológiai adottságok és az exogámia szinte teljesen elmosták, megmaradtak viszont felekezeti, dialektológiai, mentalitásbeli különbségek, amelyet később Gyimes adminisztratív megosztottsága csak erősített (Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplek vs. Gyimesbükk). A jól körülhatárolható, a csíki és moldvai területektől egyaránt jól elkülönülő, a megtelepedőket állattenyésztésre predesztináló Tatros-völgy mint *ökológiai fulke* (niche)⁵ sajátos rurális „*melting pot*”-ként lehetővé tette, hogy a külső – csíki székely és moldvai román – hatásoktól nem mentesen létrejöjjön egy újfajta „hibrid” identitás, ahol a székelység felől érvényesülő politikai kontroll és a magyar kulturális elemek relatív túlsúlya egy magyarként elkönyvelt néprajzi csoport kialakulását eredményezték. Ahol ez a kontroll – akár geográfiai okok miatt is – gyengébb volt, illetve a letelepedők belső etnikus aránya a románság javára billent, ott ez az etnokulturális folyamat románosabbnak vagy románnak tekintett átmeneti csoportok kialakulásához vezetett (Hárompatak, Rakottyás, de különösen a távolabbi Gyergyóbékás).

³ A betelepüléssel kapcsolatos történeti tudatról ld. Ilyés Zoltán: Szimbolikus határok és határjeltek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben. [A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.] In: Biczó Gábor (szerk.): *[vagabundus] Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, 2004, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 189-212. •p. 191-192. p.

⁴ Antal Imre: *Gyimesi krónika*. Budapest – Bukarest, 1992, Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, 15-36. p.; Ilyés Zoltán: Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: Keményli Róbert – Szabó László (szerk.): *Várta. Ethnographica et Folkloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára*. [Ethnica] Debrecen, 1997, KLTE Néprajzi Tanszék, 72-80. p. 73-74.

⁵ Vö. Hofer Tamás: A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. [Előmunkálatok a magyarság néprajzához 7.], Budapest, 1980, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 103-129. p. 115-116. Hofer 1980: 115-116.

A juh- és marhatartó életmód és a földnélküliség miatt sok gyimesi pásztor-nak szegődött, hiszen így saját állatait is legeltethette. Az árendák, a legelőbér-letek növekedése, a határőrkatonaság visszaélései és az újabb, közterheket nem viselő moldvai jövevények, *vagusok* miatt a XVIII. században gyakoriak voltak az erdélyi Guberniumhoz írt panaszoslevelek.⁶ A jól kereskedő és gazdagodó szépvízi örmények is egyre több havasra tettek szert, kirekesztve a csángókat.

A marhatenyésztést szolgáló legelőbővítéseket a tulajdonos székely köz-ségek nem győzték emberi erővel, ezért a csángóknak megengedték az erdőir-tást, a legelőbővítést. Ennek fejében kezdetben nem is kértek ún. *pástombért* a csángóktól. A gyimesiek a többi csiki határszéli román közösséghez hasonlóan *telepítvényes* jogállásúak voltak, azaz községi osztatlan birtokon végzett erdő-irtás nyomán jutottak szántóhoz, legelőhöz és kaszálóhoz, és azon már 1848. január 1. előtt ház és gazdasági épület tulajdonjogával rendelkeztek.⁷ A telepít-vényes helyzetből következő foglalkozási szerkezet is tükröződik az 1871-es erdélyi népszámlálás adatsoraiban: a három gyimesi községben egyetlenegy földtulajdonos sincs, mindenki napszámosként van bejegyezve.⁸

A eredeti tulajdonosi struktúrán az 1871-es arányosítási törvény és a te-rületek megváltása (*váltakozás*) ugyan módosított, de még így is sokan ma-radtak kisbirtokosok, bérlők, akik az arányosítások során nagy erdővagyonra szert tevő vállalkozók fűrészüzemeiben dolgoztak, bizonyos mértékig prole-tarizálódva.⁹

A csikiak egyes havasrészeitek Háromszék és a Barcaság felől érkező ro-mán juhászoknak, a *berszánoknak* adták bérbe. 1883-ban a csíkszentmihályi római katolikus egyházmegye (ide tartozott Csíkszépvíz is) egy berecki (Há-romszék) berszánnak adta ki a Gerendus havast. Ezt a területet a gyimesbük-kiek haszonbérben használták, többen építkeztek is rajta, és tervezték meg-vásárlását. A gyimesiek nem engedték be az 1700 juhval érkező berszánt, mire 120 szépvízi, borszovai és szentmihályi székely ment ki 12 csendőr kíséretében és véres verekedés, áldozatokat is követelő lövöldözés tört ki.¹⁰ Ez is példáz-

⁶ Antal i. m. 15-36. p.

⁷ Vö. Gyimesi Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása.” In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1849-1914. Tanulmányok. I.* Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó, 154-206. p.

⁸ *Az 1871. évi erdélyországi népszámlálás táblázatai.* [kézirat – német nyelven] Központi Statisztikai Hivatal

⁹ Antal i. m. 83. p.

¹⁰ Balás Lajos: *Örökös emlékirat. A szépvízi volt katona, nemes és volt urbéres háromtizes bir-tokosság közönsége, magánvagyonának eredete.... és jogosult családoknak névjegyzéke.* Hat-van, 1935. Szerző, Palásthy Nyomda

za a sokáig bérlő, taxás csángók és a birtokos székelyek közötti évszázados, a tulajdonviszonyokon alapuló konfliktust.

A probléma alapjában gazdasági jellegére a Gyimesfelsőlokról az Űz melléi Csinód-telepre származott, a csíkiak közbirtokosságán élő csángók visszaemlékezéseiben is találunk utalásokat: „*Úgy hívták, hogy birtokosság. 14 vagy 24 tagból állott, s ők uralták az egész erdőt, ők. Ha valaki kiigényelte, eladtak belőle valamennyi köbmétert vagy valamit. Úgy volt az, mint ahogy most az állam reáült az egész erdőre. Most is az állam urálja itt az egész erdőt. A birtokosság olyan volt, azok rossz emberek voltak, hogy a marhákat is jó drágán fogadták el, s aztán hol az ő területük volt, mert külön területet szakítottak maguknak, arra nem volt szabad nekünk menni. Csak ha jól megfizettük. Magyarok voltak, székelyek voltak, csíkszentgyörgyi székelyek.*” (K. I. Csinód, szül.: 1923, Gyimesfelsőlok. 1992. július 9., Pusztai Bertalan és Ilyés Zoltán gyűjtése). A természeti javakhoz való hozzáférés kompetitív konfliktusaira utal a csíkszentmártoni erdőfelügyelőség 1941-es jelentése: „*Nem nagy titok, ha azt állítom, hogy a csángók az urak. Legelteinek, fát használnak, mindenütt ott vannak... veszélyeztetve a csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi közbirtokosságok birtokait.*”¹¹

Már az 1896-os, több csíki falu közbirtokosságát érintő erdőtűz okát is abban látták Csíkbán, hogy azok a „*határszéli oláh pásztornépek szándékos gyújtogatósaiból eredtek, hogy azáltal legelő területeiket bővíthessék*”, ami már a fát okszerűen piacositó, kapitalizálódó székely és az extenzív módon állattenyésztő csángók területhasználati konfliktusára utal.¹²

A következő interjúrészletben az ortodox – korábban görög katolikus – válású adatközlő saját csoportjának köztes helyzetét megvilágítva a székelység felől érkező elhatárolódást érzi hangsúlyosabbnak, amit mikroközösségének a román nemzeti identifikáció felé eltolódott¹³ önképe „siculofób” narratívává érlel:

„*Ha mentünk béfelé (értsd: Moldva felé) mondták... magyar, azt mondta ungur. Ha kifelé mentünk azt mondták akkor, csángó isteneketek... gyűlöletebben lenéznek mint a románok... Azt mondja, ez nem ember, aszondja, ez egy, rossz csángó(...) Vannak okos emberek ott is akik nem, mint én is, hogy nekem mindegy, hogy ki ő, csak rendes ember legyen. Ott is vannak. Vannak biza visz-*

¹¹ Antal i. m. 46. p.

¹² *Csíki Lapok* 1896. XI. 11.

¹³ A hárompataki csángók román érzelmiségének etnikai, politikai háttéréről ld. Ilyés Zoltán: Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete. In: Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán* Budapest. 2003, MTA Néprajzi Kutatóintézete. 7-53. p. 30-37.

szagunyorások is. *S tudják meg, hogy a székelyek között, jól mondták a magyar időben, azt a csiki góbé istenedet, úgy seggbe rúgták, összeszökött előttem, a csiki góbét, azért, hogy én csángó voltam. Azt mondta, hogy a kaszáló a kié – a magyar csendőr –, azt mondta (a székely¹⁴) az enyém, s az a marha benne (a csendőr), az az enyém (a székely). S hát miért csaptad belé? S azért, aszondja, hogy az enyém¹⁵, s akkor azt mondta (a csendőr): a kutya úristenit, a góbé istenedet; úgy seggbe rúgta, hogy kettőt gurult. Azt mondja fizess negyven pengőt, a szegény pásztornak a gyermeke beléshalassza – azt mondja – a marháját s te megfizetteted. Úgy seggberúgta belé. Magyarországi ember: Az magyar ember. Itt Romániában az egész góbé, az egész, nem vagyunk..., lófások vagyunk. A magyarval szembe mű nem vagyunk rendes magyar emberek.” (A. M. Gyepece, szül. 1930, 1993. július 18., Pusztai Bertalan és Ilyés Zoltán gyűjtése)*

A csiki felsőbbbségtudat és fölényesség érzékeltetésén túl, a teret gazdaságilag és szimbolikusan is uraló, büszke és önkényes székely és a kiszolgáltatott csángó pásztor konfliktusában az igazságot osztó csendőr képe felülírja az igaz „magyar ember” képét, és egy kategóriába („nem rendes magyar emberek”) sorolja a csángókat és a „góbé székelyeket”.

A gazdasági érdekek különbségén alapuló elhatárolódási gyakorlatot csak erősítette a gyimesi csángók vegyes etnikai rekrutációja, romános öltözete, tájszavai, vallásossága, az állattartáshoz szorosabban kötődő életformája. Vámszer Géza rámutat, hogy a gyimesi csángó családok többsége román felmenőkkel is rendelkezik.¹⁶ A román örökség bizonyos szimbólumai a közösség és a helyi hatalom számára a XX. századtól vállalhatatlanok lettek. Az 1940-es években, a magyar időben többen megváltoztatták romános csengésű családneveiket.¹⁷ Ma a jelentős ortodox – korábban görög katolikus – népességű Gyimesbükkön visszamagyarosítják a két világháború között elrománosított magyar neveket.¹⁸ Ehhez érdemes hozzátenni, hogy ezek a most visszamagyarosított családnevek (eredetileg román származású, görög katolikus családok nevei) már a XIX. és XX. század fordulóján is átestek egy magyarosítási hullámon. A második bécsi döntés után a magyar adminisztráció – római katolikus egyházi segítséggel – a gyimesi görög katolikusok rítusváltását szorgalmazta.¹⁹

¹⁴ A töredezett előadásmód miatt zárójelben feltüntetjük az idézett párbeszéd nem egyértelmű szereplőit.

¹⁵ Az interjúalany itt gúnyosan utánozza a menasági székely diftongizáló, ie-ző beszédmódját.

¹⁶ Vö. Vámszer Géza: A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. *Láthatár* VIII. (1940) 3. sz. 1-7. p.

¹⁷ Ilyés 1997 i. m. 77. p.

¹⁸ Szucher Ervin: Magyarosítják az anyakönyvet. *Krónika* 2004. augusztus 6-8. 4. p.

¹⁹ Ilyés 2003 i. m. 29-30. p.

Az 1940-es évekből vannak adataink a románosnak minősülő körtánc (*héjsza*) hatóságok általi betiltására. A sajátos hibrid helyzetben levő gyimesiek a sztereotípiákkal és előítéletekkel szembeni kitettségét jelzi egy idős ember – Tankó Gyula által idézett – bemutatkozása: „...*Münköt egyesek erősen szerettek a szép beszédünkért, de untak a gúnyánkért. Na ezek vagyunk mi gyimesi csángók.*”²⁰

Bár sok közösen megtartott búcsú, zarándoklat (Csíksomlyó, Csíkszentdomokos – Pásztorbükk, Gyimesközéplak – Mária Magdolna búcsú) köti össze a csíki és gyimesi katolikusokat, a paraliturgikus, népi vallásos gyakorlatban érezhetők a különbségek. Ezek nemcsak a Székely László által meghatározott dogmatikus csíki és eszkatologikus gyimesi hitélet különbségeire korlátozódnak²¹, hanem a szentek és búcsúünnepek között is egyfajta etnikus különbséget tesznek. Az egyik boros-pataki idős asszony Szent István napjáról mint a „*magyarok ünnepéről*” beszélt, amit a csángók nem tartottak saját ünnepüknek, annak ellenére, hogy Gyimesközéplakon is van Szent István patrocínium (az ezredfordulón templommá alakított Bükkhavas-pataki kápolna).

A gyimesiek alacsonyabb polgárosultsági szintje és meghatározóan állattenyésztő foglalkozása erősítette a csíkiak fölényes, elutasító viszonyulását. A gyimesiek gyakran idézik a ellenségesebb csíkiak mondását: „*a sör nem ital, a lány nem asszony, a csángó nem ember*”. 1897-ben, a gyimesi vasútvonal felavatásakor a Csíki Lapok elkedélyeskedik a takarékos csángókon, akik az első szerelvényt levonatoztak ugyan Madéfalvára, de visszafelé már gyalog tették meg a több mint 30 km-es utat.²² Ez a leereszkedő, vállveregető attitűd nemritkán kritikus, felvilágosító szándékokkal, a birtokosok hatalmi beszédmódjával párosult.

Az egyházi és világi értelmiség nemzeti alapú szimbolikus ellenőrző szerepe a XIX. század utolsó évtizedétől vált kifejezetten hangsúlyossá. Az 1893. évi csik-gyimesi estély táncrendjében első helyen megszólaltatott „*magyar csárdás*” kapcsán elhangzik: „*hiszen mi is magyarok vagyunk csánglia országban*”.²³ Ugyanebben az évben „*a nemzeti és vallási érzületet kiölő – bizonyosan Moldvából becsempészett – temetkezési szokásoknak és lélekromboló babonáságoknak felhurjázását*” nehezményezik.²⁴ A vármegyei és helyi ta-

²⁰ Tankó Gyula: *Gyimesi szokásvilág*. Odorheiu Secuiesc, 1996, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 11. p.

²¹ Vö. Székely László: A gyimesi csángók lelki élete. *Vígilia* XLV, (1978) 3. sz. 166-171. p.

²² *Csíki Lapok* 1897. X. 20.

²³ *Csíki Lapok* 1893. II. 14.

²⁴ *Csíki Lapok* 1893. IV. 15.

nítói gyűléseken gyakran szóvá teszik a gyimesiek helytelen gyermeknevelési szokásait, az iskolalátogatás alacsony szintjét.²⁵

Az értelmiség törekvése, hogy ezt a „hibrid” csoportot eltávolítsa román identitászimbólumairól, és erősítse magyar nemzeti tudatát a XX. században megindított egy belső narratív határkonstrukciót, a romános gyimesi periféria nemzeti szempontú leválasztását: létrejött a Gyimesen belüli etnikus különbségek szimbolikus geográfiája.²⁶ A különbségtételek és sztereotípiák etnikus alapú belső rendje mellett, a cserekereskedelem és a munkamigrációk révén a moldvai románokról és a moldvai csángókról („*tyár-magyarok*”) is kialakultak sztereotip képek, a „*kis magyar időben*” pedig a magyarországi magyarok tartamosabb adminisztratív, katonai és munkavállalási célú jelenléte kínált a magyarságképet néhány újabb sztereotip tartalommal bővítő társadalmi mikrokontextust („*kubikus magyarok*”, a katonai túlkapások elidegenítő hatása).

Az állattartás mint gazdasági stratégia stigmatizáló hatását példázza az a Gyimesközéplokon hallott történet, amelyben a Csíkszeredában tanuló gyimesi diáklány kvártélyának felmondását az – egyébként rokon – csíki szállásadók a számunkra elviselhetetlen „*csángó szaggal*” indokolták. A csíki szelektíven receptív közeg bizonyos bűnesetekben is igazolva látja, hogy a csángóknál kifejezettebb a vadság, az iszákosság. Bizonyos diskurzus-helyzetekben a csángók a székelység helyi, kéznél levő „mócai”, vademberei, ahogy a székelyekről és a hegyvidéki románokról is termelődnek efféle előítéletek az erdélyi vagy regáti városi népesség körében (*mócok, padurányok*, Marosvásárhely 1990: *hodákiak*).

A lakóhelyi-foglalkozási mobilitás az 1960-as évektől történő erősödésével, a gyimesiek csíki munkavállalásával, a *navétázással* (ingázással) megnőtt a találkozások száma, több lett a „vegyes házasság.” A hagyományos sztereotípiák oldódtak, igaz, máig tovább élnek, jelezve az évszázados birtokjogi, kulturális különbségek által fenntartott finom, bizonyos interaktív helyzetek során erősödő határtudatot. A fiatalabb gyimesi generáció is *magyaroknak* nevezi a csíkiakat, az ingázók közötti vicces szóváltásokon kívül munkahelyi konfliktusok is adódnak. Egyes polgárosultabb háromszéki és alsíki falvakban a Gyimesről betelepült csángó állatgondozók a helyiek szemében a közösség perifériájára sodródtak, igénytelen, elzüllött emberek. A csíkszentgyörgyi és csíkszentmártoni közbirtokosság területén megtelepedett csinódi és egerszéki csángók viszont kiemelik, hogy sokat tanultak a székelyektől és Gyimesben maradt ro-

²⁵ *Csíki Lapok* 1897. V. 26.

²⁶ A gyimesi műveltségi terület belső szimbolikus és etnikus hierarchiájáról, a román perifériák megítéléséről ld. Ilyés 2004 i. m. 196-197. p.

konaiknál „*kiműveltebbnek*” tudják magukat, annak ellenére, hogy az elzárt havasi telepeken igen fejletlen az infrastruktúra, így csak az ezredfordulóra sikerült bevezetni az elektromos áramot.²⁷ A székelyekkel a vasút megépítése révén létrejött közvetlenebb kapcsolat, valamint a gyimesi határállomás iparos és értelmiségi rekrutációjú csoportokat vonzó hatása is hozzájárult a csiki életmódminták, státuszjelző értékek fokozatos adaptálásához.

Az 1989 utáni tömegessé váló néptánc-, folklór- és vallási célú turizmusa találkozási alkalmakat teremt csángók és magyarországiak között, a gyimesiek magyarországi munkavállalása során is különböző kultúrák, élet- és értékvilágok szembesülnek egymással, alakítva a helyiek nemzetképét, etnikus-kulturális helytudatát. A csikiak kisebbséjére irigységgel figyelik a magyarországiak Gyimes iránti fokozott érdeklődését. A kívülálló szemében ez a határtudat és különbség először nem is annyira nyilvánvaló: az elmúlt évtizedekben olyan értelmiségi irányítású, kisebbségpolitikai indíttatású diskurzusok és belső reprezentációk kezdődtek, amelyek elfedni, átírni igyekeznek ezeket a különbségeket.

Egy újfajta szolidaritás jegyében, a nemzeti kisebbségi sorsközösség tudatosítása és az adminisztratív úton a Székelyföldről elszakított Gyimesbükk történeti hovatartozása jelenik meg, az 1974-77-ben épített templom nagy fal-képein, ahol a keresztség és a felajánlás jelenetein a csángó és székely viseletű alakok a két nép múltjának identikus vonásait, egymásrautaltságát kívánják hangsúlyozni.²⁸ Ez mutatja, hogy a kisebbségi elit milyen módon kívánja, kisebbségpolitikai szempontokat sem mellőzve, a megörökölt kulturális inhomogenitást felváltatni egy egységes nemzeti és helyzettudattal, erősítve a csángó-székely szolidaritást, felülírva a birtokjogi, társadalmi, mentalitásbeli különbségek által fenntartott sztereotípiákat.²⁹

A POZITÍV ETNOGRÁFIAI SZTEREOTÍPIA GYÖKEREI – A MAGYARORSZÁGI TURISTÁK GYIMES-KÉPE

A gyimesi csángókra mint érdeklődésre számot tartó néprajzi csoportra először Géczy István 1897-ben megjelent háromfelvonásos népszínműve, a „*Gyimesi vadvirág*” hívta fel a szélesebb magyarországi közvélemény figyelmét; a szín-

²⁷ Ilyés 2004 i. m. 194. p.

²⁸ Székely László: *Csiki áhítat. A csiki székelyek vallási néprajza*. Budapest, [1997], Szent István Társulat, 247. p.; Váradi Péter Pál – Löwey Lilla: *Erdély – Székelyföld. Gyimesek vidéke. A gyimesi csángók*. Veszprém. 2001, PéterPál Kiadó, 104. p.

²⁹ Ilyés 2004 i. m. 203-204. p.

mű országszerte igen kedvelt darabja volt a falusi színjátszó köröknek. A téma popularizálásához jelentősen hozzájárult Ráthonyi Ákos „Gyimesi vadvirág” című 1938-as filmje Tolnay Klárral és Mály Gerővel. A film az etnográfiai hitelesség minimális szintjét sem teljesíti, ez már a korabeli filmplakáton is látszik, ahol alpesi magashegységi kulissza előtt székellykapu, székellyruhas alakok tűnnek fel.

Gyimes a XX. század második felében intenzívebbé váló néprajzi érdeklődésnek és kutatásnak köszönhetően a „Székelyföld néprajzi múzeumává” stilizálódott.³⁰ Különösen a népdal- és néptánc kutatás³¹, a hiedelemmondák és az archaikus imák gyűjtése³² révén vált a magyarországi értelmiség kedvelt erdélyi mikrotájegységévé.³³

A gyimesi kultúrelemeket, etnikus és mikroregionális sajátosságokat, amelyek korábban a székelységtől való távolságot, az elmaradottságot szimbolizálták (és amelyeket a felvilágosult csíki közönség és a helyi elit oly nagy vehemenciával kritizált), a magyarországi folklórturisták parasztromantikus lelkesedése autentikusnak, „igazi magyarnak” éli meg. A Duna Televízió szempontjainak megfelelően a csíksomlyói búcsún a keresztalják hagyományos sorrendjét is megváltoztatták, hogy a többségében viseletbe öltözött gyimesi búcsús csoportok jól látszódnak a televíziós felvételen. Az autenticitás oltárán így vált áldozattá az évszázados szimbolikus és szakrális térrend; igaz, a búcsúsok hatalmas tömegei miatt 1990-től kényszerűen már amúgy is átalakult a hagyományos „kikerülés” koreográfiája.³⁴

A gyimesi csángók a Magyarországról idelátogatók, de a kisebbségi értelmiségi elit egy részének szemében is példaként, magyarságukhoz, kultúrájukhoz, viseletükhöz ragaszkodó népcsoportként, a székelyeknél exkluzívabb, archaikusabb csoportként jelennek meg.³⁵

A helyismereti munkákban és magyar értelmezésekben közkeletűvé vált a romános viselet (kieresztett ing, dészűszij, lepelszoknya) mimikriként – rejtőz-

³⁰ Kósa László: A gyimesi csángók hagyományos élete. In: Kallós Zoltán – Martin György: Tegnap a Gyimesben jártam... Budapest, 1989, Európa Könyvkiadó, 5-17. p. 15.

³¹ Kallós – Martin i. m.

³² Salamon Anikó: *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Budapest, 1987, Helikon Kiadó

³³ Vö. Karátson Gábor: Huang Kung-Wang és az elmaradt leonárdói fordulat. Utószó Lao-Céhez. In: *Lao-Ce: Tao Te King*. (fordította és az utószót írta: Karátson Gábor). H. n., 1989, Cserépfalvi, I-VII. p.

³⁴ Vö. Mohay Tamás: Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő* LXXVIII. évf. (1996) 29-58. p.

³⁵ Vö. Váradi – Löwey i. m.

kódésként – való értelmezése, ami szintén a román hagyomány átértelmezését, átkódolását jelzi. A helyi és a magyarországi értelmiség egyaránt részt vesz a gyimesiek a román örökségtől való szimbolikus eltávolításban, illetve megkísérli a román örökséget fogyaszthatóvá, a magyarok számára elfogadhatóvá tenni.

A fentiek tükrében nem meglepő, hogy az elmúlt években nagy lendületet vett Gyimes turisztikai bekapcsolása az erdélyi desztinációk sorába. Az utazási irodák által kínált székelyföldi körutazások és magánszervezésű utak szinte kötelező állomása lett Gyimes, ahol a gyimesfelsőlaki Árpádházi Szent Erzsébet zárandokház és gimnázium, a gyimesbükki falumúzeum, a fővölgy templomai mellett természetesen az „ezeréves határ” a legfőbb örökség-attrakció. Szilágyi Eszter felhívja a figyelmet, hogy a kitüntetett turisztikai célpontok tekintetében Erdély szimbolikus és reprezentációs terében egyfajta nyugat-keleti eltolódás történt, és a nemzeti attribútumokkal leginkább a magyar nyelvterület legkeletebbre eső része lett felruházva.³⁶ A magyarországi és újabban a nyugat-európai érdeklődés abban is megnyilvánul, hogy több „őregházakat” vásároltak Gyimesben, azokat felújítva és hagyományosan berendezve pihenőházakká, nyaralókká alakították, ahol évente afféle „lágys turistaként” több hetet eltöltenek.³⁷ Az 1990-es évek elejétől 2004-ig nyaranta rendszeresen megrendezett, már a tömegturizmus jeleit mutató gyimesközéploki tánc tábor a gyimesi örökségmenedzsment és hagyománytermelés egyik legfontosabb terepe lett, ahol a kultúra önkényesen szelektált elemeivel ismerkedtek a vendégek.

A gyimesi népi kultúra, a táj és az „ezeréves határ” az 1990-es évek elejétől folyamatossá vált örökségesítési folyamata, turisztikai kanonizációja, intézményesülése és bizonyos mértékű piacositása jórészt megszabadult az etnokratikus román nemzetállam korábbi korlátozásaitól, ugyanakkor nem mentes a kisebbségi magyarság olykor hegemon térbeelési, múltértelmezési és hagyománytermelési gyakorlataitól.³⁸ A határnál emelkedő és hovatovább nemzeti zárandokhelyé váló Rákóczi-vár nemzeti érzelmeket mobilizál, a magyar sorsközösséget tudatosítja az idelátogatóban.³⁹ Maguk az idelátogatók is

³⁶ Szilágyi Eszter: „Gyimes kevésbé devalvált vidék...” A gyimesi turizmus antropológiai megközelítése. [FDK dolgozat] Miskolc, 2003. Miskolci Egyetem. Bölcsészettudományi Kar. Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék. Internetes forrás: <http://inka.kvat.uni-miskolc.hu/doku/irasok/hallgatok/szilagyieszter/szilagyieszter.doc>, 3. p.

³⁷ Vö. Szilágyi i. m.

³⁸ Ilyés 2004 i. m. 207-209. p.

³⁹ Biczó Gábor: A határ metafora mint a turizmus antropológiai vizsgálatának paradigmatis példája: Gyimes esete. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. [Tabula könyvek 5.] Budapest, 2003. Néprajzi Múzeum. 40-50. p. 42.; Ilyés 2004 i. m. 36. p.

alakítják pozitív csángóképük révén a helyiek önmagukról forgalmazott képét, óhatatlanul megszabják, hogy mi emelhető be a helyi örökség-repertoárba, mi az, amire az idegenek kíváncsiak.

Az ily módon etnizálódó, nacionalizálódó gyimesi kultúrtérbe látogatók – ellenkulturális attitűdjük ellenére – egy jószerivel késszé formált, a nagy nemzeti kánonhoz illeszkedő világot „fogyasztanak”. Ebből a perspektívából szemlélve az alapvetően heterogén motivációjú magyarországi turisták hermeneutikai kitettségük korlátozottnak tűnik, és a lehetséges olvasatok nemzeti értelemben intencionáltak. Gyimes refugium szerepe sajátos módon ismétlődik meg: míg régen a fizikai megmaradást, a rejtve maradáshoz szolgált, addig ma – átesztétizált régióként – a technicizált világból és az etnikai realitások elől való menekvés területe.⁴⁰

A kurrens magyarországi Gyimes-olvasat és idealizáló csángó-kép nem reflektálja a modernizáció konfliktusait, a gyimesi kultúra sajátos interferenciális jellegét, és székely-csángó sztereotipizációt.⁴¹

ÖSSZEZÉS

A gyimesi csángókra vonatkozó negatív és pozitív sztereotípiák eltérő receptív közegben, más társadalomtörténeti és szociális kontextusban szerkesztődtek/ szerkesztődnek meg, a mentális eltávolodás és közeledés eltérő narratíváit és ritusait hívták életre.

A székelység rendies gyökerű tulajdonosi tudata és a havasi telepítvényesek törekvő legelőbérlo mentalitása közötti feszültségek kialakulásával létrejött egy sajátos havasi mentalitástér és konfliktusmező. Ebben a havasi „frontier-zónában” a gyimesi csángó és a békási román alkalmanként összefogott a székely ellen, a csángó folyamatosan nehezményezte a székely és örmény birtokosság túlkapásait, („rossz emberek”, „góbék”, „birtokosok” stb.), a székely rosszallóan nézte közbirtokosságain és településein „szociálökonomiai fülkékét” betöltő csángó-expanziót (ld. legelőhasználati viták).

A csángók az etnográfiai idealisták szemében az „Altgut” hű őrzői, akik szállásoló, kalibázó életmódjukkal a Székelyföld „néprajzi múzeumának” öntudatlan fenntartói. Ebben a megőrző szerepben táj, elzártság és életmód szorosan összefonódik, megalkotódik a hegyi csángó ember misztikumra, kontemplációra hajló archetípusa: a dogmatikus, küzdő csiki székelységgel szemben

⁴⁰ Vö. Biczó i. m. 44–45. p.

⁴¹ Ilyés 2004 i. m. 203., 207–209. p.

az eszkatologikus, kompasszív hitű, elszenvedő típusú csángó rajzolata.⁴² A gyimesi csángók így megkonstruált referenciális státuszában összegződik az őrálló magyarság, az autentikus és archaikus parasztság és a „*Babba Máriás*” szakralitás⁴³ felmutatható bizonyossága.

A Gyimes kapcsán a XX. század végére létrejött *etnográfiai idealizmus* fenntartói nem a szűkebb értelemben vett néprajzi szakma képviselői, hanem olyan önkéntes néprajzi gyűjtők, néptáncosok, naiv „parasztidealisták”, turisták és politikusok, akiket megérint és rabul ejt a bukolikus gyimesi kulissza és az itt lakók autentikusnak gondolt népi kultúrája. A székelyek gyakran ezt a fokozott érdeklődést és figyelmet egyfajta kompetitív helyzetként élik meg, nem is nagyon akarják megérteni és elfogadni a Gyimes felé irányuló magyarországi érdeklődés mozgatórugóit. Míg a gyimesi kultúrában meglevő „hibriditás”, kulturális kevertség az etnográfiai idealisták részéről lényegében reflektálatlan, értékként semmiképpen nem forgalmazzák, addig a székelység és a régi adminisztratív elit részéről beépült a sztereotip csángó-kép kelléktárába („*határszéli oláh pásztornépek*”, „*oláh babonaságok*”, „*leamaradt népség*”). A nem teljesen közéjük tartozó csoportot egyfelől etnizálták, szimbolikus értelemben a románság felé tolták, másfelől befogadásuk feltételül a „hibriditás” megszüntetését szabták. Ebben a felfogásban a romános jellegek kiküszöbölendők, a kevertség leküzdendő örökség – különösen a határtérségben. Amint az 1941-ben görög katolikusból római katolikussá „átkeresztelt” hidegségi Román Péter is kérte szomszédait: *őt a továbbiakban ne Román Péternek, hanem Magyar Péternek nevezzék...*

⁴² Székely 1978 i. m. 168-171. p.

⁴³ Vö. Daczó Árpád (P. Lukács O. F. M.): *Csíkсомlyó titka*. Csíkszereda, 2000. Pallas Akadémia Könyvkiadó

A KÖTET ÍRÁSAINAK ELŐZŐ MEGJELENÉSEI

- A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig.* In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III. Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó, 9-16. p.
- Nyelvhatár-kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén.* In Kozma István – Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Budapest, 2003, Gondolat-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 77-88. p.
- Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához.* Magyar Tudomány L. évf. (2005) 2. sz. 145-155. p.
- Gondolatok a Körömcébánya és Németpróna környéki egykori német településterület nyelv-szígetnéprajzi kutatása kapcsán.* Néprajzi Látóhatár IX. évf. (2000) 1-2. sz. 71-81. p.
- Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honváguturizmus” mint tér- és identitás-szervezés.* In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum, 51-58. p.
- „A Szepesség a szepesieké” Szepesi német autonómiaökrévkések és lojalitáskényszerek a két világháború között.* In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Budapest, 2005, Balassi Kiadó [Tér és Terep. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve 4.] 193-203. p.
- A nemzeti identitás és az etnikus tradíciók változásai és ezek szimbolikus megjelenítése egy szlovákiai német közösségben.* In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II. Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó. [Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II.] 61- 75. p.
- Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig* In Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, 2000, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék, 153-183. p.
- A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csik megyében.* Néprajzi Látóhatár VII. évf. (1998) 3-4. sz. 91-101. p.
- „Közszókos mefiszitók” és „hazaszerető papok” – A csiki görög katolikus papság igazodás-kényszerei a Millenium évtizedében.* In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások. Budapest, 2007, Nyitott Könyvműhely, 167-178. p.
- A gyimesi „ezeréves” határ olvasatai.* In Feischmidt Margit (szerk.): Erdély (de)konstrukciók. Budapest-Pécs, 2005. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 35-49. p.
- Közel idegenek, távoli ismerősök. A székelyek és a magyarországiak sztereotípiái a gyimesi csángókról.* In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest, 2006, Balassi Kiadó [Tér és Terep. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve 4.] 120-132. p.

Niederhauser Emil: *Magyarország és Európa*
 Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség*
 Nyomárkay István: *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*
 Péntek János (szerk.): *Magyarul megszólaló tudomány*
 Pomogáts Béla: *Dsida Jenő emlékkönyv*
 Pomogáts Béla: *Irodalom a korfordulón*
 Pomogáts Béla: *Változó Erdély*
 Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*
 Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*
 Rajki Zoltán: *Egy amerikai lelkész magyarországi missziója*
 Ravasz László: *Orgonazugás*
 Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*
 Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund 1938-1944*
 Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*
 Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok* (szerk.: Erős Vilmos)
 Szarka László: *Kisebbségi léhelyzetek – Közösségi alternatívák*
 Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*
 Szekfű Gyula: *Állam és nemzet*
 Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*
 Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*
 Tóth János: *Szentpéterfa – Egy nemzetiségi település szociológiai és történeti képe*
 Tóth Judit: *Státuszjogok*
 Tóth Judit (szerk.): *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*
 Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*
 Tóth Pál Péter (szerk.): *Vándorlás és népességfogyás. Interjúk a magyarok Magyarországra vándorlásáról*
 Zoltán András: *Szavak, szólások, szövegek*
 Zsoldos, Attila (szerk.): *Saint Stephen and His Country. A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary*
 Zsoldos, Attila: *The Legacy of Saint Stephen*

A könyvek megvásárolhatók a következő könyvesboltokban:

Budapesti Teleki Téka
 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Kódex Könyváruház
 1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Gondolat Könyvesház
 1053 Budapest, Károlyi Mihály u. 16.

Litea Könyvesbolt és Teázó
 1014 Budapest, Hess András tér 4.

A Lira és Lant és az Alexandra üzletei, nagyobb vidéki könyvesboltok

Sunbooks Könyvkereskedelmi Kft.
www.sunbooks.hu

továbbá a kiadó szerkesztőségében: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fszt. 83.

Tel./Fax: 225-2866

E-mail: cholnok@mol.gov.hu

www.lucidus.hu

2400 Ft

A kötet a szerző az etnikai földrajztól a diskurzusanalízisig ívelő kísérleteit sorakoztatja fel, melyben az elmúlt 10 évben végzett terepmunkák, levéltári kutatások és forrásfeldolgozó munkák révén feltáruló multietnikus területeket, történeti identitásrégiókat értelmezi, ahol a kulturális minták, etnikus tudáskészletek és nemzeti affinitások rendkívüli változatosságával találkozhatunk. Ezek a történeti régiók mára részben imaginárius tájként, emlékezetrégióként élnek tovább a magyarok vagy a kárpát-medencei társnépek hagyományában. A szerző *mezsgyevilágoknak* tekinti azokat a történeti magyar nyelvterület periferiáján elhelyezkedő multietnikus régiókat, illetve településeket, ahol az újkori telepítések, migrációk és asszimilációs folyamatok révén többnyelvű, vegyes kulturális repertoárral, gyakran többes nemzeti lojalitással rendelkező csoportok, közösségek jöttek létre. Így sorolódhat a válogatásban egymás mellé a többnemzetiségű Bánát, a közép-szlovákiai német nyelvsziget, a román pásztormigráció által érintett Csík megyei havasi határszél és a magyar szimpátiájú Szepesség. Ezek a mindenkori nemzetállami lojalitáskényszereknek és homogenizációs törekvéseknek kitett *kisvilágok* egyaránt példázzák a nemzetépítés fölülről ható mechanizmusait és a lokális közösségek belső identifikációs és elkülönbözési gyakorlatait.